

ଅକ୍ଷୟକାନ୍ତ

ଅକ୍ଷୟକାନ୍ତ ପ୍ରକାଶନ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯-૯-૧૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ અનંત ઊઠાપત્ર-૧

વિષય ૩૪૫૭:૩

અઠંગ ઉઠાવગીર

અથવા

તરકટી ટોળી.

(ઊંટકટીવ-સચિત્ર-તવલકથા.)

પ્રથમ ખણ્ડ.

પ્રયોજક

(સ્વ૦) ચંપકલાલ જીવરાજ જોશી.

પ્રકાશક

લાલશંકર જીવરાજ જોશી.

(માળીલા, તા. અમરેલી.)

અમદાવાદ:

ધિ અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની

લિમિટેડમાં મોહનલાલ ચીમનલાલે છાપ્યું.

કિંમત ર-૦-૦

આ પુસ્તકના કોપીરાઈટનો હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

પ્રથમાવૃત્તિ] પ્રત ૧૦૦૦ [ઇ. સ. ૧૯૨૧.

સંવત્ ૧૯૭૭.

આ પુસ્તક મળવાનું મુખ્ય ઠેકાણું:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” ઑરિસ; અમદાવાદ.

બાપુ! તારી મરણ તિથિની આજ યાદી થતામ ,
હેયે જાગે સ્ફુટ છળી અને આંખમાં આંસુ આવ્યાં;
હેલે સુમ્બી તુજ પ્રતિકૃતિ દૂર, લાલા ! કરે છું,
ભૂલી જાયું દુઃખ ઉચિત છે કાલથી ને ભૂલાયું.

“ કલાપી. ”

“અહં ગઉહાવગીર ”

તથા

બીજા અનેક નાવેલોના લેખક

સ્વર્ગસ્થ

ત્રાંબકલાલ જીવરાજ જોશી

(રે. માળીલા, તાળે અમરેલી)

જન્મ સંવત ૧૯૫૪

મૃત્યુ સંવત ૧૯૭૬

શ્રીમાન શેઠશ્રી નારણલાલ જીવણલાલ

અમદાવાદ

અર્પણ પત્રિકા.

શ્રીમાન માન્યવર

સાહિત્યવિલાસી શેઠશ્રી

નારણલાલ જીવણલાલ ગીરધરલાલ,

અમદાવાદ.

આપ સાહિત્યવિલાસી છો, સાહિત્યની સર્વ
રીતે ઉન્નતિ ચાહો છો. સાહિત્ય સેવકોને ગુપ્ત રીતે
મદદ કરો છો. નિર્મળ હૃદયી અને માયાળુ છો.
આપ મારી પ્રત્યે ઘણોજ પ્રેમ ધરાવો છો, એ સર્વ
શુભ કારણોથી આકર્ષાઈ એક સ્મરણ તરીકે આ
મારા બંધુની ડિટેક્ટીવ બોધદાયક પ્રસંગોથી ભરેલી
નવલકથા આપના કર કમળમાં સાદર સમર્પિત કરું છું.

શુભાકાંક્ષી

લાલશંકર જીવરાજ બેશી.

તૈયાર છે !

તૈયાર છે !

(થોડીજ મુદતમાં ઘણી પ્રતો તો નીકળી ગઈ છે.)

કરુણા કુમારી

કિંવા

ચોથા સૈકાનું હિન્દ અથવા ગુપ્તવંશનો મધ્યાન્હ અને અસ્ત.

(સ્વર્ગસ્થ ત્રંબકલાલ જીવરાજ નેશી કૃત સચિત્ર નવલકથા)

‘સાહિત્ય’ પત્રના અધિપતિ રા. મં હરગોવિંદ કાંટાવાળા લખે છે કે, સ્વં ભાઈ ત્રંબકલાલ ઘણી ખાની વચમાં આટલી સુંદર રીતે અસલ રસ અને જુસ્સા સાથે આપણી ભાષામાં આ નવલકથા ઉતારવામાં શાલ્યા છે. તે માટે તેમને અભિનંદન ધટે છે. આ નવલકથા વાંચનારના મન ઉપર ઘણી ઉંડી છાપ પાડે છે.

વાર્તાનો સમય આજથી લગભગ પંદરસો વર્ષ પહેલાંનો છે. ઘણી ખરી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ મોગલ વંશના સમયની, તમાં વિશેષ કરીને અકબર બાદશાહના સમયની બહાર પડતી હોવાથી ઘણા પ્રસંગો જૂઠા રૂપે અથડાઈ પડે, પરંતુ આ નવલકથાનો સમય ઘણો પ્રાચીન એટલે ગુપ્તવંશના વખતનો હોઈ તે સમય એટલે ઈ.સ. ના પાંચમા સૈકા ઉપર લેખક તરફથી અત્યુ અજવાળું પાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. વાંચતાં જણાય છે કે, તેમાં લીન થઈ જવા જેટલો રસ એ તેમની ખૂબી છે.

‘પારદ’ પત્રના અધિપતિ રાજવેદ રા. જીવરામ કાળીદાસ લખે છે કે ‘જ્યારે ભારતવર્ષ સ્વર્ણ ભૂમિ સરખો હતો, ૩૩ કરોડ દેવોનું સ્વર્ગ હતો, અશોક અને મૌર્ય જેવા ચક્રવર્તીઓના યશ દુનિયા ગાતી હતી તે વખતે ગુપ્ત વંશના રાજાઓએ કાબૂલ સુધી પોતાના વાવટા ઉડાડ્યા હતા. પુસ્તકમાંની વસ્તુ ઘણી ઉત્તમ છે. અને પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી પુરૂં કર્યા પછી વિના સુકવાનું મન થતું નથી. સ્વરાજ્યવાદીઓ, હોમરૂલરો અને ખીન સ્વદેશપ્રેમી સ્ત્રી પુરૂષોએ આ પુસ્તક જરૂર વાંચવું જ જોઈએ. આથી ભાન થાય છે કે હાલના ઈંગ્લાંડના સામ્રાજ્ય પ્રમાણે જ આપણે પંદર સો વર્ષ પહેલાં સ્વરાજ્ય જ નહીં પણ સામ્રાજ્ય ચલાવવાને પણ સમર્થ હતા. અને તે સામ્રાજ્ય ચલાવવાનું બળ હજીયું હોય તો ૧૫૦ વર્ષના અંગ્રેજોના સડવાસથી જ તેમ થયું છે.”

આ ઉપરાંત રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિકે પણ સારો અભિપ્રાય આપ્યો છે. પાકું પૂઠું પૃષ્ઠ ૪૫૦ કીમત રૂ. ૩-૮-૦

લાલશંકર જીવરાજ નેશી

ખાડીઆ-દેસાઈની-પોળ-ઘર નં. ૩૩૮૪; અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

કરૂણાનિધાન પરમાત્માની કૃપાથી હું આજે મારા સ્વ. બન્ધુ અંબકલાલનું અપૂર્ણ બીજું પુસ્તક ‘અદંગ ઉઠાવગીર’ નામે વાંચક બન્ધુઓના કરમાં સાદર સમર્પણ કરી શક્યો છું. આ ડીટેક્ટિવ નવલકથાના જેવાંજ બીજાં બે ચાર પુસ્તકો તેમણે લખેલાં છે. જેવાં કે, ‘બાગે શયતાન’ ‘પરાક્રમની પતાકા’ ‘ભેદી ખગ્ગનો’ ‘શયતાન સદન’ અને ‘ગેબી ખૂન’ વગેરે પ્રકટ પણ થઇ ચૂક્યાં છે. અને એ વાંચક વર્ગમાં ચુસ્તકાર પામી ચૂક્યાં છે, આ પુસ્તક પણ મારા વડીલ બન્ધુએ ‘કરૂણા કુમારી’ ની માફક ઘણા વખત પહેલાં લખવું શરૂ કર્યું હતું. તેનો કેટલોક ભાગ અપૂર્ણ પડ્યો હતો. તે દરમ્યાન તેમને ક્ષયરોગની બિમારીએ પથારીવશ કર્યા. અશક્તિ એકદમ વધી પડવાથી પોતાથી બિદકુલ લખી શકાતું નહોતું. તે મારી પાસે લખાવતા, અને પોતે બોલતા અને હું લખતો તેમ કરવા છતાં તે મારા દુર્ભાગ્યવશાત્ પૂર્ણ નજ થયું.

મારા બન્ધુનું અવસાન થનારો મારે મારા મિત્ર બાઇ મહા-શંકર ઈંદ્રજ દવેની સંપૂર્ણ સહાયતાથી અધુરું રહેલું પૂરું કરવું પડ્યું છે. તેમણે ઘણા સારો શ્રમ લઈ મને જે મદદ કરી છે તે માટે તેમનો આભારી છું.

ડીટેક્ટિવ વાર્તાઓના વાંચનથી વાંચકોને ઘણું ઘણું નજણાનું મળે છે. જે પરથી આ જગતમાં મનુષ્ય લક્ષ્મીના લોભમાં પડી સ્વાર્થની સરિતામાં તણાઈને શયતાનના શિખરવને કેવી રીતે ંહણ કરે છે. પરિણામે તેની કેવી ભયંકર દુર્દશા થાય છે. નીતિના માર્ગ-પરથી પતિવ થનારા પુરૂષે પશ્ચાતાપની પ્રચંડ જ્વાળાઓથી દગ્ધ થઈને કેવો હૃદયભેદક વિલાપ કરે છે. આદિ અનેક બોધદાયક પ્રસંગો મળી આવે છે.

આ નવલકથાના પાત્રોનું સ્થળ મહામોહમયી મુંબાઇ નગરીનું લીધેલું છે. તેની રચના પારસી સમાજ પરથી કરવામાં આવી છે. ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો કરતાં મુંબાઇમાં તેની વિશેષ વસ્તીનો સમાવેશ થતો જોવામાં આવે છે. ધણું કરીને પારસી સમાજ પાશ્ચાત્ય દેશનું વિશેષ અનુકરણ કરવાવાળો છે. આ પરથી એમ નથી માનવાનું કે, પારસી સમાજની રૂઢીનું ચિત્ર આલેખી તેના પર કોઈ પ્રકારના આક્ષેપ મૂકવાના હોય, પરંતુ આ પુસ્તક પરથી એમ માનવાનું છે કે, તેનામાં પણ જાતિ અભિમાન, સંપ, અને કિંમ્વદ્ય ચારિત્ર્યનું બળ છે.

આ નવલકથા મૂળ બંગાળી ભાષાના ડિટેક્ટિવ નવલકથાકાર શ્રીયુત્તમ દિનેંદ્ર કુમારરાયની એક નવલકથા પરથી, સમાજ, સ્થળ, દેશાચાર આદિ પ્રસંગોને અનુકૂળ કરી લખવામાં આવી છે. આ સ્થળે હું એ વિદ્વાન મહાશયનો મારા સ્વ. બન્ધુ તરફથી અત્યંત આભારી છું.

આ પુસ્તક બહાર પાડવાનો વિચાર જણાવતા સાહિત્ય વિલાસી મુંબાઇના શેઠશ્રી કરસનદાસ વસનજી ખીમજી અને નારણભાઈ જીવણલાલે જે ઉદાર આશ્રય આપ્યો છે તે માટે તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછોજ છે.

આ ગ્રંથો ઉપરાંત મારા મુરખખી તરીકે ગણાતા રા. રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા અને ‘અરુણોદય’ નાટકના લેખક ભાઈશ્રી કવિરાજ પ્રભુલાલ દયારામ દિવેદીએ જે છપાવવાને પુરતી સલાહ આપી છે તે માટે તેમનો સંપૂર્ણ આભારી છું.

અંતે અનંતનામી પરમાત્માની કૃપાથી હું મારા બન્ધુનું આ અપૂર્ણ પુસ્તક પૂર્ણ કરવાને જરા પણ શક્તિમાન થયો છું તે માટે તે દયાળુદેવને હૃદય પૂર્વક નમન કરી અહીં વિરમું છું, અને પ્રાર્થના કરું છું કે જે ચાર અપ્રસિદ્ધ રહેલાં તેમનાં પુસ્તકો પૂર્ણ કરવા અને શક્તિ આપે. અસ્તુ.

આડીઆ, દેસાઈની પોળ,

આવળ શુદ્ધિ અષ્ટમી.

વિનિત,

લાલરાંકર જીવરાજ જોશી.

અનુક્રમણિકા-ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧ હું.	તરંગમાં તરણી.	૧
„ ૨ બું.	શયવાનની સહાયતા... ..	૨૧
„ ૩ બું.	યુવતી-મર્કટના સમાચાર... ..	૩૦
„ ૪ થું.	મીણું પુતળું	૩૨
„ ૫ મું.	પડદા પાછળ	૪૧
„ ૬ હું.	મોટાના ઘરનાં ભોપાળાં	૪૬
„ ૭ મું.	પૂર્વ-સ્મૃતિ	૫૩
„ ૮ મું.	ડોક્ટરનું કૌશલ્ય	૬૭
„ ૯ મું.	ચિતારાને ઘેર	૭૭
„ ૧૦ મું.	પ્રેમની વિચિત્ર ગતિ... ..	૮૨
„ ૧૧ મું.	રમણી કે પિશાચી ?... ..	૯૨
„ ૧૨ મું.	શેઠ અને ચાકર	૯૮
„ ૧૩ મું.	ઝવેરીની દુકાન	૧૦૩
„ ૧૪ મું.	નવીન રહસ્ય	૧૧૦
„ ૧૫ મું.	પ્રૌઢ દંપતિનો પ્રેમાલાપ	૧૨૧
„ ૧૬ મું.	ત્રિપુટી મિલન... ..	૧૨૭
„ ૧૭ મું.	છૂપો પત્ર	૧૩૩
„ ૧૮ મું.	નવો વેપાર	૧૪૦
„ ૧૯ મું.	પ્રેમનો પ્રતિદ્વંદ્વી	૧૫૬
„ ૨૦ મું.	મસલત	૧૫૮
„ ૨૧ મું.	પિતા પુત્ર	૧૬૮
„ ૨૨ મું.	નવીન યુક્તિ	૧૭૫
„ ૨૩ મું.	નવીન વેશ.	૧૮૮
„ ૨૪ મું.	વિચ્છિન્ન સૂત્ર	૧૯૮

છપાય છે !

છપાય છે !

૩૦ કોટિ મુસલમાન આલમના મહા પૂજનીય
પવિત્ર પયગમ્બર સાહેબ

હઝરત મહમ્મદ સાહેબનું

પવિત્ર, વિશુદ્ધ, બોધદાયક અને નીતિપ્રદ જીવનચરિત્ર.
અનુવાદક.—અબ્દુલ્લાહ જીવરાજ જોશી

જે મહાત્માએ આખી દુનિયામાં પાક ઈસ્લામ-ધર્મનો પ્રચાર કરી વિશ્વમાં વ્યાપેલા અધર્મ, અનીતિ અને અન્યાયને હિમેદી દીન ઈસ્લામના પાક, નેક અને ઝળકતા ઝુંડાને કેવા કેવા અગાધ પરિશ્રમ કરી આખા વિશ્વમાં એકી સાથે ફરકાવ્યો હતો, પરવર દિગારના જે પક પયગમ્બર સાહેબે કેવળ ગળ્યા ગાંડયા ઈસ્લામી અનુયાયીઓને એકદમ ૩૦ કરોડની સંખ્યામાં લાવી મુકવાની કેવી અદ્ભુત દક્ષતા દાખવી હતી, ધર્મનો ફેલાવો કરતાં કેવી કેવી કઠિનતાઓ પસાર કરી હતી, તે દીન ઈસ્લામ ધર્મના આધાર અને સ્તંભ સમાન મહાપુરુષ મહમ્મદ સાહેબનું આ અત્યંત બોધદાયક જીવનચરિત્ર છે. આ જીવનચરિત્રના વાંચનથી, ઐક્ય, ધર્મ, સાદસ, અડગ અને અચલ વૃત્તિ, નીતિ અને ઈશ્વરની સલગમાંજ પ્રાપ્તિ થાય તેમ છે. દરેક મુસલમાન તથા હિન્દુભાઈઓને આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચવા લાયક નીવડશે. સુંદર ગ્લેઝ કાગળ, મનોહર છપાઈ, સુંદર આકર્ષક, પૃષ્ઠ આશરે ૨૦૦ થશે. મૂલ્ય. ૧-૪-૦.

છપાય છે !

(લાગ બીજો.)

છપાય છે !

અઠંગ ઊઠાવગીર અથવા તરકટી ટોળી. અસંખ્ય ભેદ ભરખોથી ભરપૂર ડી-

ટકટીવ નવલ કથા—લાગ બીજો.—(હવે પછી છપાશે) ઊઠાવગીરના અદ્ભુત અઠંગ તરકટી ટોળીનાં બચંકર કારસ્થાન, ચાલાક ચોરોની તાલબાજીઓ વગેરે એવા એવા અનેક બનાવો બન્યે બન્યે છે કે, ભલભલા જનસૂત્રો પણ ચક્રર ખાઈને સપડાઈ જાય છે. પ્રેમધેલા પ્રેમલાઓની કેવી બરબાદી થાય છે, શયતાનો પણ જનસૂત્રોના સપાટામાં સપડાયા છતાં કેવી થાપ આપી દે છે, વગેરે કેટલા બધા અજાણ્યા ભરેલા બનાવોથી આ વાર્તા ભરેલી છે કે જે ખ્યાલ પણ કરાવી શકતો નથી.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ—જામનગરવાડ.

ભાઈ ચંબકલાલે લખેલાં પુસ્તકોની યાદી.

પુસ્તકનું નામ.	ક્રીંમત	લખ્યા સાલ.
૧ કમળાદેવી	૧-૮-૦	૧૯૧૫
૨ મુરાદેવી ભાગ ૧	૨-૦-૦	૧૯૧૭
૩ કલન્દરની કટાર ભા. ૧	૨-૦-૦	૧૯૧૭
૪ શયતાન સદાન	૨-૦-૦	૧૯૧૭
૫ બાગે શયતાન	૨-૦-૦	૧૯૧૭
૬-૭ સંસાર સંચામ ભા. ૧-૨	૩-૦-૦	૧૯૧૭
૮-૯ મુરાદેવી ભા. ૨-૩	૩-૦-૦	૧૯૧૭
૧૦-૧૧ કલન્દરની કટાર ભા. ૨-૩	૪-૧૨-૦	૧૯૧૮
૧૨-૧૩ ભવાનીનો ભોગ ભા. ૧-૨	૩-૦-૦	૧૯૧૮
૧૪ સંતત્ત શયતાન -ભા. ૧	૧-૧૨-૦	૧૯૧૮
૧૫ „ „ ભા. ૨	૧-૧૨-૦	૧૯૧૮
૧૬ „ „ ભા. ૩	૧-૧૨-૦	૧૯૧૮
૧૭ પરાક્રમની પતાકા	૨-૦-૦	૧૯૧૮
૧૮-૧૯ કિશોરસિંહ ભા. ૧-૨	૪-૮-૦	૧૯૧૮
૨૦ બેદી ખજાનો	૨-૪-૦	૧૯૧૮
૨૧ રાક્ષસોની રતિકીડા	૨-૦-૦	૧૯૧૮
૨૨ ગેખી ખૂન	૧-૧૨-૦	૧૯૧૮
૨૩ કિશોરસિંહ ભા. ૩	૨ ૧૨-૦	૧૯૧૮
૨૪ રાજા દેવીદાસ	૨-૮-૦	૧૯૧૯
બેદી શાહખાદી ભા. ૧-૨	૩-૧૨-૦	૧૯૧૯
૨૭ વ્યરખનો ઇતિહાસ ૨ જો. ૩-૮-૦		૧૯૧૯
૨૮ તારાસુંદરી	૩-૮-૦	૧૯૧૯
૨૯ કૃષ્ણકુમારી	૩-૮-૦	૧૯૧૯
૩૦ શોકસિન્ધુ	૨-૦-૦	૧૯૧૯
૩૧-૩૨ રમણીની રણુભૂમિ ભા. ૧-૨	૪-૦-૦	હવે પછી છપાશે.
૩૩ હઝરત મહમદસાહેબ	૨-૦-૦	
૩૪ સંતત્ત શયતાન ભા. ૪	૧-૧૨-૦	
૩૫-૩૬ અકંગ ઉઠાવગીર ભા. ૧-૨	૪-૦-૦	૧૯૨૧

કથામંજરી-ભાગ પહેલો.

(સોનેરી નામનું સુંદર પુસ્તક કિંમત-પહેલા ભાગની

રૂ. અઢી. બીજા ભાગની રૂ. ત્રણ.

(બે ભાગ સાથે લેનારને રૂ. પાંચમાં મળશે.)

પહેલા ભાગમાં કોઈ સંપ્રદયમાં ન આવેલી વિદ્વાન લેખકોની ખાસ ચુંટી કાઢેલી નીચેની સોળ વાતો છે—

૧ વેપધારી. (રા. રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા; બી. એ.),
૨ તારાનું અભિજ્ઞાન. (રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ),
૩ એક રાત્રી. (ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર), ૪ અપારચિતા
(રા. રા. ભગવાનદાસ ગીરજાશંકર ભટ), ૫ મણી. (રા. રા. વૈકુંઠ-
લાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર; બી. એ.), ૬ વીસમી સદીની શકું-
તલા. (રા. રા. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર; બી. એ.), ૭ દોહલ
(સ્વ. ભાઈ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા; બી. એ.), ૮ સુમનનો
સંતાપ (રા. રા. ઈન્દુલાલ કે. યાજ્ઞિક; બી. એ. એલ. એલ. બી.),
૯ લગ્ન. (સૌ. શારદા મહેતા; બી. એ.), ૧૦ “ ગરબાવાળી. ”
૧૧ પૈસો કે પ્રેમ ? (રા. રા. ચંપકલાલ એચ. ભગુડીઆ; બી. એ.),
૧૨ વિચિત્ર સ્વયંવર. ૧૩ રેણુકા. (રા. રા. ગોકગદાસ ડી.
રાયચુરા), ૧૪ કમળાનો કળ્પ. ૧૫ પ્રિય બાલ. (રા. રા.
દાદાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ) ૧૬ લલિત-માધુરી. (રા. રા. જગજીવન
કાળીદાસ પાઠક. લગભગ ૮૦ પૃષ્ઠની મોટી અપ્રસિદ્ધ સ્નેહવાર્તા.)

કથામંજરી-ભાગ બીજો.

(મોટાં પૃષ્ઠ ૩૦૦ સોનેરી સુંદર બંધાવ-કિંમત રૂ. ત્રણ)

આ ભાગમાં વિદ્વાન લેખકોની નીચેની ચૈદ વાતો-કથાઓ છે—

૧ નિર્મળા. (લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠની અપ્રસિદ્ધ પવિત્ર સ્નેહ-
કથા), ૨ ગુલછરાના બાગમાં ગુલાબ. (લેખક મી. શિયાવલ્લ
નસરવાનજી મોજીઆ; પારસી સંસારી સ્નેહકથા.), બે મૃગનાયક
(જીવનલાલ અમરશી મહેતા, આત્મબોગ વડે પરમાર્થ સાધનની
અપ્રસિદ્ધ કરુણ કથા.) ૪ સુખી રાજકુમાર. (રા. રા. સવાઈ-
લાલ ચુનીલાલ યાજ્ઞિક, ઉપલીજ કથાના સિદ્ધાંતવાળી કથા.),
૫ એક સ્વપ્ન. (રા. રા. પુષ્કરરાવ વામનરાવ મહેતા, એમ.
એ. એલ.એલ. બી.), ૬ મદનનો મનોરથ. (રા. રા. મોહન-
લાલ પાવતીશંકર દવે, એમ. એ. એલ. એલ. બી. ચાલુ જમાના-
ના ઉછરતા યુવક અને પ્રેમી જીવનનું એક સુંદર દ્રશ્ય.) ૭ નિર્ભય-

તાની મૂર્તિ. (લે. શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રચાર્યજી.), ૮ માછીની છે.કરી. (રા. રા. ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.), ૯ ચતુર્ભુજ-ચાર મુખનું કૌતુક. (લે. રા. બ. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ, ખી. એ. એલએલ. ખી. ખુદિયાતુર્યની અહલુત વાર્તા), ૧૦ બુદ્ધાદારમંધ. (લે. રા. બ. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ, ખી. એ. એલએલ. ખી. ખુદિયાતુર્યની અહલુત વાર્તા). ૧૧ વિચિત્ર વિલ. (લે. રા. રા. પુષ્કરરાવ વામનરાવ મહેતા). ૧૨ હીરા માણેકની મોટી ખાણ. (રા. રા. મણિચંકર રતનજી ભટ્ટ.), ૧૩ હુઃખમાંથી મુખ. (સ્વ. રાજકવિ કલાપી.), ૧૪ માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ. (એક સત્ય ઘટના).

ધર્મનો જય.

વડોદરાના મહારાજા મહારાવના સમયની નવલકથા. આમાં મહારાજા મહારાવના ભોળપણનો ગેરલાભ લઈને તેમના નામે દારભારીઓએ પ્રજાજનોનો કેવી કેવી રીતે છગ કરેલો, અને તેના પરિણામે રાજ્ય ઉપર ભયંકર પ્રસંગ આવતાં છેવટે મં મહારાવને નજરકેદ કરી, હાલના શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવને ગાદીએ બેસાડવાનો પ્રસંગ આગ્યો હતો. તેનું દ્રશ્યનામિશ્રિત સાચું ચિત્ર છે. નાયક ધર્માજીરાવની ધર્મનિષ્ઠાની સાથે રાજ્યનિષ્ઠા, ઘોડો પંતનાં નિંધ કાવતરાં, મહારાવ મહારાજનું ભોળપણ, ટેકરાસ્વામીની તેમને સલાહ, નીતિ અને જીમર તથા સહયુજી અને વિમલદુર્ગાનો પ્રેમ: મણીની મુંઝવણ વગેરે પ્રસંગો ધણા મજેદાર અને બોધક છે. રાયલ ૧૬ પેજ પૃષ્ઠ ૨૨૫ પુટું સોનેરી. કિંમત. રૂ. સવા.

હાસ્યમંદિર.

લખનાર—રા. બ. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ

તથા સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ; ખી. એ.

તદન નવીજ જાતના આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ‘ હાસ્યરસ ’ વિશેનો લગભગ ૧૨૫ પૃષ્ઠનો એક નિબંધ તથા ખીજા ૩૪ હાસ્ય-રસિક લેખો છે. તેમાં ભોમીયાને દીધેલી બૂલથાપ; નવાખ સાહેબની મુલાકાત; પાટીઆં વાંચનારા; વગર ગુનાહની સજાઓ; અવેજી કાર-ભારી; માનપત્ર વિશે પદ્યર્થપાઠ; નવી ઇસપનીતિ, થોભીઆ, વગેરે લેખો તથા બે ખાસ તૈયાર કરાવેલાં ચિત્રો પેટ પકડીને હસાવે તેવાં છે. પૃષ્ઠ કેમી આડપેજ મોટાં ૨૫૦ ઉપરાંત. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

પાપ અને પશ્ચાત્તાપ.

આ નવલકથાના પુસ્તકની ઉપયોગીતા અને ઉત્તમતા માટે સા. શ્રી રણુહોડભાઈ ઉદયરામ, સા. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ભાવનગરના દીવાન રા. રા. મોરારજી આણંદજી તન્ના, વગેરે મૃદુસ્થોના ઉત્તમ અભિપ્રાયો છે. પહેલો ભાગ ખલાસ થવાથી બીજી આવૃત્તિ થઈ છે.

આ નવલકથામાં માણસ પોતાની રહેણી કરણી ઉપર કાંઈ ન રાખે તો તે અળણુતામાં પણ પાપના ખાડામાં કેવી રીતે ઉતરતો જાય છે, અને તેનું પરિણામ કેવું બયંકર આવે છે તે, તેમજ તેનું જ્ઞાન તેને થતાં કેવો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, અને અંતરના સત્યા પશ્ચાત્તાપથી બગડેલી બાજી ધ્વિર કેવી રીતે સુધારે છે, વગેરે બહુ સરસ રીતે દર્શાવેલું છે. અન્યથાના એવી ઉત્તમ થયેલી છે કે પહેલો ભાગ વાંચ્યા પછી બીજો ભાગ વાંચ્યા વગર મનને સંતાપ વળતો નથી, ને બીજા ભાગમાં પણ છેવટનો કેટલોક ભાગ એવો ઉત્તમ છે કે તે વાંચતાં “ સરસ્વતીચંદ્ર ” ના ચોથા ભાગમાંના સરસ્વતીચંદ્ર સ્વપ્નદર્શનનો ખ્યાલ આવે છે. બે ભાગ સાથે પાકા પુસ્તકમાં બંધિલાની કિંમત રૂ. બે.

ચક્રવર્તી અશોક.

અર્ધ ઐતિહાસિક તેમજ ધાર્મિક નવલકથા.

મોટા કદનાં પૃષ્ઠ ૩૫૦ પૃષ્ઠ પાકું. કિંમત રૂ. અઢી.

બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક સમ્રાટ અશોકના જીવનમાંના અનેક ધર્મયુદ્ધોમાંના એક કલિંગ યુદ્ધના મુખ્ય કથાભાગ ઉપર આ નવલકથા રચાય છે. અશોક એક સમયે ધાતકી અને કર સ્વભાવનો હતો તે જ કલિંગ યુદ્ધ પછી એકદમ કેવો બદલાઈ ગયો તેમજ તેનું જીવનચત્ર કેવી રીતે ફરી ગયું તેના તાદૃશ ચિત્ર ઉપરાંત કપટી બુદ્ધિમતિ, સંપ્રદાયાર્થ, અને કાવત્રાખેર કલાવતી, વગેરે દ્વારા રાજકીય ખટપટનો સુંદર દેખાવ આમાં દસ્યમાન થાય છે. કલિંગ યુવરાજ જીતેન્દ્રનું ઉત્તમ ચારિત્ર, મૃગેન્દ્રરાજની કન્યા શોભના તેમજ ધ્વનિદરાનો નિર્મળ પ્રેમ, ચિદાનંદ, ઉપશુભ, અને મોગલીપુત્ર તિલ્લ જેવા ધર્માચાર્યોની ધર્મપરાયણતા વગેરે વડે આ નવલ કથા એટલી તો મોહક તથા બોધક થઈ છે કે પુરી કર્યા વગર હાથમાંથી મુકવીજ ગમે નહીં. આવી ઐતિહાસિક નવલકથા આ એક જ છે.

લખો—

જીવનલાલ અમરસી મહેતા,

ડૉ. પીરમશાહ રોડ—અમદાવાદ.

ॐ तत्सत् परमात्माने नमः

અઠંગ ઊઠાવગીર

અથવા

તરકટી ટોળી.

પ્રકરણ ૧ હું

તરંગમાં તરણી

વૈભવ વિલાસ અને સમૃદ્ધિસંપન્ન સર્વ નગર નગરીઓમાં ભારત-વર્ષમાં સર્વથી પ્રધાન સ્થાન મહા મોહનથી મુંબઈનગરીનેજ મળી શકે તેમ છે. એ પશ્ચિમ ભારતના, એટલુંજ નહિ, સમગ્ર ભારતના વ્યવસાય વાણિજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન છે. મુંબઈ શહેરમાં જેટલા ધનાઢ્ય મનુષ્યો વસે છે, તેટલા ભારતવર્ષના ખીજા કોઈ પણ શહેરમાં વસતા નથી. મુંબઈ વહિટોની રાજધાની છે. ભારતીય વણિક અથવા વ્યાપારી સમ્પ્રદાયોમાં પારસીઓ અગ્રગણ્ય ગણાય છે. મુંબઈ શહેરના તેઓજ મુખ્ય અધિવાસી છે; એથી ત્યાં આગળ દેશીય ધનકુખેરોની સંખ્યા જેટલી વિશેષ છે, તેટલી ભારતના ખીજા કોઈ પણ વિભાગમાં નથી. વાણિજ્ય નિપુણ પારસી જાતિ મુંબઈ શહેરને ઈંદ્રના નંદન ભવનમાં પરિણત કરીને સુખ તથા ગૌરવથી વાસ કરે છે. પરંતુ એ નંદનમાં નરકનો પણ જે નિવાસ છે, તે કેટલાક દર્શકોને દૃષ્ટિ-ગોચર થયો છે ?

પારસી જાતિ મહા ધનવાન છે, પરંતુ સૌભાગ્ય લક્ષ્મીએ સમાજના સર્વ જનોને સમાન ભાવે દુપાની વહેંચણી કરી નથી; જો તેમ કરત; તો તેથી જાણે ભગવાનની સૃષ્ટિ અચલ થાત. પારસી સમા-

જમાં ઘણું માણસો પુષ્કળ ધનના અધિકારીઓ વસે છે, તેમ છતાં પણ તેમાં દરિદ્રતા સંખ્યા પણ ઘણી ઓછી નથી. પરંતુ એ દરિદ્ર અથવા ગરીબ લોકો આપણા દેશના ગરીબોની પેઠે બિલ્કુલ અસહાય નથી; પારસી જાતિ અત્યંત સ્વજાતિ-પ્રેમી છે. સ્વજાતિનું કલ્યાણ કરવા માટે, તેની ઉન્નતિને માટે અનેક મહાપ્રાણ અથવા દિલાવર પારસી ધનકુમેરો લાખો લાખો રૂપિયા દાન આપતા આવ્યા છે અને હજી પણ અહર્નિશ આવ્યા કરે છે. પ્રચુર વિપુલ અર્થે અનેક દવાખાનાંઓ, હોસ્પિટલો અનેક ઉચાં ઉચાં વિદ્યાલયો, અનાથાશ્રમો સ્થાપ્યાં છે, એ સર્વ આ દેશના સમાચાર પત્રના વાંચનારાઓથી અજાત નથી. એ સર્વ દવાખાનાં, અનાથાશ્રમો આદિ ભૂખ્યાં તરસ્યાં, દુઃખી દરિદ્રી અને રોગ પીડિત નરનારીઓને કરુણામયી જનનીની પેઠે પોતાની ગાદમાં આશ્રય આપે છે.

* * * * *

આવળ માસ હતો. આઠાશ વાદળાંથી ઝવેર ગયું હતું. મુંબઈ શહેરની સુવિશાળ સડકો અને રસ્તાઓ અવિશ્રાન્ત વરસાદ વરસવાથી કાદવકીચડ વાળા થઈ ગયા હતા. આખો દિવસ ટપટપ કરતો વરસાદ વરસ્યો હતો, સંધ્યા સમયે આઠાશ ઘેર વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું હતું. યુગ્મહત્ત નગરી અંધકારના કાળા પટમાંથી ઢંકાઈ ગઈ હતી. રસ્તાઓ લગભગ જનશૂન્ય જંગલમાં આવતા હતા. કેવળ એકાદ એ કોડાગાડીના પેડાંનો અવાજ સંભળાતો હતો, એકાદ એ કારખાનાનાં ભૂંગળાંમાંથી અતિ દુઃખી અને શ્રાન્ત ગંરી-ધ્વનિ બહાર નીકળીને વર્ષાના સલિલથી ભિન્નયલી નગરીના દુઃખી આત્માનાં પેડે શૂન્યમાં વિલીન થતો હતો. એ સમયે સોપારીયાગ રોડ પર આવેલી પેસ્ટનજીની હોટેલમાં એક અનિવશ્યક રીતે યુવતી સાંધ્ય દીપાલોકમાં એક પત્ર વાંચતી બેઠી હતી.

પેસ્ટનજીની હોટેલનું નામ સંભળીને વાંચક બંધુઓએ પોતાના મનમાં એવી ધારણા ધારવાની નથી કે, તે કલકત્તાની એક ઇન્ડિયન હોટેલ અથવા આન્ડ હોટેલના જેવી કોઈ પણ હોટેલ હતી. દારિદ્ર્યની સ્વરૂપભૂતિ એ હોટેલમાં પ્રકાશી રહી હતી. એ એકબહુ પુરાતન કુદ્ર ઇમારત હતી; એ ઇમારતની દીવાલો ઠેક ઠેકાણે ભાંગી જવા આવી હતી. ઇમારતની અંદરના ભાગમાં કેટલાક અંધારા ગપારાવાળા નાના નાના ઓરણાઓ હતા, આલોક અને વાયુની લહરીઓ એ સઘળા

ઔરડાઓમાં કદાપિ પ્રવેશ કરી શકતી નહોતી, એમાંના એક એક ઔરડો એક એક સાંકડા ફૂવાની સાથે સરખાવી શકાય તેવો હતો. એક ઔરડામાં એકી સાથે બે માણસો ધણી મુશ્કેલીએ રહી શકે તેમ હતાં. વચ્ચેમાં એક પાર્ટિશન નાખીને તેના દ્વારા એક દાલાનને કેટલાક નાના ઔરડાથી વહેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો. ઔરડાઓની હાલત જેની મામૂલી હતી, તેવીજ તે ઔરડાના સરસામાનની હાલત પણ શોચનીય હતી. ભાંગી પૂરી કુરસીઓ, છૂર્ણ મેજો અને ધણા જ જૂના પુરાણા કાંચ એ સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થતા હતા.

પરંતુ એ કલ્પવાસિની સુંદરી જરખાનુને જોવાથી જણાઈ આવતું હતું કે, જાણે કોઈ દેવી, શાપબ્રહ્મ થઈને એ નરક તુલ્ય ગંદા સ્થાનમાં આવી પડી છે ! જરખાનુ અપરૂપ સુંદરી હતી; તેના રૂપના પ્રકાશથી તે નિરાનંદમય અંધકારમય છવન જાણે પ્રદાશિત અને સજીવન થઈ બેઠું હતું. જરખાનુની ઉમ્મર અઢાર વર્ષથી વિશેષ થઈ નહોતી, પરંતુ તે તેના કરતાં પણ અધિક તરુણી દેખાતી હતી. જરખાનુના હેઠમાં નવચૌવન વિરાજતું હતું. તેના સુગંધિત મસ્તક પર નવવર્ષાના જળયુક્ત મેઘાવરણની પેઠે નયનાભિરામ નિખિડ કૃષ્ણ કુન્તલરાશિ શોભી રહ્યો હતો. તેનાં નયનોમાં વિદ્યુતનો વાસ વસતો હોવાની ! એવો જ ભાસ થતો હતો. સુદૈર્ઘ્ય ભૃયુગદ્વલમાં મદનના પુષ્પખાણનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો અને લલાટ પર શુક્રપક્ષના ખંડ ચંદ્રની નિદગ્ધ તથા સૌમ્ય લાવણ્યછટા પ્રતીયમાન થતી હતી. આ સર્વ સુંદર સુદૃશ્ય જોવાથી સહજમાંજ મનુષ્યના મનમાં એવો એક સાહજિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હતો કે, આવી અપૂર્વ લાવણ્યમંડિત લક્ષના આવા અયોગ્ય સ્થાનમાં શાથી આવી વસી હશે ? એને અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન હશે ? દારિદ્ર્યના આ અંધકારમય ચિરદુઃખ સુમંદુલ સંકીર્ણ ગુહા જેવું જેથી ગૃહ તો તેના પગનો સ્પર્શ થવાને પણ યોગ્ય નથી. યુવતી અત્યારે દિલ્લગીર થયેલી દેખાતી હતી. તેના કમળવત કોમળ સુખ પર વિપાદનું આવરણ ઢંકાઈ ગયું હતું. તેના નયનોની તેજસ્વિની જ્યોતિ મ્હાન થઈ ગઈ હતી. રાહુમસ્ત પૂર્ણ ચંદ્રની પેઠે તેનું મુખ પ્રકુલ્લતાહીન થઈ ગયું હતું અને એ સાથે જાણે કોઈ એક ગભીર દુઃખનાં વાદળાંએ તેના હૃદયના આનંદ-કોમુદી-મંચિને બાકી રાખ્યો હતો. દારિદ્ર્યના સુતીક્ષ્ણ બાણે તેના કુસુમથી પણ કોમળ એવા હૃદયને શતધાવિડીલું કરી નાખ્યું હતું.

દારણ અભાવના દર્શાવતી તેના મનની સુખશાંતિ ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈ ગઈ હતી.

યુવતીએ અખંડપણે મન લગાડીને એક પત્રને એકવાર, બેવાર અને ધીમે ધીમે આઠ દશવાર વાંચ્યો; તથાપિ તે પરિનૂમ થઈ નહિ; તે શ્રી વાર પાછી વાંચવા લાગી:—
અપરિચિતા સુંદરી !

તને એકવાર માત્ર જોતાંની સાથેજ આહ્યા વિના રહી શકે એવો હૃદયહીન પાપાંડી પુરુષ આ પૃથ્વીમાં કોણ છે કે નહિ, એ મારા જાણવામાં નથી. મેં તારા રૂપપર મુગ્ધ થઈને તને ભયંકર રીતે આહી નાખી છે. મારી આ વાર્તા તને હૃદય હું તારો સ્તુતિવાદ કરતો હોઉં, એવી ભાસી શકે તેમ છે, પરંતુ હું ખરા જિગરથી કહું છું કે, મારી આ વાર્તા લેશમાત્ર પણ અતિરંજિત નથી. ધ્વિરનું સ્મરણ કરીને કહું છું કે, મારી આ વાર્તા સંપૂર્ણ સત્ય છે. તું પરીના જેવી રૂપવતી છે, તારા અંગેઅંગમાં અનંગનો નિવાસ છે, તારા કેશને વિશે કોમળતા આવી વસી છે, લલાટને વિશે ધન્દુનો આભાસ થાય છે, બ્રૂયુગલને વિશે મદનના બાણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, મુલાખી ગાલને વિશે અનુપમ લાલીનો નિવાસ છે, ઓષ્ઠ સ્વરને વિશે અમૃતનો આસ્વાદ રહેલો છે, સારાંશ કે, તારા અનુપમ અંગના પ્રત્યેક અવયવને વિશે, લાવણ્ય, માધુર્ય, સૌંદર્ય અને તારણ્યનો સંચાર થયેલો છે. આવી દેવદુર્લભ સુંદરતા સંપાદન કરવા છતાં પણ તું કયા પાપથી તે તિરસ્કારજન્ય, નરકકુંડતુલ્ય દુર્ગન્ધમય અધમતાજનક ભગ્ન ભવનને વિશે વાસ કરે છે ? એ સ્થાન શું તારા ચરણોનો સ્પર્શ કરવાને પણ યોગ્ય છે ? ના, નહિજ, તો પછી તું શા કારણથી એટલું બધું કષ્ટ ભોગવી રહી છે ? કયા દુઃખથી તું તારા આ નવયૌવનમાં ઉદાસિની બની બેઠી છે ? ખરેખર ! તારું રૂપ અપરૂપ છે, તેનું વર્ણન કરવું અત્યંત કઠિન છે, તેમ છતાં પણ તારા રૂપની તુલના કરવા માટે હું આ રથળે એક કવિજનના કથેલા આ સંખેદનો ઉપયોગ કરીશ, તો તેથી મારા અંતરની આશા કાંઈક અંશે અવસ્થ પશ્ચિપ્ત થશે:—

કમળકુસુમો કિંચિત્ લાલી થકી મનને હરે,
નમન રસિકાં કિંચિત્ વ્રીઢથી તેમ દીપે સ્મરે;

કંઠક શરમે પદ્માગ્રેથી^૧સ્વ અંતર આપતી,
નગર ફરતી પ્રેમી ચિત્રે જાણ કરી બેસતી.
ચરણ ચતુરા ચાલાકીમાં ચલાવતી ચાલતી,
ફરતી નખરાં કોટી કેડે ખિલાવતી તું રતિ;
સમય સમયે વર્ણાંગીમાં પડે ગતિમંદમાં,
ચપલ રીતથી દર્શાવે છે સુધૌવન ચાલમાં.
સ્મરથી ખિલતી ભાસે આલિંગને રતિ આપતી,
હૃદયથી ધરતી આગે તોડી પથોધર કંચુકી;^૩
હૃદય ઉભરે કાંઠે શાને તું શર્મ દૂરે મૂકી,
નિરખી નિરખી ચંદ્ર દિવે^૨ચક્રોર પ્રમોદ તું
હરખી હરખી દ્રષ્ટિ તેમાં ધરી તહિ ઉડતું,
સરસ યુવતિ વસ્ત્રોધારે મુકામન અંગમાં;
શરીર કરવા ઇચ્છે કામા અત્યંત રંગમાં;
શ્રવણ કરતી પ્રેમી વાતો ગમે અતિશે ફરે.
રસમહિ રહે કામાવેશેજ નહીં ખીગ્ન સ્ફુરે,
તરણ પ્રગટા મધ્યા કામા પ્રયોધર ધારિણી;
વય ખિત્તી રહી, નેત્રા ભેદ વશી દૂર કામિની.
આગચતુરા તેં આ ચોરી છુપી મનની કીધી;
વશીકરણની વિદ્યા ક્યાંથી અતિસુખથી લીધી?

અન્નબેલા યૌવનવાળી, મારી મનહરણી માથડ ! તેં તારા આ
સર્વ હાવમાવેથી મારા મનને દીવાનું બનાવી દીધું છે. તારા જાદુ
બરેલા જ્ઞેયને મારા જિગરમાં કારીજખમ કર્યો છે ! અપે દિલ્લાર !
તારા આ દીવાના આશકના આતશ બરેલા દિલને તું વધારે ન અ-
કળાવ. પ્રિયા ! આ પૃથ્વીમાં શું તારી ઇચ્છવા યોગ્ય એક પણ
વસ્તુ અસ્તિત્વજ નથી ધરાવતી ? તારી આ નવીન અને તરણ
અવસ્થામાં શું સુખની, ઐશ્વર્યની, અને વિલાસની તારી સર્વ આકાં-
ક્ષાઓ પરિતપ્ત થઈ ગઈ છે ? ના, એ કદાપિ સંભવિત નથી. શું
જેના અંતરમાં પ્રિયતમના કંઠ સાથે આલિંગન કરવાની કિતકટ અભિ-
લાષા હોય, જે પિયુની પ્રેમચાણી શ્રવણ કરવાને અત્યંત આતુર

૧ આંખના ઇશારાથી. ૨ સ્તન, ૩ ચોળી, ૪ આકાશમાં,
ખુશી થતું.

હોય, તેવી તરણી તારી પેઠે પરમ હુખને સંદન કરવાનું ઇચ્છ ગણે ખરી કે? ના, કદાપિ નહિ.

તું તે નરકકુંડમાં વસીને સૌન્દર્યનું અપમાન કરીશ નહિ, વિધાતાએ તને આવું રૂપ આપીને નરકકુંડમાં વાસ કરવા માટે પૃથ્વીમાં મોડલી નથી; એટલા માટે તારે સાફ હૃદયથી રોડપર એક સુંદર સુપ્રશસ્ત ઇમારત બાંહે લઈ રાખવામાં આવી છે; એ ઇમારત જે તને પસંદ પડશે, તે ભવિષ્યમાં તે તારા નામે ખરીદી લેવામાં આવશે. તારે માટેજ એ ઇમારતને ઘણી સારી રીતે શણગારવામાં આવી છે. એવું ગૃહજ તારા નિવાસ યોગ્ય છે.

“મારો આ પત્ર વાંચીને મારો પરિચય મેળવવાનો આગ્રહ તારા મનમાં સહજમાંજ ઉદ્ભવી શકે તેમ છે, પરંતુ મારો વિશેષ પરિચય આપવાનું આ પત્રમાં સ્થાન નથી. હું હજીસુધી મારા પિતાની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને ઉમ્મરલાયક થયો નથી એ ખરું; પરંતુ તેમ છતાં પણ મારા પિતાની અનુલ્લ ઐશ્વર્યનો હું એકલોજ ઉત્તરાધિકારી અથવા વારસ છું. એ ઉપરાંત, મારી માતાની મૂકેલી મોટી મિલ્કત મેં મેળવી છે; થોડા દિવસમાંજ હું ઉમ્મર લાયક થવાથી એ સઘળી સંપત્તિ મારા હાથમાં આવશે. મારા પિતા વૃદ્ધ થયા છે, તે ઉપરાંત તેઓ અનેક રોગોથી પીડાઈ રહ્યા છે, એથી આશા છે કે, થોડા વખતમાંજ હું સ્વાધીન થઈ શકીશ. મારી સાથે જે તારી મુલાકાત કરવાની ઇચ્છા દિવા આગ્રહ હોય, તે સંપારી બાગરોડની નજીકની ચોરગલીના હિન્દુ મંદિર પાસે એક યુક્તમ ગાડીમાં આવતી કાલે સાંજે તું મને અવશ્ય જાણી શકીશ. આવતી કાલની સાંજથી ત્રણ દિવસ સુધી હું સાંજના ૭ થી ૮ વાગ્યા સુધી તારા દર્શનની આશાથી ઠરાવેલા સ્થાને આવી તારી વાટ જોતો રહીશ; મારી નિશાની ફક્ત એક રૂમાલજ રહેશે, એ નિશાનીને તું ખરાબર ધ્યાનમાં રાખજે.

તારો રૂપસુખ્ય પ્રેમિક

જહાંગીરજી હામા.

આ પત્રની ભાષા જેવી અસંયત, અમાનિર્જત અને શિષ્ટાચાર શૂન્ય છે, તે પરથી વાંચક બંધુઓ સહજમાંજ સમજી શકે તેમ છે કે એનો લખનાર એક અસિક્ષિત ધનાઢ્ય યુવકજ હોવો જોઈએ. કોઈ પણ સાધી કુળલલનાને કોઈ દલાય આવો અયોગ્ય પત્ર લખે

તો તેને તે કદાપિ ક્ષમા કરી શકે નહિ ! જરૂરયાનુની પેઠે મૈત્ર ધારણુ કરી બેસી રહે નહિ, પરંતુ એ પત્ર વાંચીને ક્રોધથી, ક્ષોભથી અને અપમાનથી વિચલિત થઈને તે તેને અગ્નિના સુખમાંજ એકદમ સમર્પણુ કરી દેત ! પણ એ પત્ર વાંચીને જરૂરયાનુના મનમાં બિન્દુમાત્ર ક્રોધ કિંવા કુંઠાનો સંચાર થયો નહિ ! પત્રને ગોદમાં રાખી તે એક બિડો નિસાસો મૂકી મનમાં તે મનમાંજ બોલી:-“મારાથી તો કાંઈ પણ સાહસ કરી શકાતું નથી; આ અનિશ્ચિત અને અનિર્દિષ્ટ માગે હું શી રીતે અગ્રસર થઈ શકીશ ? પરંતુ આવી લાલચને દબાવવાની પણ મારામાં શક્તિ નથી. શું નીતિ નામક બે અક્ષરના એક પરાક્ષ શબ્દના ભયથી હું આવી મહાન આશાને એકદમ પગ તળે કચડી નાખું ? સડેલા વાસી અન્નને! આહાર કરી આ ગંધાતા મકાનમાંજ પડી રહું ! દ્રવ્યના અભાવે આંખમાંથી આંસૂની ધારાઓ વરસાવી ચૂપચાપ બેસી રહું ? ના-નહિજ. સંસારમાં જન્મ ધારણુ કરવાનું પ્રયોજન શું ? મોજમજ ઉઠાવવી, વિવિધ વૈભવ વિલાસોનો ઉપભોગ કરવો અને આત્માને અહર્નિશ આનંદમાં રાખવો, એજ માનવજન્મની મોંઘામાં મોંઘી દહાણી છે ! એ સર્વનો શું હું ધર્મ જેવા એક સામાન્ય શબ્દના ભયથી ત્યાગ કરી દઉં ? જ્યાં નંદનવનના સમાન સુંદર સુખ સંપાદન કરી શકું તેમ છું, ત્યાં ન જતાં આ અતિ ગંધાતા સ્થાનમાં રહેવાની મને શી આવશ્યકતા છે ? વળી જે પુરુષ પતંગની પેઠે મારી રૂપલોભમાં પોતાના અંગની આહુતિ આપી ચૂક્યો છે, મને તનમન ધનથી ચઢાવા લાગ્યો છે, તે શું મને સુખી કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની કસર રહેવા દેશે ખરે કે ? ના, કદાપિ નહિ—”

જેઅનવતી યુવતી જ્યારે પોતાના મનમાં આવા પ્રકારના અનેકાનેક વિચારો કરવામાં તન્મય બની ગઈ હતી; ત્યારે એકાએક તેના કાને કોઈના આવવાનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો; એથી તેણે તરતજ ઉઠીને એક હેન્ડબેક્ષમાં પોતાના હાથમાંનો તે ગુપ્ત પત્ર છૂપાવી દીધો અને ત્યાર પછી પાછી પહેલાંની જગાએ આવીને ચૂપચાપ ઉભી રહી.

એકાદ બે મિનિટમાંજ એક યુવકે આવી એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. યુવકની ઉંમર બહુ બહુ તો ત્રેવીસ ચોવીસ વર્ષની હશે. તેના રંગ ગોરો હતો, તે એક અતિ સુંદર અને દેખાવડો પુરુષ હતો. તેને જોવાથી તે કોઈ અખરોદાર કુટુંબનો હોય, એવો ભાસ થઈ આવતો હતો. પરંતુ એ યુવકના આખા શરીરપર ગરીબાઈનાં અનેક ચિન્હો

વર્તમાન હતાં, તેનું મુખ અપ્રસન્ન જણાતું અને સર્વાંગપર કલાન્તિનાં લક્ષણો ખીલી ઉઠ્યાં હતાં, જણે તે રાત્રિદિવસ બીષણ દારિદ્ર્યની સાથે સંગ્રામ કરીને કલાન્ત તથા હતાશ થઈ પડ્યો હતો. તેનો પોશાક શટથો તૂટ્યો, મેલો અને જીર્ણ હતો, પગરખાં ફાટી જવા આવ્યાં હતાં, મસ્તક પરની ટોપી ઘણા દિવસની પુરાણી અને બેડોળ હતી. એ યુવકનું નામ અરદેશર આડતીયા હતું.

અરદેશર એ ઓરડામાં આવતાંની સાથેજ અવસન્નપણે શય્યાપર ઢળી પડ્યો. જરજાતુ તેના મુખ સ્હામું જોઈને અસંતુષ્ટપણે બોલી કે:—“ શું આજે પણ દાંઘ સગવડ કરી શક્યા નથી ? ”

અરદેશરે નીચી નજરે અને શીકા ચહેરે જવાબ આપ્યો:—“ ના, ચારે તરફ દુકાન નિરાશા ને નિરાશાજ નજરે પડે છે, આશાનું એક પણ સ્થાન દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. સંસાર એટલો બધો સ્વાર્થી ભાસે છે કે, તેમાં વસતાં એક પણ માનવીના હૃદયમાં દયા, માયા, મમતા કે રનેહનું દાંઘ નામનિશાન પણ નથી. સર્વજનો કેવળ પોતપોતાના પેટની જવાળાને શાંત કરવામાં રૂઝ્યા પડ્યા ભાસે છે ! ધનવાનો લાખો દરોડોની સંખ્યા એકઠી કરવામાં રોકાયા છે. ગરીબ અથવા દુઃખી જનો તરફ દયા દર્શાવે એવું એક પણ મનુષ્ય આ મુંબઈ નગરીમાં મને દેખાતું નથી. હું નિરાશા અને મનસ્તાપ વિના ખીજું કર્યું પણ આ શહેરમાંથી મેળવી શક્યો નથી. ”

યુવકનાં આવાં વચનો સાંભળીને યુવતીનું મુખ અંધકારમય થઈ ઉઠ્યું; તેણે તેના સુંદર ભૂયુગલને સંકુચિત કરીને કહ્યું:—“ પરંતુ આજે તમે જ્યારે બહાર ગયા હતા, ત્યારે કહી ગયા હતા ને કે, આ વખતે હું કદાપિ પાછો પ્રીત નહિ, હાલે હાથે આવીશ નહિ. ”

અરદેશરે ઉઠી નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ જરજાતુ ! આજે સવારે અનેક આશાઓને અંતરમાં ધારણ કરીને હું બહાર ગયો હતો, પરંતુ જેમની વાત પર આધાર રાખીને તને આશા આપી હતી, એઓ તો પાછા મોટા માણસો હયાં, એટલે એમની વાતનો વિશ્વાસ પણ શી રીતે રાખી શકાય ? મોટાં માણસોના બોલવા મુજબ કોઈ કાર્ય કદાપિ થતુંજ નથી, એનો મને આજે પૂરતો અનુભવ મળી ચૂક્યો છે ! માત્ર જેવા ગરીબ માણસની સાથે તેમણે એવી દમ્બાની આજી શા કારણથી ચલાવી હશે, એ બાબતમાં મારાથી

તો કાંઈ સમજી પણ શકાતું નથી. હું ધાઈ છું કે, એજ તેમની મોટાઈનું સહુથી મુખ્ય નિશાન હશે ! ”

જરખાતુના સુંદર ચહેરાએ શીકારા ધારણ કરી, તેણે મુખ ફેરવીને કહ્યું કે:-“ આપણે અત્યારે કેવું દુઃખ ભોગવી રહ્યાં છીએ, એનો કાંઈ પણ ખ્યાલ તમારા મગજમાં આવે છે કે ? આવી દુઃખી હાલતમાં આપણે આપણું ગુજરાન ક્યાં સૂધી કેવી રીતે ચલાવી શકીશું ? ”

અરેશરે દિલગીરી સાથે જણાવ્યું:-“ પરમેશ્વર જાણે ! મનુષ્યના ભાગ્યમાં સુખ દુઃખના પડછાયા વારંવાર આવ્યા કરે છે, એક દિવસ મારે માટે એવો ઉત્તમ હતો કે જ્યારે હું સંસારનાં સર્વ સુખોનો ઉપભોગ કરતો હતો, પરંતુ આજે એજ ભાગ્યમાં અમનાં પણ સાંસા પડે છે. મારાથી નથી સમજી શકાતું કે, હું અત્યારે મારાં ક્યા પાપોનું પ્રતિજ્ઞા ભોગવી રહ્યો છું અને મારી આ દુઃખી હાલત ક્યાં સૂધી રહેવાની છે. તારો પ્રત્યેક શબ્દ મારા જીગરને ખાણીની પેઠે વીધી રહ્યો છે, પણ હાય ! શું કહું ? મારે માટે મને હવે આશાનું એક પણ સ્થાન દેખાતું નથી. ”

જરખાતુએ કહ્યું:-“ પરંતુ જે પરમેશ્વરના પર આધાર રાખી તમે એસી રહ્યા છો, તેને અનેક કામો કરવાનાં હોય છે, તેને નિર્ઘમી અને આગસુ માણસોના મુખમાં ખાવાનું મૂકવાની બિલ્કુલ દુરસદ નથી; હવે જેમ અને તેમ જલ્દી ગમે તે એક સરજી ઘડાજ શોધી કાઢ્યા વિના ચાલી શકે તેમ નથી. હું તમારી સાથે આવું અસહ્ય દુઃખ ભોગવવા આવી નથી, આવતી વેળાએ મારા મનમાં મેં અનેક મોટા મોટા મનસુખાઓ ઘડી રાખ્યા હતા, પરંતુ અત્યારે જેકં છું કે, એ સર્વ મારી બ્રમણાનાજ વિચારો હતા. શું મુખ્ય જેવા મહાન શહેરમાંથી એક મુઠ્ઠી અનાજ મેળવવાની પણ તમારામાં તાકાત નથી ? આજે સવારે તમે બહાર ગયા પછી પેસ્ટનજીની સ્ત્રીએ આવીને ભાડાના પૈસા માગ્યા હતા. તેણે કહ્યું છે કે, આજથી ત્રણ દિવસની અંદર ભાડું ચૂકાવી ન આપવાથી, આપણે આ મકાન છોડી દેવું પડશે અને એ ખીખે રસ્તો માપવો પડશે. હાય ! સંસારમાં વસ્તુ મિનાનાં મનુષ્ય પશુથી પણ નિરૂદ્ધ ગણાવા માંડ્યા છે ! શું ક્રમનો પ્રભાવ એટલો બધો પ્રબળ છે કે જેનું મૂલ્ય તેને ઉત્પન્ન કર-

નાર માનવીથી પણ ચઢી જાય છે. તમને વિશેષ શું કહું? પૈસાના અભાવે આજકાલ આપણે ફેટલી બધી દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ, એના વિચાર તમે પોતેજ કરી શ્યો. હું આ મકાનના માલિક કેને ધણી સારી રીતે ઝોળખી શકી છું કે, હવે તેઓ તમનું ભાડું મળ્યા શિવાય આપણને આ સ્થળે એક ક્ષણ પણ ટકવા દેશે નહિ. બુદ્ધી જે કાંઈ બકી છે, તેને અવશ્ય અમલમાં મૂક્યા વિના રહેશે નહિ. ત્યારે શું છેવટે આપણે રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ જઈને બીખારીની પેઠે આંખમાંથી આંસ સારતાં ઉભા રહીશું? મારા આવા સુકામળ અંતરે શું અતિ રસ્તાની ધૂળમાં આળોટવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે? હા, પરમેશ્વર! નસીબમાં એવું દુઃખ પણ શું ભોગવવાનું લખાયું હશે! ”

અરેશરે કહ્યું:—“ સંસારમાં હું બિલ્કુલ નિરાધાર અને નિઃસહાય મનુષ્ય છું, મને મદદ કરે એવું એક પણ માનવી નજરે પડતું નથી; મારી આશાનાં સર્વ સ્થાનો સંસારમાંથી ગાયબ થયાં છે. તારા આ દુઃખના દાવાનળમાંથી હું શી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકીશ, એના વિચાર પણ અત્યારે મારા મનમાં આવતો નથી. દુનિયાના દરેક મનુષ્યનો સ્વભાવ શ્રીમંતનેજ કોણતા આપવામાં મહત્ત્વ માનતો જોવામાં આવે છે. દુઃખી તરફ દિલસોજી દેખાડનારા વિરલ નરો ક્યાંય પણ દૃષ્ટિગોચર થવાના નથી. જરૂરનાનું! તારી શી દશા થશે એના વિચારમાં ને વિચારમાંજ હું પોતે પણ અત્યંત દુઃખી થઈ પડ્યો છું અને મારી સર્વ શક્તિનો વ્યય કેવળ એ કલ્પનાઓમાંજ થઈ જવાથી મારાથી તારા આ દાગિરને દૂર કરવાનો ખીજો એક પણ ઉત્તમ ઉપાય થોજી શકાતો નથી. કોઈપણ મનુષ્યને ત્યાં જઈ એક વખતને માટે પણ આશ્રય મેળવી શકું, એવી સંભાવના અત્યારે મારા જોવામાં આવતી નથી. હૃદયને વિશે વિષમ ચિંતા વ્યાપી છે અને આ દુઃખનો દાવાનળ શરીરના પ્રત્યેક રતાયુને બાળીને બસ્ત્ર કરી રહેયો છે, આવી સ્થિતિમાં મારાથી તારા દુઃખનું નિવારણ શી રીતે થઈ શકશે, એના એક પણ સુવિચાર મારા મસ્તિષ્કમાં આવતો નથી. ”

મુવકના ઉપરના ચબ્દોથી તરણીનું હૃદય વીંધાઈ ગયું; તેણે કહ્યું:—“ હાથમાં હવે એક રાતી પાછ પણ રહી નથી, જે કાંઈ સરસમાન એને દાગીના સાથે હતા, તે સર્વને ધીમેધીમે ખલાસ કરી

નાખ્યાં છે. પેટની જગ્યાથી આપણે આપણા અંગ પર એક વાલની વાળી કે ઉત્તમ વસ્ત્ર પણ રહેવા દીધું નથી. આ ફાટયા તૂટયા પે-શાક સિવાય ખીર્ન વસ્ત્રો પણ રહ્યાં નથી ! ગઈ કાલથી તો એક રીતે ઉપવાસ કરવા પડે છે, હવે પછી આપણું જીવન શી રીતે ટકી શકશે ? તમને એટલો પણ વિચાર નથી આવતો કે, જ્યારે આ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે, ત્યારે તેને જ્યાંવવા માટે ખોરાકની પણ આવશ્યકતા છે ? ગમે તે રીતે હવે ગુજરાનનું સાધન મેળવ્યા વિના ચાલી શકે તેમ નથી. ”

અરેશરે જરખાનુના પ્રશ્નનો કાંઈપણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ક્ષેત્ર અને દુઃખથી અધીર થઈને તે પોતાના બંને હાથ યોગવા લાગ્યો, ભાગ્યદેવીને અસંખ્યવાર ફિટકાર આપવા લાગ્યો.

એ જોઈને જરખાનુએ એક ઊંડો નિઃસાસો મૂકીને કંહયું :—
“ હાય ! આપણી સ્થિતિ કેવી શોચનીય છે, કેવી હૃદયભેદી થઈ પડી છે ! હાથમાં નથી રહી એક ધૂરી બદામ કે નથી રહ્યું આશ્રયનું નામ નિશાન ! જ્યાં જોઈએ ત્યાં કેવળ નિરાશાસૂચક હાહાકાર વિના ખીજું કાંઈપણ આપણી નજરે પડતું નથી. ભૂખનું દુઃખ અંતરને વિશે અત્યંત ઉકળાટ ઉપજાવી રહ્યું છે. હવે જેથી કરીને ભૂખે ન મરવું પડે, એવો કોઈ એક સરળ ઉપાય શોધી કાઢો. મારી મનોદૃઢતા આવું અસંભવ સંકટ વેઠવાની નથી, મોહમયી મુખાપુરીમાં આવી જણે નવીન નવીન વૈભવોનો ઉપભોગ નથી કર્યો, તેની જિન્દગી અપ્રજ છે એવી જ કહેવત કહેવામાં આવે છે, એમાં અસત્યનો રંચમાત્ર પણ સંચાર હોય, એમ મને લાસતું નથી. શું મનુષ્યાવતાર ધારણ કરી, અલખેલા યૌવનમાં આવી, અપૂર્વ લાવણ્યને પ્રાપ્ત કરી મારા જેવી એક સર્વાંગ સુંદરી અનન્ય ચાતનાથી ત્રાહિત્રાહિતો પે-કાર કરતી બેસી રહે, એ કાંઈપણ રીતે ઇષ્ટ કિંવા ઉચિત ગણાય ખરૂં કે ! જો તમો હવે મને પ્રસન્ન રાખવા માગતા હો, મારા મનને સંતુષ્ટ કરવા ઇચ્છતા હો, તો સત્વર આ દુઃખના નિવારણનો ઇલાજ જોણી કાઢો. ”

યુવતીના એક એક શબ્દે અરેશરના જિગર પર તીવ્ર તીરની અસર કરી, તે પોતાને અત્યંત ધિક્કારવા લાગ્યો. તેણે પોતાના મનમાં જ વિચાર્યું કે :—“ શું હું એક નિરર્થક અને નિષ્કર્મ મનુષ્ય

હું, સંસારમાં માઈ કાંઈ મૂલ્ય જ નથી ? જે મુંબઈ નગરીમાં હજારો ગાઉ દૂર દેશ દેશાવરોમાંથી આવેલાં લાખો માણસો પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે છે, જે નગરી સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાના આગાર સમાન ગણાય છે, એજ નગરીમાં હું ભૂખ્યો ખેસી રહું ? મારી પાસે શું કાંઈ વિદ્યા નથી ? મારામાં યત્ન કરવાની કાંઈ શક્તિ જ નથી ? વિના કારણ હું ભિક્ષા માગવાને કેમ તૈયાર થયો છું ? પુરુષપ્રયત્નથી શું નથી થતું ? શું હું પુરુષ નથી ? મારામાં પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ નથી. છે, અલ્પજ્ઞ છે, તથાપિ માઈ મન નિર્બળ બની ગયું છે, મારા આત્માપર મને બિંદુલ વિશ્વાસ નથી, જો સર્વ કારણોથી જ અત્યારે મારી આવી અવદશા થવા ખેડી છે ? મારા અધઃપાતનો આરંભ થયો છે. વળી જે અભિલાષાથી હું આ ઉન્નત યૌવનાને મારી સાથે લાવ્યો છું, તે પણ વૈભવ વિલાસની સંપૂર્ણ અભિલાષિણી છે, પરંતુ એમાં આશ્ચર્ય પણ શું છે ? સ્ત્રી સ્વભાવ જ એવો વિચિત્ર હોય છે. સાધારણ રીતે તેના મનમાં વિવિધ વિલાસો ભોગવવાની ઈચ્છા અત્યંત બલવતી થયેલી જેવામાં આવે છે. અનેક શ્રીમંત લલનાઓના વૈભવને પ્રત્યક્ષ નિરખવાથી આ જરબાનુનું મન પણ તેમનું અનુકરણ કરવાને આતુર થયું છે. આવી સ્થિતિમાં માઈ દર્શન્ય એના મનને ગમે તે પ્રકારે રંજન કરવાનુંજ છે. ”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી અરેશરે જરબાનુને અનુલક્ષીને કહ્યું કે:—“ શાન્ત થા, શાન્ત થા ! જે નિગરમાં ચિંતાનો અગ્નિ પ્રજ્વળતાથી પ્રજ્વળી રહ્યો છે, તેમાં તું હવે ધીનું આહવાન ન કર કારણ કે:—

નહિ સ્થાન છે સંસારમાં આશ્રયતણું નગરે પડે;
હિમ્મત નહિ હૈયે રહી નહિં યત્નમાં મનકું ધસે;
દૌર્ભાગ્ય આવી દેહને વ્યાધિ વિષમથી તો દમે;
ઉરમાં અતિ ઉકળાટ ને મનમાં અતિ સંતાપ છે. ”

આમ કહી અરેશરે તેનો જૂનો અને શરેલો પારસી કાટ ઉતારીને જરબાનુના મ્હોં આગળ મૂક્યો અને એ સાથે એમ પણ કહ્યું કે:—“ બસ, હવે ન છૂટકે મારે તને લાચારીથી કહેવું પડે છે કે, હેલામાં હેલ્લી મદદ રૂપ તું મારો આ જે એક કાટ અવશિષ્ટ રહ્યો છે, તે લઈ જા, અને જો એને કાઢપણુ મનુષ્ય ગીરે સુખીને

થોડા ઘણા પૈસા આપવાની દિલાવરી દેખાડે, તો બેઘડક તેમ કર, એમ ક્યાં વિના હવે ચાકી શકે તેમ નથી. આપણી સર્વ આશા અને આધારરૂપ અત્યારે માત્ર આ એક કોટન આકી રહ્યો છે, એ સિવાય એક ટૂટી બદામ પણ રહી નથી. શું કરું, હું અત્યારે બિલ્કુલ નામલિજાળ બની ગયો છું. એટલે મારે મારા અંગનાં વસ્ત્રો વેચવાની પણ પ્રયત્ન પડે છે.”

જરબાનુએ કહ્યું:—“ શું આનેજ તમે આપણી ભૂખનું નિવારણ કરવાને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય ધારો છો, આવી શરીર ટૂટી ઘણી જૂની પુરાણી વસ્તુદારા તમે તમારી ધારણાને પાર પાડવા માગો છો?”

અરેશરે કહ્યું:—“ હા, આને ગીરો મુકવાથી ઓછામાં ઓછો એક રૂપિયો તો અવશ્ય આવશે જ, એમાંથી આપણે આપણા બે દિવસનું ગુજરાન ચલાવી શકીશું. જરબાનુ! આ સિવાય બીજો એક પણ ઉપાય આપણા કિસ્સેને ધૂળ કરવા માટે અવશિષ્ટ રહ્યો નથી. મારી આ વાતને તું હવામાં ન ઉડાવી દેતી.”

જરબાનુએ અનન્યમીથી પૂછ્યું:—“ પણ, ધારો કે, એનાથી આપણું બે દિવસનું ગુજરાન ચાકી શકશે, પરંતુ વળી પાછા બે દિવસ પછી પણ આપણે શું કરીશું? ભૂખના દુઃખને શી રીતે મટાડીશું?”

અરેશરે જવાબ આપ્યો:—“ ત્યાર પછી ગમે તે એક ઉપાય સ્થિર કરી લઈશ. બે જરબાનુ! મારી સાથે આવીને તે અનેક કષ્ટો વેઠ્યાં છે, હજી બીજાં પણ થોડાંક દુઃખો સહન કર. દુનિયામાં દુઃખને અંતેજ સુખ સાંપડી શકે છે. દુઃખ વિના સુખ નથી, સુખ સંપાદન કરવાની ચાવી દુઃખના હાથમાંજ રહેલી છે. મને ડાંઘક વિચારવાને પણ તું વખત આપ. આમ છેક નિરાશ ન થા. મનુષ્યના જીવનમાં બિલ્કુલ નિરાશાજ રહેલી નથી હોતી. લાખો નિરાશામાં પણ આશાને ઝાંખો પડછાયો અવશ્ય છુપાયેલો હોય છે. તારા કિસ્મતમાં આવું ને આવુંજ દુઃખ ભોગવવાનું લખાયું નથી, થોડા વખતમાંજ તેમાં મોટો ફેરફાર થાય, એવાં ચિન્હો મને સાફ સાફ જણાવા લાગ્યાં છે. તું જેવી સ્વચ્છવતી છે, તેવીજ બુદ્ધિમતી છે, માટે સાહસનો સંચય કરી આત્માને આશ્વાસન આપ. દુઃખથી ડરીને રહન કરવાનું મૂકી દે. જે જે માનવી દુઃખની સાથે કમર કરીને લડ્યાં છે. તેઓના પરિણામે

વિનય લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે એ વાત અવશ્ય યાદ રાખજે કે, મનુષ્યનો પરિભ્રમ સદા સર્વદા વ્યર્થ જતો નથી; ધણી વખતના પરિભ્રમે માનવી એવું ઉત્તમ ફળ મેળવી શકે છે કે, જે તેની કલ્પનામાં પણ કદાપિ ઉદ્ભવેલું હોતું નથી. દુર્ભાગ્ય યોગે આજે આપણે સંસાર સાગરમાં તણાઈ રહ્યાં છીએ, કોઇ પણ દિશામાં કિનારા જોવામાં આવતો નથી, તથાપિ આશા રહે છે કે એક દિવસે ને એક દિવસે અવશ્ય એ કિનારાને આપણે મેળવી શકીશું. જીવનના સુદમાં એક દિવસ જય સંપાદન કરી શકીશું. પરંતુ એને માટે આપણે ધીરજ ધારણ કરવી પડશે.”

જરખાનુએ કહ્યું:—પરંતુ શું ખાધને ધીરજ ધારણ કરીશું? શું પેટમાં ભૂખના ભડકા બળતા હોય, અને ઉરમાં ધીરજ ધારી શકાય, એવું કદાપિ બની શકે ખરું કે? હું ધારું છું કે, કમાણી કરવાની તાકાતને તમે ગુમાવી બેઠા છો, એટલા માટેજ આવાં વચનો વધી રહ્યાં છે, ધીરજની પણ અમુક હદ હોય છે, એ હદને જ્યારે ઓળંગી જવામાં આવે છે, ત્યારે મનુષ્યનું મન કદાપિ સ્થિર રહી શકતું નથી.

અરદેશરે કહ્યું:—“જરખાનુ! ગભરાઈશ નહિ, વખત ફાઈની પણ વાટ જોઈને ખેંચી રહેતો નથી. મનુષ્યના યુરા દહાડા ખરાબ વખતમાં પણ વીતી જાય છે. સૃષ્ટિનો એક સ્થાયી નિયમ જ છે કે દુઃખીમાં દુઃખી માનવી પણ પોતાના દિનિને નિર્ગમન કરવાને શક્તિ-માન થઈ શકે છે, વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા પિતાનો એકનો એક પુત્ર મૃત્યુને શરણ થાય અને તેની સર્વ આશાઓ ઉજ્જડ સ્થાન જેવી બની જાય, છતાં પણ તેના હૃદયમાં તે દુઃખને સહન કરવાની પરમેશ્વર સ્થિતિ આપે છે, જે કે સુખ સમયના દિવસો સત્વર વીતી જાય છે અને દુઃખ સમયના દિવસો વીતતાં ક્રાંતિક વિલાંબ થાય છે; પરંતુ એ સર્વ મનુષ્યની પરિક્ષાનો સુયોગ જ મનાય છે. આપણે અત્યારે ધીરજ અંરવાતી જરૂર છે. દુઃખમાં પસાર થઈ આપણે કસોટીપૂર ચઢવાનું છે. માટે મેં હમણાં તને જે કાંઈ કહ્યું, તેમજ કર; કાલની ચિંતા કાલે થઈ રહેશે. ધીર મનુષ્યને ભૂખ્યાં ઉઠાડે છે, પણ ભૂખ્યાં સત્વરાવતો નથી. એ કહેવતને તું કદાપિ ભૂલીશ નહિ.”

જરખાનુ અસહિષ્ણુતાથી બોલી:—કાલ કાલ કરીને તો મહા

દિવસ ગુમર્યા, પરંતુ તમારા કાલનો પાર આવ્યો નહિ ! હું હમેશાં તમારા મ્હોંએથી ફક્ત એની એ એકજ વાત સાંભળતી આવું છું. જૂઓ, અરદેશર ! હું તમેને સ્પષ્ટ કહી દઉં છું, તે બરાબર ધ્યાન દબને સાંભળી લો. તમે મારી વાતથી ગુસ્સે થશો નહિ; તમારા આ કાટયા તૂટ્યા મલિન કાટને ગીરો મૂકવા લાઇ જતાં મને અત્યંત લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપરાંત ખીજી પણ એક વાત છે. કે કદાચ ખારો કે, હું એને એક વાર ગીરો પણ મૂકી આવું, પણ તેથી તમારું શું થશે ? તમારી પાસે ખીજું વસ્ત્ર તો જોવામાં આવતું નથી. તમે વસ્ત્ર વિના શું કરશો ? વળી તમે શું પહેરીને સારા આખરદાર માણસની સાથે મુલાકાત કરવા જશો ? કોઈ પણ સારા ગૃહસ્થને ત્યાં ઉમેદવારી કરવા જતાં વસ્ત્ર વિના તમે શું કરશો ? ખરેખર ! મને તમારી અત્યારની આવી દયાજનક દશા જોઈને અત્યંત દુઃખ થાય છે, પરંતુ શું કરું ? મારાથી બ્રૂખતું દુઃખ સહી શકાતું નથી, એટલા માટે જ લાચારીથી વારંવાર તમેને આવા શબ્દો કહેવા પડે છે. મને લાગે છે કે, તમારી યુદ્ધિનો લોપ થયે છે, તમારું માથું ફરી ગયું છે, નહિ તો આમ છેક નિરુદ્ધમી બની બેસી રહેવાનું તમે કદાપિ પસંદ કરોજ નહિ. પણ હવે એ સધળી વાતો સંભારવામાં કરો પણ સાર જણાતો નથી, ગમે તે ધલાળે ગુજરાનનું સાધન ઉભું કરો અને પેટની અસહ્ય યાતનાને અટકાવો.”

અરદેશરે કહ્યું—“ જરૂર આવું ! તારો એક એક શબ્દ મારી છાતીને તીક્ષ્ણ છુરીને પેટે ચીરી રહ્યો છે, મારાથી આ તારાં કટોર વચ્ચે હવે બિલકુલ સહી શકાતાં નથી. મને વિશ્વાસ હતો કે, દુનિયાની સધળી નારીઓનો સ્વભાવ જોવા વિલક્ષણ છે. તેવો વિલક્ષણ સ્વભાવ તારો નહિજ હોય, પરંતુ હવે જોઉં છું કે, તું પણ ખીજી બાંધીના જેવીજ છે ! હાય ! વિધાતાએ ઓંચોને સુંદરતા, મૃદુતા, અને મંજુલતા આપેલી છે તેવી જ તેને અનુપમ સદ્ગુણોની અધિકારીશ્વીરી શા મટે નહિ બનાવી હોય ? ક્રમજતા, સહાનુભૂતિ, સ્વાર્થચત્વરતા, નિર્મોહિતા અને ઉદારતા એવા એવા અનેક ગુણ ગુણોથી પરમાત્માએ પ્રેમદાએને શા કારણથી વંચિત રાખી હશે ? શું લક્ષ્મી મળવાથીજ ઓંચોનું મન સંતુષ્ટ થઇ શકે છે, પ્રેમ કિંવા સ્નેહના કરતાં પણ તેઓ ક્રોધનું મુલ્ય વિશેષ આકે છે ? મારી મનોહારિણી માથા ! તારે મારે મેં શું શું નથી ક્યું ? તું મારા સર્વ પ્રયત્નોપર પાણી ફેરવીને મારા

શિરખર અપવશતું આમ શા માટે બોલકે છે ? અત્યારે આપણે ને દુઃખ ભોગવી રહ્યાં છીએ, એમાં મારો શો દોષ છે ! બ્યાં ધક્કિરી કોપ થયો છે અથવા ભાગ્યદેવીએ બચકરતા કારણ કરી છે, ત્યાં આપણા તુચ્છ પરિશ્રમોનું પણ શું ચાલી શકે તેમ છે ? મારી આ સખ્ત ગરીબી તારી નજરે અક્ષમ્ય અપરાધ રૂપ થઈ પડી હોય, એમ લાગે છે. મારાપર બ્યારે તને કાંઈક શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હતાં, ત્યારે એક દિવસ પણ તારા મુખમાંથી આવા જીગરને બાળીને ખાક કરનારા શબ્દો મારા સાંભળવામાં આવ્યા નહોતા. પણ, માફ કરમત કહિન હોવાથીજ અત્યારે તારા કોમળ શબ્દોમાં પણ કઠિનતા આવી ગઈ છે. ખરેખર ભાગ્ય વિપરીત હોય, ત્યારે સર્વ સંજોગો વિપરીતજ આવી મળે છે. હું નથી સમજી શકતો કે, હવે માફ શું થશે. તારા મનને મારાથી શી રીતે સંતુષ્ટ કરી શકાશે ? આ મોહધેત્રી મુંઝવણની મદમરી માનિતીઓના વૈભવ વિલાસોએ તારા હૃદયમાં પણ પ્રત્યુજ વાસતાનું તૂટાન મચાવી દીધું છે. પરંતુ શું કરું, નથી રહી પાસે એક કુટી બદામ કે શરીરમાં યત્ન કરવાની શક્તિ. જરૂરયાત ! આવા સમયમાં તો તારે મને આશ્વાસન આપવું જોઈએ, મારા અંતરમાં આરામ થાય, એવી સહાયતા કરવી જોઈએ એને બદલે ઉલટી આવા શબ્દ સમા વિષમ શબ્દ બાણોનો વિના કારણ તું શા માટે પ્રહાર કરે છે ? ”

જરૂરયાતુએ કહ્યું :—“ જો અત્યારે કદાચ તમેને મારા સ્વભાવમાં કાંઈ દેરદાર જેવામાં આવતો હોય, તો તેમાં મારો અપરાધ બિલકુલ નથી; તમારો પોતાનોજ એ સર્વ અપરાધ છે. શી આશાથી તમેએ મને મુગ્ધ કરી હતી, કેવી કેવી લાલચો આપી લલચાવી હતી, એ શું આજે તમારા સ્મરણમાં આવે છે કે ? તે દિવસમાં અને આજના આ દિવસમાં કેટલો મોટો તફાવત પડી ગયો છે ! આવા યુરા દિવસો આવશે, એનો તમેને આ પડેલાં ખ્યાલ પણ આવ્યો હતો ? એક અખળાના અંતરને પ્રસાદન આપી અતે આવું દુઃખ દેવામાં તમેએ ખરેખર અયોગ્યતાનો અવધિજ કરી બતાવ્યો છે. ”

અસંદેશરે કહ્યું :—“ આ વાતનો ભારે તે પણ વિચાર કર્યો નહોતો, કારણ કે, એ સમયે તું મને ચાહતી હતી, મને જુદી નજરે જોતી હતી. મારા પર તારો પ્રયમનો તે એમ હવે રહ્યો નથી. વચનથી

વાસનાએ તારા હૃદયમાંથી પ્રેમ અથવા આહવાને એકદમ દૂરી ભૂત કરી દીધી છે. પરંતુ તું એકવાર વિચાર કરીને જોઈએ કે, લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિથીજ શું સંસારમાં યથાર્થ સુખને સંપાદન કરી શકાય છે? જ્યાં પ્રેમની પુનિત વાસના નથી, ત્યાં સુખનો અંશ માત્ર પણ નથી. તું કહે છે કે, અપરાધ મારો છે, પરંતુ તને સુખી કરવા માટે મેં યત્ન કરવામાં કરી પણ કસર રહેવા દીધી નથી. નોકરીની તપાસમાં હું ક્યાં ક્યાં નથી ભટક્યો? મુંબઈનગરીની ગલીએગલીમાં રખડી રખડીને પાંચ પંદર રૂપિયાની નોકરી જોળવામાં મેં મારી સર્વ શક્તિનો વ્યય કરી નાખ્યો છે પરંતુ ક્યાંય પણ સફળતા મેળવવાને સહભાગ્યશાળી થઈ શક્યો નથી. છેવટે મારા મનમાં મેં એવો વિચાર પણ કર્યો કે, જો એ ચાર ‘ટ્યુશન્સ’ મળે તો તેમને ગાવા બળવાનું શિખવીને, ઠાંઠક પેદા કરું પરંતુ કિસ્મતની ક્યામતથી એ આશા પર પણ પાણી ફરી વળ્યું છે. પ્રમુદ્ધપાથી સંગીત વિદ્યામાં મેં સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી છે, અંગ્રેજી વિદ્યાનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પસાર કરી ગ્રેજ્યુએટની પદવી મેળવી છે, પરંતુ એ સર્વ કોલિજિકેશન્સ અસારે બિલ્કુલ નકામાં થઈ પડ્યાં છે કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે પુરૂષના પુરૂષાર્થથી સર્વ ઇંછા સિદ્ધ કરી શકાય છે, પરંતુ મારા અનુભવ પ્રમાણે તેમનું એ કથન બિલ્કુલ અસત્યજ છે. દુનિયામાં ખરું સુખ મેળવી શકાય, એવી કોઈ વિદ્યાજ્ઞ અત્યારે મારા જાણવામાં આવતી નથી. હવે મારે ક્યાં જવું અને શી કોશિશ કરવી, તે તું પોતેજ કહે, એટલે તે પ્રમાણે કરું અને તારું દુઃખ દૂર કરું મારી આવી અવદશામાં મારે શું કરવું એ મારાથી સમજી શકાતું નથી.” આ સાંભળીને જરખાતુ ગુસ્સે થઈ, ઉંચા અવાજે તાડુકીને તે બોલી ઉઠી:—“ શું કરવું એ મારાથી કહી શકાતું નથી, તો પણ એટલું તો અવશ્ય કહું છું કે, જો હું સ્ત્રીને બદલે પુરૂષ હોત તો, મારી પ્રેયસી પ્રમદાને કદાપિ પણ ભૂખના દુઃખે દુઃખી થવા દેત નહિ- ગમે તેમ કરીને તેના અન્નવસ્ત્રનો બંદોબસ્ત કરી આપત. શું જો પુરૂષ પોતાની પ્રિયતમાના મનને પ્રસન્ન ન કરતાં, ઉલટી દુઃખના દરિયામાં ડૂબાડી દે, તે પુરૂષની સાથે તેની પ્રિયાનો પ્રેમ અવિચળ રહી શકે ખરો કે?”

અરેશરે કહ્યું:—“ બસ, બસ, હવે મહેણાના મારથી જિગરને જામી ન કર, કાંઈક દિનમાં આતશનો ઉમેરો ન કર. હું બહુ સારી

રીતે જાણું છું કે, તું મારી દિલ્દાર છે, મહોબ્બતદાર માસિક છે, તને સુખી કરવા, એ મારી સફ્તથી પહેલી ફરજ છે. પરંતુ શું કરું, લાચાર છું કે, અત્યારે મારી પાસે મારા પિતાની સંપત્તિની એક રાત્રી પાઈ પણ રહી નથી નહિ તો તેના વડે કાંઈક વહેપાર રોજગાર કરીને પણ તારા મનને રાજ કરવાની કોશિશ કરત વળી કોઈ કળકારખાનાનું કામ પણ હું શિખ્યો નથી કે, જેથી મજૂરી કરીને પણ પાંચ પૈસા પેદા કરી શકું? જરૂરના! મારી આસાનાં સર્વ દાર બંધ થયા છે, કયાંય નાખી નજર પણ પડતી નથી. કહે આવી સ્થિતિમાં હું શું કરું? તને શી રીતે સુખી રાખી શકું?”

જરૂરનાએ કહ્યું:—“ત્યારે શું હું પોતેજ મારા અને તમારા ગુજરાનની ચેષ્ટા કરું? આમ જુઓને આ મુંબઈ નગરીમાં કેટલી કુલી સ્ત્રીઓ છોટા અને ચૂનાના ટોપલા ઉંચકીને બીજા ત્રીજા કે ચોથા મજલા પર ચઢી સપ્તમાં સપ્ત મજૂરી કરી, પોતાનું ગુજરાન ચલાવી રહી છે! શું મને પણ તમે એવીજ મજૂરી કરાવવા માગો છો? જો તમારી ઇચ્છા એવીજ હશે, તો તે કાર્ય કરવાની હું ટેવ પાડીશ, જો કે મારી આખી જિન્દગીમાં મેં તરણું પણ તોડ્યું નથી, પરંતુ તમારા સહવાસથી છેવટે મારે કુલીનું કામ પણ કબૂલ કરવું પડશે. તમે તો ધણું સારું ગાઈ શકો છો, વિદ્યાના વિષયમાં પણ સારી નિપુણતા મેળવી શક્યા છો, એથી ધારે તેમ કરવાને શક્તિમાન છો. હું જો તમારી પેઠે માવા બળવાનું જાણતી હોત અથવા યુનિવર્સિટીની ચરિકામાં પસાર થઈ હોત તો, ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને બન્ને વખતના અનાજનો બંદોબસ્ત કરત અથવા તો કોઈ સારી સંસ્થામાં જોડાઈને અમુક માસિક પગાર મેળવવાનો પ્રયત્ન કરત; પણ તમારી પેઠે આંખમાં શરમ રાખીને કદાપિ બેસી રહેત નહિ. જેના ઉદરમાં અમ નથી, પહેરવાને વસ્ત્ર નથી, મોજ મજ માણવાનું એક પણ સાધન નથી, પોતાની લજ્જાનું નિવારણ કરવાને સર્વથા નિરૂપાય થવું પડે. તેમ છે; તેને વળી આંખમાં શરમ રાખવાની શી જરૂર છે! તેને માનાપમાનનું પણ શું પ્રયોજન છે! જો મારી વાત માને તો આ સવ સંકેતને એકદમ ત્યાગી દો, પરિશ્રમનો માર્ગ સાધી લો. બીજો કોઈ પણ ધંધાજ ન મળે, તો છેવટે રોજગાર પર જઈ પેસેન્જરોનાં પોટલાં ઉંચકી બે પૈસા પેદા કરો. મારે આજે આંખની શરમ મૂકીને કહેવું પડે છે કે, હવે પૈસા વિના આપણા પ્રેમ ટકી શકે તેમ નથી.

હું કેવળ તમારા રૂપરંગ મોહીને તમારી સાથે આવી નથી, આ વૈભવ વિલાસીના કેન્દ્રસ્થાનરૂપ મહા મોહવાળી મુંબઈમાં આવી મોજ શોખ અને એશઆરામ ભોગવવાના ધરિદાયી જ ગૃહ ત્યાગ કરીને તમારી સાથે આવી છું. પણ હવે જોઈ છું કે, મારા મનની જે મુરદ છે તે તમારી સાથે રહેવાથી કદાપિ પરિપૂર્ણ થાય તેમ નથી. શું એક અંગનાના અંતરને વશીભૂત કરવામાં પોતાના શરીરનો અમુક ભોગ આપવાની પણ તમારામાં શક્તિ નથી? પ્રેમ સમાન મૃત્યુવાન વસ્તુને તમે આમ સહજમાં જ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છો છો? ના એમ કદાપિ બની શકશે નહિ. હૃદયનું રૂઢિરૂઢિયા વિના પ્રેમદેવીનું બલિદાન કદાપિ અર્પી શકાતું નથી, તેને કદાપિ પણ સંતુષ્ટ કરી શકાતી નથી. માટે ઉઠો! આલસ્ય અને લજ્જાને પરિત્યાગ કરો. ઉદર નિર્વાહમાં લજ્જાને સ્થાન આપવાથી ચાલી શકતું નથી. તમે મને હાથે કરીને ન બોલાવો. મારા મનમાં જે દારૂ દુઃખ થઈ રહ્યું છે, તેને શબ્દદ્વારા વ્યક્ત કરાવી તમારા અંતરને દબ કરવાની દુષ્ટ ભાવના મારા મનમાં ઉપસ્થિત ન કરાવો. બસ, આથી વિશેષ બીજું કંઈ પણ હું તમોને કહેવા ઇચ્છતી નથી.”

અરદેશર ઉઠે! નિઃસાસો નાખીને બોલ્યો હાય! દારિદ્રની ક્ષુધા! તું મનુષ્યના હિતાહિતનું ગાન લુપ્ત કરી શકે છે આખરદાર લોકોની આખરને નષ્ટ કરી શકે છે. દુનિયામાં દરિદ્રનું મૃત્યુ નથી દરિદ્ર અથવા ગરીબ ઘેર ઘેર બિક્ષા માગવા છતાં પેટ પૂરતું અન્ન પણ મેળવી શકે તો નથી, ધનવાનો દરિદ્રને ધિક્કારે છે ધૂણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. હાય! દરિદ્ર થઈને જન્મવા કરતાં નરકની અસહ્યાતના ભોગવવી એ પણ અતિ ઉત્તમ છે. જરૂર! તું આટલી બધી અસંતુષ્ટ ન થા ધૈર્યને ધારણ કર. પ્રભુ એક દિવસ આપણી આ ગરીબાઇનું નિવારણ કરશે. સુખનો માર્ગ સરળ કરી આપશે.”

જરૂર! તું કહ્યું—“અરદેશર આવી સ્થિતિમાં ઇશ્વરપર પણ શી રીતે વિશ્વાસ રાખી શકાય? જે ઇશ્વર સાતુકૂળ હોત તો દારિદ્ર્યની આવી કડિન વિટંબના કદાપિ વેઠવી ન પડત. વળી અન્નના અભાવે જોને એ ત્રણ દિવસ ઉપવાસી રહેવું પડે, તેને શોખિન ભદ્રતા શોભે નહીં! ‘હું ખાનદાન છું’ એમ કહી જે અહંકાર કરી બેસી રહેવાથી ક્ષુધાના સપાટાથી સુકિત મેળવવાની આશા નથી. સન્માગપર રહીને પૈસા ન મેળવી શકે તો કુમાર્ગનું અવલંબન કરે. ચોરી કરે,

ખૂન કરો, લૂટ કરો, ધાડ પાડો, ખીજનો સર્વનાશ કરીને પૈસા પેદા કરો. આમ કરવાથી પણ હું ધારીશ કે, તમે કંઈ નથી કરી શકતા તેના કરતાં તમારું તે કાર્ય અહિતર છે. શું હું દરિદ્ર છું દરિદ્રની અવગણના થાય છે, દુનિયામાં દરિદ્રનું મૂલ્ય નથી એમ કહેવાથીજ આપણા ઉદરની ઉત્પન્ન જવાળા શાંત થઈ શકશે ખરી કે?”

આ વખતે અરદેશર ક્રોધ દયાવી શક્યો નહિ, કુધ સ્વરે બોલ્યો:—“તું અત્યારે જે સંભાળુ કરી રહી છે, તે પ્રમાણે શું તારાથી થઈ શકશે ખરું કે? શું પ્રાપ્તિ પેટની ખાતર ચોરી કરું? ખૂન કરું? લૂંટ કરું? પ્રભુનો ગુન્હેગાર કરું? ના-ના, કદાપિ નહિ. તું પણ આટલા દિવસમાં ક્રોધ પણ ઉપાયે એ પદસા પેદા કરી શકત. પરંતુ તેમ કરવાનો તે કંઈ પણ ઇલાજ કર્યો છે. ખરો કે?”

જર્યાતુ માયું નમાવીને અવગણનાએ બોલી:—“શું તમે મને મારીદ્વારા પૈસા પેદા કરવા માટે અહીં લાવ્યા છો? શું તમારી ક્ષમિયા મારા સુસાન્દર્શનો વિક્રય કરો મોજ મજ ઉઠાવવાની છે? મને તમારા જેવા દરિદ્રની સેવા ઉઠાવવા માટે મધ્યરે અહીં મોકલી નથી; જેને રૂપ છે. તેના હજારો ગ્રાહક છે, સુક્રામળ પુષ્પની સુગંધ સેનારા અનેક ભ્રમરો આ મોહમયી મુંઝાપૂરીમાં વિચમાન છે. જેના અંગે અંગમાં લાવણ્ય ઉભરાઈ રહ્યું છે, તે શું આંદીની પેઠે ગુલામગીરી કરી શકે ખરી કે? અરદેશર પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો પૈસા પ્રાપ્ત કરો, સઘળી માયા લક્ષ્મીની છે. લક્ષ્મી પ્રેમને પ્રાપ્ત કરાવનારી છે માટે પ્રથમ તેને પ્રાપ્ત કરો.

અરદેશરે ઉશ્કેરાઈને કહ્યું:—“આ શું? જર્યાતુ તું આજે માનવીમાંથી દાનવી બની છે કે શું! તારા હૃદયમાં આજે શયતાનનો સંચાર થયો છે કે શું? તું રૂપવતી હોઈ શકે છે, પરંતુ તારી વાતો રાક્ષસીના જેવી છે. શું પ્રીતિનું મૂલ્ય લક્ષ્મીથી આંદી શકાય? લક્ષ્મીનો સાથે પ્રીતિની તુલના કરી શકાય? નહિ; એ કેવળ તારી ભ્રમણા છે.”

જર્યાતુ પણ એવીજ રીતે ઉશ્કેરાઈને બોલી:—“બૂલ છે, અરદેશર તમે જૂઠું સમજ્યા છો, જૂઠું બોલો છો. હું રાક્ષસી નથી, પ્રીતિની સાથે લક્ષ્મીની તુલના કરતી નથી,—હું ઉપાયહીના-સુધાતુરા નારી માત્ર છું. સુધાથી ધણીજ દુઃખી થઈ છું. ઉદરમાં પ્રચંડ જવાળા પ્રજ્વળી છે. કહો એકએ સંસારમાં ભૂખનું કાણુ રહે છે? મારી આવી નરીન વચ, આવું અપૂર્વ રૂપ, હૃદય ભરી આશા, સ્નેહ

આદિ સર્વ હોવા છતાં શું હું બૂખી મરું? મારા આ નવયૌવનની તરણીને ઉછળતા તરંગમાં ફાણે તણાવી? તે તેમજ. મારા આ નવીન જીવનની સઘળી આશામાં સર્વ આકાંક્ષાઓમાં અને સર્વ સુખોમાં ફાણે અમિ સળગાવી દીધો? તે પણ તેમજ. અપરાધી તમે હોવા છતાં મને ડરાવો છો? એ ક્યાંનો ન્યાય? હવે બૂખનું દુઃખ ન ટાળી શકવાથી મને રાત્રસી કહો છો? ધિક્કાર છે? ”

અરદેશરે કશો પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ; યન્ને હાથે મુખ દાંડોને તે ગંભીર ચિંતામાં ડૂબી ગયો. દૂરના ગુજરાત દેશમાંથી તે સુંદરી જરયાનુને બૂસાવીને મુંબઈ શહેરમાં લઈ આવ્યો હતો. તેની સાથે લગ્ન કરીને ભવિષ્યમાં ચિરસુખીની કરીશ. એવી આશા આપી હતી; પરંતુ આજ સંસાર સમુદ્રના ઉછળતા તરંગોમાં પડીને જીવન તરણી અકાળે ડૂબી જશે એવું તેને ભાસવા લાગ્યું. તેને આ આફતમાંથી કોણ બચાવશે? આવો વિચાર કરી અરદેશર ગભરાટથી બોલી ઉઠ્યો:—“ હાય! આવા ખુરા દિવસોમાં અમારી રક્ષા કોણ કરશે? ”

એવામાં એકાએક ગૃહના દારમાંથી કોઈક અસ્પષ્ટ સ્વરે બોલ્યું “ ઇશ્વર જેના પ્રત્યે વિમુખ છે, શયતાન તેને આશ્રય આપી શકે છે સંસારમાં કોઈ પણ નિરાશ રહી નથી. ”

અરદેશરે અજ્ઞયખીની સાથે મુખ ઉઘુ કરીને દાર ભણી બોલ્યું, સાથે સાથે જરયાનુ પણ તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને પ્રથમ વિસ્મીત અને ત્યાર પછી ક્રોધિત થઈ ઉઠી.

દારપર તેઓ કેને જોઈ શક્યા?

પ્રકરણ ૨ બું

શયતાનની સહાયતા

જે વ્યક્તિએ અરદેશરના ઝોરડાના દારપર આવીને વાત કહી, તેનું નામ હીરાજી હતું. હીરાજીની ઉંમર લગભગ સાઠ વરસની હતી. પરંતુ તેની આકૃતિ બેલાં તેની ઉંમર પચાસથી વધારે જણાતી નહોતી, લાંબી સફેદ ડાઠી તેની છાતી સુધી પેત ચામરની પેડે લ-

ટકી રહી હતી, તેના પોશાકના વસ્ત્રો ધણીજ જૂના હતા; તેના સાંખે કાટ કેટલાક કાળ પહેલાં તેનાં અંગ પર ચઢ્યો હતો, તેના નિર્જીવ કરાવવા માટે જોતિષીને ત્યાં જવું પડે તેમ હતું; તેમાં ઠેક ઠેકાણે કાંણું પડ્યાં હતાં. આ સર્વ કાંણાઓની ઉપર જૂદા જૂદા રંગના થીંગડાં ચોડવામાં આવ્યાં હતા! માથાની ટોપી ઠેક ઠેકાણે ફાટી ગઈ હતી; આંખ પર ચસ્મા ચઢાવેલા હતા. તેમાંના એક કાચ વચમાંથી ભાંગી ગયો હતો, અને ફેંમની એક બાજુએ અત્યંત મેલા સુતરની દોરી જોવામાં આવતી હતી.

વૃદ્ધ દારપર આવી વાંકા વળી તિક્તુ દષ્ટિથી યુવક સુવતીના મુખ ભણી જોવા લાગ્યો. એ જોઇને અરદેશરે પૂછ્યું કે:—“તમે કોણ છો?”

આવનારે કહ્યું:—“મનુષ્ય, શંકાતું કાંઈપણ કારણ છે કે શું?”

અરદેશરે જવાબ આપ્યો:—“હા, મનુષ્ય હોતો તમારે પહેલાં ખપ્પર આપીને અહીંઆ આવવાની જરૂર હતી. આમ અચાનક આખરૂદાર માણસના મકાન પર ચઢી આવવાથી તમારે માટે અમારે શો અભિપ્રાય પાંધવો?”

આવનારે કહ્યું:—“તું શું મને ઓળખતો નથી? હું તારા પાડોશી છું. આ નજીકની કાટડીમાં હું રહું છું થેર આવતી વેળાએ ખંને વખત તારી સાથે મારો ભેટો થાય છે, પણ હવે હું તને એમ પૂછવા માગું છું કે, તું કોણ છે?”

અરદેશરે કહ્યું:—“તમે મારા પાડોશી? બહુ સાઈ અહીં શા માટે આવ્યા છો? કાંઈપણ કામ ન હોય તો ચાલ્યા જાઓ, અમારા ઘર સંસારની વાતો તમારે સાંભળવાની આવશ્યકતા નથી.”

આવનારે કહ્યું:—“હું જોડેના ઘરમાં રહું છું તારી કાટડી અને મારી કાટડી એ બન્નેની વચ્ચે ફક્ત આ એક દીવાલનું જ અંતર છે. એથી મારે તમારો વાદવિવાદ અથવા તકરાર આઠે પહેર મારા કાને સંભળાય છે, એ બધી વાતો સાંભળવાની કાંઈપણ લાલચ ન હોવા છતાં પણ લાચારીથી મારે તે સાંભળવી પડે છે; એમાં જો કે મારા કાનનો દોષ અવશ્ય છેજ. કારણ કે, મારી ઉમ્મર ધણી મોટી થવા છતાં પણ હજી સુધી હું ખહેરો થઈ શક્યો નથી. બાહ! મારાથી જૂદાઈ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. પાડોશી ધર્મ પ્રમાણે મને તમારા

“વૃદ્ધ દાદર પર આવી વાંકો વળી તિશ્ન દૃષ્ટિયા યુવક યુવતીના મુખભણી જોવા લાગ્યો.”

પૃષ્ઠ ૨૨.

તરફ ઉડી લાગણી થવાથીજ હું અત્યારે તમને આ પ્રમાણે પૂછગાજ કરી રહ્યો છું.”

અરેશરે શુસ્સામાં આવી કહ્યું કે:—“અમારી વાતો સાંભળી છે, એ ઠીક કશું, પણ હવે મહેશ્યાની કરી તમારા ઘરમાં પધારો. અને કાનમાં તેલ રેડી સુખેથી સ્પર્શ રહો. વિના કારણ હવે પછી આની તસ્વી ન આપવાની ઉદારતા દેખાડશો તો મોટો ઉપકાર થશે.”

આવાનારે કહ્યું:—“મને નહસાડવા માટે આટલો બધો ગભ-શય છે શા માટે? શું હું તારું અહિત કરીશ એવી દહેશત તારા દિલમાં રહે છે? ના બાઈ! એવી દહેશત રાખીશ નહિ. હું તારું બહુ કરવા સિવાય કદીપણ બુદ્ધિ કરીશ નહિ. હું વૃદ્ધ માણસ છું મારાથી ડરવાનું કાંઈ કારણ નથી. તારી સાથેની આ મોહક મુખડાવાળી રમણીનું ચંદ્રમુખ જોઈને હવે મારી એના પ્રેમમાં પડવાની ઉમ્મર નથી. જિંદગીમાં જે મોજમજ ભોગવવાની હતી, તે ભોગવી ચૂક્યો છું હું ધારું છું કે, આજકાલ તમે બંને જણાં ખૂબ જગડા કરો છો. પરંતુ એમાં અભયબી જેવું કાંઈજ નથી. કારણ કે, અજ વિનાના દુઃખી ગૃહસંસારમાં આવો કલહ નિત્ય થયાજ કરે છે, જર, જમીન અને જોડે એ ત્રણે વસ્તુઓ વડે આજકાલ દુનિયા અમન ચમન ઉડાવી રહી છે. આવી સ્થિતિમાં દ્રવ્યના અભાવે આ આશાવતી અખળાના અંતરમાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ આવે તો તે સ્વાભાવિકજ છે; એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કશું કારણ નથી.”

અરેશરે કહ્યું:—“જો તમે અમારો વિવાદ સાંભળ્યો હોય, તો તેથી હું ધારું છું કે, તમારાં મનમાં ઉડી અસર થવાને બદલે ઉલટાં તમે અમારું આવું અધઃપતન થયેલું જોઈને ખુશી થયા હો, એમ જણાય છે પરંતુ તમારી એ એક ગંભીર ભૂલ છે. કારણ કે, સંસારમાં સર્વની સમાન સ્થિતિ રહેતી નથી. કાળનું ચક્ર નિરંતર જગતમાં અવનવા ફેરફારો કર્યાજ કરે છે. કોઈ સદા સુખી રહ્યું નથી. રહેવાનું પણ નથી. મદમાં અધ થએલાં માનવી ધારે છે કે, હું સદા સુખીજ રહીશ પરંતુ એ કેવળ એક પ્રકાર એવી ભૂર્ખતા છે. એવી ભૂર્ખતામાં સપડાઈને તમે પણ શું મારો ઉપહાસ કરવા અહીં આવ્યા છો? જો એમજ હોય તો એક પળને પણ વિલંબ કર્યા વિના અહીંથી સત્વર ચાલ્યા જાઓ. મારી તમારી આવી ફાકટની વાતો સાંભળવાની ભેશમાત્ર પણ ઇચ્છા નથી.”

આ નવા આવનાર માણસને હવેથી આપણે હીરાજીના નામથી ઓળખીશું. હીરાજી સહાનુભૂતિ દર્શાવી બોલ્યો, “આટલું બધું કહેવાની જરૂર નથી, માણસના બધા દિવસો સરખા ગતા નથી; હું પણ હંમેશ આગેજ નહોતો મારી ઉમર થઈ છે, હું વિનય અને શિષ્ટાચારના નિયમોની બહુ પરવા કરતો નથી. જો કે હું તમને ઓળખતો નથી, તોપણ તમારી વચ્ચે કલહ થતો સાંભળી અને તમારી દશા યાદ આવી તેથી અવા વખતે હું તમને કંઈક મદદ કરી શકું તો હીક. એમ ધારી આવ્યો છું.”

દુઃખમાં પણ અરદેશરનાં મુખપર હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું, એ હાસ્ય અવિશ્વાસનું હતું તેણે કહ્યું, “તમે અને સહાય કરશો? આંધળો આંધળાને રસ્તો બતાવશે! તમારી અવસ્થા પરથી તો જણાય છે કે અસારે તમારી પાસે જેટલું છે તે બધું અમને આપશો તો પણ અમારાં એક વખતે પેટ પણ ભરાશે નહિ. તમારામાં શું અમને સહાયતા કરવાનું સામર્થ્ય છે?”

હીરાજી:-“ત્યારે શું નથી?”

અરદેશર:-“તમારા દિદાર પરથી તો જણાતું નથી.”

હીરાજી ગંભીર અવાજે બોલ્યો, “તમે દુઃખમાં આવી પડ્યાં છો તે વાત ખરી, પણ તમારે નિશચ થવાની જરૂર નથી, પૃથ્વીમાં પૈસાનો તૂંડો નથી; જેને આંખો છે તે પોતાના અને હાથે પૈસા શોધી દહાડી પોતાના કામમાં લે છે તમને આંખો નથી તેથીજ, રાતદહાડો પ્રયત્ન કરતાં છતાં પૈસાની શોધ કરી શકતાં નથી, કેવળ ઘરમાં બેસી કળ્યા તંટા કરો છો!”

હીરાજીની વાત અરદેશરને નવાજ જેવી લાગી તેણે કહ્યું, “તમે અમને શી રીતે સહાયતા કરી શકશો?”

હીરાજીએ કહ્યું, “તે વાત પછી થશે; મેં સાંભળ્યું છે કે તમે અને બૂખ્યાં છો; માટે પહેલાં જરા ખાઓ, ખાઈ પી શરીરને સ્ફુર્તિમાં લાવી મન સુસ્થ બનાવો. ત્યારબાદ હું તમને બધી વાત કરીશ.”

આટલી વાત થયા પછી જરૂરનાનું મ્હોં ખુલ્લું, તેણે કહ્યું, “માણસ બહુ મસ્કરી લાગે છે! તમે સાંભળ્યું તો છે કે અમારી પાસે કુટી બદામ પણ નથી, તો પણ આમળ ખાઈ પી મન તાજું

કરવાનું શા માટે કહ્યું છે ! ખાવાનું કાંઈ મદત મળતું નથી, એ વાત તમારા જેવા બુદ્ધિના મગજમાં આવી લાગતી નથી.”

હીરાજી ખીસામાં હાથ નાખી બોલ્યો, “તમારી પાસે કદાચ કંઈ નહિ હોય, પરંતુ મારી પાસે કાંઈજ નથી એ તમે કેમ જાણ્યું ?”

હીરાજીના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપતાં અરદેશર અને જરયાનુ ગુપચુપ ઉભાં રહ્યાં, બંને હીરાજીનાં ખીસાં તરફ જેવા લાગ્યાં. હીરાજીએ પોતાનાં ખીસાંમાંથી એક મેલો કાગળ કાઢી તેની ગડી ઉપેડી અરદેશરનાં મોંમાં આગળ ધર્યો. અરદેશરે નવાઈ પામી બોલ્યું કે તેની આંખ આગળ સો રૂપિયાની નોટ છે !

નોટ જોતાંજ જરયાનુની આંખો ચમકવા લાગી.

અરદેશર પ્રથમતો પોતાની આંખનો પણ વિશ્વાસ કરી શક્યો નહિ. અકસ્માત આટલા બધા રૂપિયા જોઈ તે નવાઈ પામ્યો, પણ થોડીવારમાં તેની નવાઈ આનંદમાં ફેરવાઈ ગઈ; પરંતુ તે આનંદ બહુ વખત રહ્યો નહિ. તેણે સંદિગ્ધ ચિત્તે એકવાર હીરાજીનાં મોં તરફ જોયું; તેણે વિચાર્યું કે આ દરિદ્ર વૃદ્ધ ઉપરથી જોતાં તો કાંઈ નોટ નોકર જણાય છે; તેનાં પગરખાં તૂટી ગયાં છે, પહેરવેશ જુનેને મેલો છે; મોં ગરિયાઈનાં દુઃખથી મલિન થઈ ગયું છે; આવા માણસને એકાએક સો રૂપિયાની નોટ ક્યાંથી મળી ? ત્યારે શું આ ચોરાઈ નોટ છે ! આજ વિચાર તેજ વખતે જરયાનુના મગજમાં પણ ધૂમતો હતો; બંને એક બીજાં સામું જોઈ રહ્યાં; તેમની આ નજર તીક્ષ્ણદર્શી હીરાજીની નજર ચૂકવી શકી નહિ. તે ગંભીર અવાજે બોલ્યો, “તમે મને ગમે તેવો ધારો. પણ ચોર ધારણો નહિ. હું સ્વીકારું છું કે મારા જેવા ગરીબ પાસે આટલા બધા રૂપિયા હોય એ અસંભવિત વાત છે; પરંતુ હું એક મોટા વેપારીની ઉધરાણીનું કામ કરું છું, તેથી સંભવિત છે પણ તેથી પણ વધારે રૂપિયા કેટલીક વખત મારી પાસે હોય છે. આવી અવસ્થામાં થોડા રોજ માટે તમને એકસો રૂપિયા કરજો આપવા એ પણ મારે માટે કહ્યું વાત નથી.”

આ વાત સાંભળી જરયાનુ પ્રસન્ન મુખે બોલીઃ-“બુદ્ધ, મને લાગે છે કે તમે બહુ બહા માણસ છે; તમારો આ આભાર અમને ઘણો વખત સાંભળશે.”

હીરાજી કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. તે એક વખત આડી આંખે

જર્યાનુ તરફ જોવા લાગ્યો. પરંતુ તે તરફ અરદેશરેની નજર નહોતી; તેનાં હૃદયમાં મહાસંઘ્રામ આરંભાયો હતો; પૈસા રાખવા કે પાછા આપવા એ વાત તે વિચારતો હતો. તે વિચારવા લાગ્યો કે દેવું વાળવાની શક્તિ નથી તો પછી આ પૈસા ન લેવા એજ સાઈ છે; પણ તરતજ પેટની જવાળા એ વિચારમાંથી તેનું મન હગમગાવી દેતી હતી; તે વિચારવા લાગ્યો હું અને જર્યાનુ આખા દિવસનાં ભૂખ્યાં છીએ; અન્નાભાવે જોને અનાહારે દિવસ ગાળવો પડે તેને માટે આટલી બધી સજ્જનતા એ મૂર્ખતાનું ચિન્હ માત્ર છે. ભૂખની બળતરાથી અરદેશર ભાન ભૂલ્યો. સજ્જનતાજ દરિદ્રીનું એક માત્ર ધન છે; એક વખતે જો તે ગયું તો પછી દરિદ્રી માણસ જીવન સંઘ્રામમાં કદી પણ જ્ય મેળવી શકતો નથી.

ધણીવાર વિચાર કર્યાબાદ અરદેશરે કહ્યું:—“ના હું તમારા પૈસા લઈશ નહિ, મારાથી એ પૈસા પાછા—”

અરદેશરની વાત પૂરી થાય તે પહેલાં હીરાજીએ કહ્યું, “દેવું વાળવાની શક્તિ નથી એમ કહોછો ને ? પરંતુ આ પૈસા એટલમ આપવાની કંઈ જરૂર નથી; તમે—”

જર્યાનુ અકળાઈને બોલી:—“તમે ગાંડા થયા છો કે શું ? બીજું કોઈ પણ કારણ તમને યોગ્ય જણાતું ન હોય તોપણ આ દયાળુ વૃદ્ધ માણસનું કહ્યું માનવા ખાતર પણ આપણે એ પૈસા રાખવા ઉચિત છે.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“બાઈ સાહેબ હીક કહે છે; આ રૂપીઆ રાખો કંઈ ખાવાનું લાવી ખાઓ. પહેલાં શરીર બચાવવું જોઈએ, શરીર હશે તો બધું આવશે—સંધ્યાકાળ થઈ ગયો છે, આખો દિવસ ઉપવાસ કરી હવે કંઈ ખાશો તો શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવશે.”

જર્યાનુની જઠરાગ્નિ પ્રબળ થઈ ઉઠી હતી, તેણે તરતજ હીરાજીના હાથમાંથી નોટ ખેંચી લઈ બજાર તરફ પ્રયાણ કર્યું; બજાર બહુ દૂર નહોતું.

જર્યાનુ ગઈ ત્યારે હીરાજીએ તેના તરફ એક તીક્ષ્ણ નજર ફેંકી કહ્યું:—“છોકરી સુંદર છે ખરી, વળી અંચળ પણ બહુ છે; જો તેનામાં આ બધા મુશ્કેલી સાથે લગાર ખુદિ હોત તો આટલા દિવસમાં તેણે બહુ સાઈ કામ કર્યું હોત.”

આ વાત અરદેશરના કાનમાં પેહી નહિ, તે હજી નીચું માથું કરી વિચાર કરતો હતો, આ બધી ઘટના તેને ઇદ્રનળ જેવી લાગતી હતી. તેઓ ભૂખ્યાં મરે છે, એવે વખતે એક અન્નણ્યો માણસ આવી સો રૂપીયા કરજે આપવા માટે છે ! એ શું વિધાતાનું દાન છે ? પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા આમ સહજમાં મળે છે એ બાબતમાં તેને વિશ્વાસ બેડો નહિ. તે વિચારવા લાગ્યો કે આ માણસનો મને પૈસા આપવામાં શો ઉદ્દેશ હશે ? બીજાનું દુઃખ જોઈ દયા આવવી એ હેતુ છે કે આમાં કંઈ ઉડો ભેદ છે ? પરંતુ મારા જેવા બિખારી દ્વારા તેનું કયું કામ પાર પડે તેમ છે ? આવા વિચારો કરી કરી કંઈ પણ વાત નક્કી ન કરી શકવાથી તેણે હીરાજી તરફ જોઈ કહ્યું :—“ના મહાશય હું નવરો બેડો છું, આપના રૂપીઆ પાછા આપવા જેટલું સામર્થ્ય મારામાં નથી; આપ ગમે તેમ કહો પણ હું આપના પૈસા લઈ ચક્રીશ નહિ.”

હીરાજી અરદેશર પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો :—“બાઈ, તને હજી કંઈ ખબર નથી. તું હજી ઉમેદવાર છે, નોકરી ધંધા વિના બેડો છે એટલુંજ કે ? તારી જાતપર તને વિશ્વાસ નથી તેથીજ તારી આટલી દુર્દશા થઈ છે ! તું તારી જાત પરજ વિશ્વાસ રાખતો નથી તો પછી તારા પર વિશ્વાસ રાખી બીજા કોઈ માણસ તને નોકરી આપશે એમ શા માટે આશા કરે છે. હું તને કહું છું તે માન, આ રૂપીઆ રાખ, બાઈ સાહેબ વખત સમજી ગયાં છે, તેથીજ નોટ લઈ ગયાં છે.”

“લઈ ગયાં છે !” અરદેશર વિસ્મય પામી પૂછવા લાગ્યો, તે એટલો બધો વિચારમાં ગરક થઈ ગયો હતો કે તેને જરબાતુ બહાર મઈ તેનું જાન રહ્યું નહોતું. અરદેશરે કહ્યું, “જરબાતુએ આ બહુ બોલું કામ કર્યું છે, મને પૂછ્યા વિના એમ કર્યું નહોતું.”

હીરાજીએ કહ્યું :—“બહુ સારું કર્યું છે. તારાપર તને જેટલો વિશ્વાસ નથી, તેથી વધુ વિશ્વાસ તેણે તારાપર રાખ્યો છે. આ રૂપીઆ તને ગમે ત્યારે આપજે પણ અત્યારે સંકટો બાર ટકા જેટલું જાણ આપવું કબૂલ કરી એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે.”

અરદેશરે કહ્યું :—“દસ્તાવેજ ! મારી પાસે દસ્તાવેજ લખાવી શેશ ?”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ હા, હું રિવાજ મુજબ બધું કામ કરું છું, પણ માથાસોએ તેમ કરવું જ નોંધ્યું. બ્યારે પૈસા સંબંધીનું કામ છે, ત્યારે લખાણ કર્યા સિવાય ચાલે નહિ.”

અરદેશરે લગાર હસી કહ્યું:—“ મારા જેવા ગરીબના દસ્તાવેજનું મૂલ્ય બહુ ઘણું ખર્ચે ! ”

હીરાજી વધુ હસી બોલ્યો:—“ બહીશ નહિ બાપુ, આ રૂપીઆ માટે હું તને જોલમાં નહિ મોકલાવું, પણ રિવાજ મુજબ લખાણ તો ચાલું જ નોંધ્યું.”

અરદેશર હીરાજીના કહેવા મુજબ લખવા લાગ્યો:—“ આજે ૧૮૮૭ ની ૧૦ મી જુલાઈને રોજ હીરાજી પાસેથી મેં રૂ. ૧૦૦ રોકડા લીધા છે, એ વાત હું કબૂલ કરું છું, અને તે એ રૂપીઆ માગશે કે તરત તેને દર વરસે દર સેંકડે ૧૨ ટકાનાં બ્યાજ સાથે જે રકમ થાય તે બધી રકમ તેને સોંપી દેવાને કબૂલ થાઉં છું.”

લી. અરદેશર.

ખીસામાંથી એક એક આનાવાળી લાલ ટિકિટ કઢાડી જીભ વડે બીની કરી હીરાજીએ દસ્તાવેજ પર એ ટિકિટ ચોડી; અરદેશરે એ ટિકિટ પર પોતાની સહી કરી.

હીરાજી દસ્તાવેજ ખીસામાં મૂકતો હતો એજ વખતે જરબાનુ પાસેની હાટલમાંથી સુંદર સુંદર વાનીઓ ઉપડાવી ત્યાં આવી પહોંચી. આજે તેને આનંદનો દિવસ હતો, તેનું સુંદર હાસ્ય-પ્રકૃત્ત્વ મુખકું તેની નીલ સાડીની આડઅર્થમાંથી વીજળી માફક ઝબકતું હતું; તેનાં ઉપસેલા ગાલો, સુગંધિત સુંદર ભરો, પરવાળાં જેવાં લાલ હોઠો અને મોતીની હાર જેવા દાંતો ચળકતા હતાં. તેની અર્ધસુપ્ત આંખોમાં જે માદકતા હતી—જે વિલાસભાવ વિલસતો હતો—તે જોઈ ગમે તેવા સંમતી ઝાપિતું ધ્યાન પણ છૂટી જાય તેમ જણાતું હતું; પરંતુ તેની આ ભાવ-ભંગી લગ્નજી કુળ મહિલાને યોગ્ય નહોતી.

અરદેશર એક વખત આ અપ્સરાને લગ્નવે તેવી જરબાનુ તરફ જોઈ રહ્યો, પણ ચોક્કસરમાં તેણે પોતાની નજર ખસેડી હીરાજી તરફ જોઈ કહ્યું, “ હું ગમે તેટલું કમાઉં પણ છ માસ પહેલાં તમારું દેવું વાળી શકું એમ લાગતું નથી.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ મેં તને રૂપીઆ કરજે આપ્યા છે, તેરીજ રીતે હું તને એવી નોકરી ખેળી આપીશ કે જે વડે તું આ દેવું છ તો શું પણ એક માસમાં વાળી શકશે. તે સિવાય એ નોકરી વડે તારું યુજરાન મોટા શેઠીઆના જેવા વેભવથી ચાલી શકશે. ”

અરદેશર નવાઈ પામી બોલ્યો:—“ એ અસંભવિત વાત છે. ” અરદેશરનું કોતુક ઉત્તરોત્તર વધવા લાગ્યું.

હીરાજી તેના મનના વિચારો જાણી હસતો હસતો બોલી, “ શું તું એમ ધારે છે કે હું પોતે તને નોકરી આપીશ ? ” ત્યારપછી તે પોતાની સફેદ દાઢી પંખાળતો પંખાળતો બોલવા લાગ્યો, “ જો, હું ખુદો તો થયો છું; પણ મારે એવા એવા લોકો સાથે ઝોળખાણ છે કે એક મોટી નોકરી તને મેળવી આપી શકીશ. પ્રયત્ન કરું કે નહિ ? જવાબ આપ. ”

હીરાજી ઉપર અરદેશરનો વિશ્વાસ અને ભક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતાં જતાં હતાં; તેણે કહ્યું:—“ જેવી આપની ઈચ્છા, નોકરી વિના બહુ દુઃખ વેઠવું પડે છે. ”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ તારે સાંભળ, મારો એક આબરુદાર મિત્ર છે, તેનું નામ જમશેદજી છે; તે મોટા મોટા પારસી વેપારીનો એજન્ટ છે. તે મોટા પૈસાદાર છે, તેની પાસે નોકરી કરશે ? ”

અરદેશર બોલ્યો:—“ એવી જગોએ જો નોકરી ન કરવા ઈચ્છું તો પછી દુનિયામાં મારા જેવો ગધેડો બીજો કોણ ? ”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ દુનિયામાં ગધેડાનો પાર નથી. ધણા ગધેડા છે, ફક્ત તેને પુછડી નથી ! વાર, જો તું એજન્ટ સાહેબ સાથે મેળાપ કરવા ઈચ્છતો હોય તો કાલે બરાબર ૧૨ વાગે તેની ઓફિસે હાજર રહેજે. આજ રાતેજ હું તેને તારી વાત કહી રાખીશ. ”

અરદેશર ગદગદ ચિત્તે બોલ્યો:—“ તેનું ઠેકાણું ? ”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ દાસાગ્રય;—નં. એપોલો સ્ટ્રીટ. જો એક વખત તું તેને ગમી ગયો તો પછી તું એક રાતમાં મોટા માણસ થઈ પડીશ. હવે તમે ખાઓ પીઓ, હું જઈશ. ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ આપ પણ અમારી સાથે બેસોને. ”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ ના, મારે હજી ધણી જગાએ જવાનું છે;

હવે જલ થયો છું, તેથી પેટમાં કંઈ પડશે તો પછી ચાલી શકાશે નહિ.”

બુદો બહાર ગયો એટલે જરબાનુએ બારણું બંધ કર્યું.

પરંતુ હીરાજી આવ્યો ગયો નહોતો તે બારણું આમળ કાન ધરી અંદર ચાલી વાતચીત સાંભળવા લાગ્યો.

જરબાનુ હસી હસીને ઉઘી પડી જવા લાગી છેવટે ધણી મહે-
નતે હસવું ખાળી બોલી, “આજ સુધી મેં ધણી મૂરખા બેંચા છે,
પણ આ બુદોએ તો હદ વાળી. માર્યા વિના તેણે આપણને પૈસા
માગ્યા. આપણા જેવા દસ-બાર લોકો મળે તો બુદોને દીવાળું કા-
ઢવું પડે. વાર, હવે તો એક દિવસ બુદોને ભારે પસ્તાવો કરવો પડશે.
તે બે હાથે પોતાની સફેદ દહાડી પીંખશે.”

હીરાજી ધીમે પગલે રાજમાર્ગ પર આવ્યો, ધીમે અવાજ જતો
જતો બોલવા લાગ્યો, “હસ, બાપુ, હસ, જેટલા દિવસ હસી શકે
તેટલા દિવસ હસીશ; બ્યારે જાળમાં સપડાઈ છે ત્યારે નાસી
શકતાની નથી.”

જરાબર એજ વખતે અરદેશર જરબાનુને કહેતો હતો કે,
“ભગવાને આપણું દુઃખની દયા લાવી આ અણુચિંતની સહાયતા
મોકલી છે. તે દયામય છે!”

હાય શયતાન! તું પણ ભગવાનને નામે વેચાય છે!

પ્રકરણ ૩ જી

—૦૦—

યુવતી-મર્કટના સમાચાર

હીરાજી અરદેશર પાસેથી નીકળી ધણી ગલીકુંઝીઓ વટાની ચોર
ગલીને નાકે આવી ઉભો રહ્યો.

ચોડે દૂર એક ખસિના યાંબલા પાસે ઉભો રહી એક નાની
ઉમરનો યુવક ભ્રમાર બીકા મેળવવાની આશાથી કરણ અવાજે
બોલતો હતો કે “કંઈ આપને બાપુ, સંચાલી હાથ કપાઈ ગયો
છે, ઘેર બુટ્ટીમા છે, આ હુંઠા અભાગીઆને કંઈ આપને બાપુ;
બે જીવ બચાવજો બાપુ.” તેનો પ્રયો હાથ કોટની બાંધ બહાર

નીકળ્યો હતો, પરંતુ જમણી બાજુ આમતેમ હાથ વિના ઝુલતી હતી.

હીરાજી તેની પાસે આવી જોરથી બોલ્યા:—“અરે બિખા તે તો અહિં રોજગારનો આરંભ કરી દીધો છે, હુંડો સિપાઇ બન્યો છે કે હતભાગ્ય ભૂત !” —હીરાજીએ તેના કાટમાં છુપાવેલો જમણો હાથ બહાર ખેંચી કહાડ્યો, અને તે જોરથી દાબી પૂછ્યું, “જે કામનો ભાર લઇ અહીં આવ્યો હતો તેનું શું કર્યું ?”

બિખાએ કહ્યું:—“હાથ મૂકી દો; તમે તો મારો હાથ તોડી નાખ્યો ! બુદ્ધા છો તો પણ તમારામાં આટલું બળ છે ત્યારે જીવાનીમાં તે કેટલુંય હશે, બધું કહું છું, પેલી બાજુએ ચાલો, પણ આ પ્રમાણે મારા ધંધામાં અડચણ હવેથી કરતા નહિ. અરધા કલાકમાં મેં આટલા બધા પૈસા એકઠા કર્યા છે, જે થોડા વધુ પેદા થયા હોત તો રાતનો ખોરાક પરખારો નીકળત.”

હીરાજી બિખાનો હાથ પકડી નિશ્ચિત સ્થાન તરફ ખેંચી જવા લાગ્યો, તેણે તેની વાતનો કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

જરા આડચમાં ગયા બાદ બિખાએ કહ્યું:—“આજ સંધ્યાકાળ પંચી સાત-સાડા-સાત વાગ્યાને શુભારે એક મોટી વિક્ટોરિયા ગાડી ચોર ગઢીની વચ્ચેનાં મંદિર પાસે આવી ઉભી રહી હતી. એ ગાડી કોની હતી તેની મને ખબર નથી, તો પણ તેમાં એક વાંદર જેવા ચહેરાવાળો પારસી બેઠો હતો તે મેં નજરો નજર જોયું; તેને બહારે હું પોતે એ ગાડીમાં બેઠો હોત તો જરા ઠીક લાગત. ચોરગઢીનાં નાકાં આગળ એક સુંદરીને આવતી જોતાંજ એ વાંદર એક કુદકે ગાડીમાંથી જમીન પર કુદી પડ્યો; હું પણ જરા ફરી મંદિરની આડચમાં જઈ ઉભો.”

“કાંઈ પણ વાત સાંભળી શક્યો ?”

બિખાએ કહ્યું:—“ન સાંભળું તો તમે મને છોડો એવા ક્યાં છો ? યુવતીએ કહ્યું કે “તમે જે લખ્યું છે તે બરાબર છે ? એ પ્રમાણેજ થયો ?” —વાંદર ખડખડ કરતો હસી પડ્યો, અને બોલ્યો, “તને સંકેત થાય છે કે સુંદરી ? મારો ચહેરો જોઈ તું શું નથી બોલ્યો શકતી કે હું કેવો મોટો માણસ છું ?” પેલી સુંદરી ગાડીના સાજ-સરંજામ, હાથી જેવા સુંદર થોડા જોઈ બોલી. “ના, તમારી

વાતમાં શંકા કરતી નથી; ક્યારે આવું ? ” વાંદર બોલ્યો, “ કાલ બપોરે ! ” પેલી મુલતી એટલું કહી ચાલી ગઇ. ત્યારબાદ વાંદર પણ આડીપર ચઢ્યો, કાંચભેમે ઘોડાની લગામ ખેંચી કે તરત ઘોડા દોડ્યા. ”

ઘોડાનું અનુકરણ કરતો બિખો પણ દોડ્યો. હીરાજીએ તેને બદ બૂમો પાડી, પરંતુ તે પાછો ન વળ્યો, તેણે દોડતાં દોડતાં કહ્યું, “ હવે ખીન્નું કહેવાનું નથી, હવે નિસાનો વખત થયો છે. ”

પ્રકરણ ૪ થું

—:૦:—

મીણનું પુતળું

ખીજે દિવસે બરાબર વખતે અરદેશર અંપોત્રો સ્ટ્રીટમાંનાં જમ-શેઠનાં દાસાશ્રમમાં હાજર થયો.

યોડાં વરસ થયાં જમશેઠજીએ આ દાસાશ્રમની સ્થાપના કરી છે. જમશેઠજીએ ક્યારે આ દાસાશ્રમની સ્થાપના કરી ત્યારે તેનાં જાહેરનામાંમાં જાહેર કર્યું હતું કે મુંબાઇમાં પૈસાદાર સમાજને કેટલીક વખતે લાયક દાસ-દાસીઓ વિના બહુ અગવડ ભોગવવી પડે છે. તેવીજ રીતે કેટલીક હોશીઆર દાસીઓ અગર નોકરો નોકરી ન મળવાથી નવરા પડી બહુ દુઃખ વેઠે છે. એ ખતે એણીની અગવડ ટાળવાના હેતુથીજ આ દાસાશ્રમની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. બધા વર્ગનાં દાસ-દાસીઓ સામાન્ય પૈસા આપી આ દાસાશ્રમમાં નામ રજીસ્ટર કરાવી જશે કે તરત તેને નોકરી મેળવી આપવામાં આવશે; તેવીજ રીતે જે જે સદગૃહસ્થોને જેવા બોધએ તેવા નોકરોની જરૂર હશે તેને તેવા નોકરો અહિંથી મળશે.

આ દાસાશ્રમની સ્થાપના થયા પછી જમશેઠજીએ લાંબા કાળથી પોતાના યોગ્ય કારભારીદારા એવું તો સરસ કામ ચલાવ્યું કે બધાંને વિશ્વાસ બંધાયો કે આપણી મોટી હરકત દર થઈ છે. આ દાસાશ્રમને લીધે જમશેઠજી બે પૈસા કમાતો હતો એટલુંજ નહિ, પણ સેંકડો દાસ-દાસીઓ પોતાના હાથમાં હોવાથી મુંબાઇનાં આબરૂદાર કુટુંબોની મજૂરી છૂપી વાતો મેળવવાની તેને સગવડ થતી હતી, અને તેથીજ તેને ઘણું લાભ થતો હતો. આ વાર્તા વંચવાથી અમારા વાચકો આ વાતનો મર્મ સમજી શકશે.

અરદેશરનો પહેરવેશ આજે બિખારી જેવો નહોતો, પગથી તે માથા સુધીનો પોશાક બહુ કિંમતી હતો, ગંધ કાઢે રાત્રે હીરાજી પાસેથી જે સો રૂપીઆ કરજે મળ્યા હતા, તેમાંના અર્ધા રૂપીઆ તો પોશાક ખરીદવામાંજ ખરચેલા હતા.

અરદેશર દાસાશ્રમમાં આવ્યો ત્યારે એક કારકુન બેઠો બેઠે આવતાં દાસ-દાસીઓનાં નામ રજીસ્ટરમાં નોંધી રહ્યો હતો, રજીસ્ટરમાં નામ નોંધ્યા પહેલાં લવાજમ વસુલ કરી પાસેની પેટીમાં નાંખતો હતો. તે વેળા એક દાસીએ આવી ગુસ્સાબેર કહ્યું, “મુન્સીજી, મારું નામ સહ પહેલાં લખી લો, આ વખતે મને કાઠ સારી જગ્યાએ નોકરી શોધી આપવી પડશે.”

મુન્સી કાનપર કલમ ચડાવી મ્હોં વાંકું કરી બોલ્યો:—“તું બારે ચંચળ મનની છે, ક્યાંય તારો પગ ટકતોજ નથી. ત્રણ માસ પહેલાં તને એક સારી નોકરી શોધી આપી હતી તે શું તેં ગુમાવી?”

દાસીએ કહ્યું:—“ત્યારે મારા હાથમાં કંઈક પૈસા હતા, તેથી નોકરી-ચાકરીની બહુ પરવા નહોતી; અત્યારે હાથ બીડમાં છે, માટે નોકરી વિના ચાલે તેમ નથી. નોકરી ગમે તેવી મળે તેની પરવા નથી પણ બજારનું કામ અને મળવું જોઈએ.”

મુન્સીએ કહ્યું:—“વારુ જોઈશું; તારું નામ શું કહે.”

દાસી વિસ્મય પામી બોલી:—“આટલી ટુંકી સુદતમાં માફ નામ બૂલી જવાયું!”

મુન્સી ગુસ્સે થઈ બોલ્યો:—“તું કેવી જમગી છે! તારા જેવી પચાસ દાસીઓ મારી પાસે ઉમેદવાર કરવા આવે છે, એ બધાંના નામ જે અને યાદ રહેતાં હોત તો હું કાને કલમ ચડાવી આ દાસી ખાનામાં ગુમાસ્તાપણ કરવા આવતજ નહિ, અને અત્યાર સૂધીમાં તો હાઇકોર્ટનો જજ થયો હોત; બધા અને ઑનરેબલ જસ્ટિસ નસરવાનજી કહી બોલાવત-બ્રુ તે વાતની જરૂર નથી.”

દાસીએ કહ્યું:—“મારું નામ યમુના, જૂઓ મુન્સીજી, અને એવે દેદાચે નોકરી મેળવી આપજે કે જે ઘેર ગૃહિણીનું નામેય ન હોય, અને ગૃહિણી હોય તો પણ ખુદા બીજ વરને પનારે પડી હોય. હું બે ચાર દિવસ પછી પાછી આવીશ.”

અરેશર ધણાવાર સૂધી આ વાતચીત સાંભળતો હતો તે યમુનાના ગયા પછી મુન્સી પાસે આવ્યો, અને પૂછવા લાગ્યો, “ જમશેદજી સાહેબ ક્યાં છે, સાહેબ ? ”

મુન્સીએ કહ્યું:—“ આપને તેમની સાથે શું કામ છે ? આપને નોકરીની જરૂર હોય તો મારી આગળ નામ નોંધાવી જશો, તોપણ ચાલશે. ”

અરેશરે કહ્યું:—“ હું જમશેદજી સાહેબને મળવા આવ્યો છું, તેના એક મિત્રે મને મોકલ્યો છે. ”

મુન્સી મ્હોં વાંકું કરી બોલ્યો:—“ ત્યારે આ ખુણામાંના એક સ્ટૂલપર એકાદ કલાક ચૂપચાપ બેસો, સાહેબ હમણાં બહુ કામમાં છે. ”

અરેશર મુન્સીએ બતાવેલા ખુણામાં પડેલાં એક સ્ટૂલપર બેસી, અને જમશેદજીની રાહ બેવા લાગ્યો.

લગભગ અરધાક કલાક પછી એક આબરુદાર વેશધારી પારસી ગૃહસ્થ સાથે વાત કરતા કરતા જમશેદજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા; તેણે મુન્સી પાસે આવી પૂછ્યું, “ આજની ખાસ ખબર શું છે ? ”

મુન્સીએ કહ્યું:—“ આજે યમુના પાછી નોકરી મેળવવા આવી હતી. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ કંઈ યમુના ! બહેરામજી એજરાને ત્યાં હતી તેજ કે નહિ ? ”

મુન્સીએ કહ્યું:—“ હાં તેજ, ”

જમશેદજીએ પૂછ્યું, “ તેનું ઠેકાણું શું છે ? ”

મુન્સીએ કહ્યું:—“ તે પૂછી લીધું નથી. ”

જમશેદજી અત્યંત ગુસ્સે થઈ બોલ્યો:—“ તેનું ઠેકાણું લખ્યું નથી ? તમે વિલક્ષણ માણસ લાગો છો, મારે તેની અત્યારે જ જરૂર છે. ”

મુન્સીએ કહ્યું, “ આપ ઉતાવળા થાઓ નહિ, તે બે ચાર દિવસમાં પાછી આવશે એમ તે કહી ગઈ છે, તેને નોકરી બેઠકે છે, મારે નહિ આવે તો જશે ક્યાં ? તોપણ બે બહુ અગત્યનું કામ હોય તો એક માણસને તેની બોળ કરવા મોકલું ? ”

જમશેદજીએ ગુસ્સે થઈ કહ્યું:—“ તમે જાતેજ જાઓ, અને

ભિખાને પણ સાથે લઈ જાઓ, તે બહુ કામનો છે. યમુના અ-
ત્યારે ક્યાં રહે છે, શું કરે છે, એ બધા સમાચાર મેળવવાની
જરૂર છે. ”

અરેશરે જાણ્યું કે હજી સૂધી જમશેદજીએ મને જોયો નથી;
પરંતુ એક સામાન્ય દાસીની શોધ માટે આટલો મોટો માણસ
આટલી બધી ઉત્કંઠા રાખે એ અરેશરને મન બારે અજાયબી
જેવું થાયું.

હવે જમશેદજીએ અરેશર સામું જોયું; અરેશર નમન કરી
જમશેદજી સામે ઉભો રહ્યો. તેને જોતાં જ જમશેદજીનું મંભીર મુખ
અકસ્માત પ્રકુલ થઈ ગયું; તેણે પૂછ્યું, “તમારું નામ અરેશર ?”

અરેશરે કહ્યું:—“ હા સાહેબ. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તમારી સાંધે મારે ઘણી વાતચીત કર-
વાની છે; મારા ખાતગી ઓરડામાં ચાલો. ”

બંને બીજા માળના એક બપકાદાર ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા.

જમશેદજી અરેશરને એક ખુરસી બતાવી પોતે પોતાની ખુર-
શી પર બેઠો, ત્યારપછી તે બોલ્યો:—“ મેં મારાટક મિત્ર હીરાજી
પાસેથી તમારી વાત સાંભળી છે, તેણે મને કહ્યું છે કે તમે બહુ
ગરીબ હાલતમાં છો, નોકરી વિના બેઠા છો, પણ બહુ જ કામના
માણસ છો. તમે જ્યારે નોકરી ધંધા વિના બેઠા છો, ત્યારે કંઈપણ
કામ મળે તો તે કરવામાં તમને હરકત નહિ હોય ? ”

અરેશરે કહ્યું:—“ આપે જે વાત સાંભળી છે તે ખરી છે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ વાર; પરંતુ તમારે માટે કંઈપણ નોકરી
મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યાં પહેલાં તમારા ભૂતકાળનાં જીવન
વિશે બધું જાણવા ઇચ્છું છું. ”

અરેશર માથું નીચું કરી બેસી રહ્યો.

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ જો કે હું એમ પૂછવામાં શિષ્ટાચારની
હદ ઓળંગી જઈ છું, છતાં તે સિવાય બીજો રસ્તો નથી; જે
માણસ પર વિશ્વાસ લાવી તેને કંઈપણ જવાબદારીવાળું કામ આપવું
હોય તેનાં આમલાં-પાછલાં જીવનનો ક્યાસ કરવો જરૂરનો છે. હીરા-
જીએ કહ્યું છે કે તમે ખૂબ કિસાહી, ધર્મભીરૂ અને મહેનતુ છો;

તમને જોતાંજ મને એ વાતપર પૂરે તરૂં વિશ્વાસ જોસે છે; તોપણ તમારા સંબંધની બધી વાત મારે જાણવાની જરૂર છે; મને આશા છે કે તે મારું ઉદ્દેશ્યહીન કૌતુહલ માત્ર માનશે નહિ: ”

અરેશ્વરે કહ્યું:—“ આપની પાસે છુપાવવા જેવું કશું નથી; હું બધી વાત કહેવા માટે તૈયાર થઈ અહિં આવ્યો છું. ”

જમશેદજી લગાર હસીને બોલ્યો:—“ તે માટે તમને ધન્યવાદ આપું છું; પરંતુ મારી પાસે કોઈ પણ વાત છૂપી રાખવી એ સહજ નથી. હું તમારા સંબંધમાં કંઈ પણ જાણતો નથી, એમ ધારવા નહિ; હું તમારા સંબંધમાં કેટલું જાણું છું, તેની તપાસ કરવી હોય તો જુઓ. ”—એમ કહી જમશેદજીએ ટેબલપર પડેલા એક ચોપડો ઉઘાડ્યો, તેનાં પાનાં ઉથલાવતાં ઉથલાવતાં એક પાનું શોધી કાઢી તે બોલ્યો, “ તમારું નામ અરેશ્વર, અમદાવાદના કેમ્પમાં તમારો જન્મ છે; ૧૯૪૪ની ૨૦ મી જાન્યુઆરી તમારી જન્મ તારીખ છે; માટે તમારી ઉંમર અત્યારે ત્રેવીસ વરસની છે. ”

અરેશ્વરે કહ્યું:—“ આપની વાત સાચી છે. ”—યોડીવત્ત ચૂપ રહી જમશેદજી બોલ્યો, “ તમારી માતા તમારા પિતાની વિરાહિલા સ્ત્રી નહોતાં. ” અરેશ્વર ચમક્યો.

તેજ વખતે કદાચ તે ઝોરડામાં વજ્રપાત થાત તોપણ અરેશ્વર આટલો બધો ચમકત નહિ. જમશેદજીની વાતથી તે ક્ષણવાર સ્તંભિત બની ગયો; ત્યારપછી બોલ્યો:—“ હું જાણતો નહોતો કે આપના મિત્ર હિરાજીએ મારા સંબંધની આવી જીણી જીણી હકીકત પણ આપને જાણાવી છે. ”

જમશેદજી બોલ્યો:—“ તમારા સંબંધમાં હજી વધુ વાત પણ હું જાણું છું; તમારાં ભરણપોષણને માટે વાર્ષિક છસો રૂપીઆનું લવાજમ નક્કી થયું હતું; એ રૂપીઆ તમારી મા કાઠ એક ગૃહસ્થ પાસેથી મેળવતાં હતાં. ”

આ વાતથી અરેશ્વર એકદમ ખુરશી છોડી ઉભો થયો, તે નિસ્તબ્ધ ભાવે જમશેદજી સામે જોઈ બોલ્યો:—“ આ વાત આપે ક્યાંથી મેળવી? મારા મુબાઇમાં આવ્યા બાદ મેં કોઈને પણ એ વાત કહી નથી. ”

જમશેદજીએ મોં ઉઘાડી કહ્યું સિવામ કહ્યું, “ મારા મન સખખ

મારે આથી પણ છપી વાતો એકઠી કરવી પડે છે; વાર, મારી પાસે કોઈ પણ વાત છપી રાખવાનું કારણ નથી; તમે ખુશીથી બધી વાત કહેશો. તમારા બરણપોષણના રૂપીઆ તમારી મા કેટકેટલા માસે મેળવતાં હતાં ? ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ ત્રણ ત્રણ માસે. ”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ એ રૂપીઆ કોની પાસેથી આવતા તે તમે કહી શકશો ? ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ એક પારસી વકીલ તે પૈસા મોકલતા હતા. ”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ એ વકીલ કોણ છે ? તેને તમે ઓળખો છો ? ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ ના સાહેબ. ”

થોડીવાર ચૂપ રહી જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ એ વકીલ જાતે તમને રૂપીઆ આપી જતો ? ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ ના, તેનો એક અસીલ અમને એ રૂપીઆ આપી જતો. ”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ એ વાત કેવી રીતે જાણી ? ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ મારી મા કદી પણ જુડું કહેતી નહિ; તેણે મને કહ્યું હતું કે મારા જન્મ પહેલાં મારા પિતાનું મૃત્યુ થયું હતું એક દિવસ મેં તેને અમારા આશ્રપદાતાનું નામ પૂછ્યું હતું; મારી મા એ વાત સાંભળી રડવા લાગી. તે પછી મેં તે સંબંધમાં તેને કંઈ પૂછ્યું નથી, હું અમારા અનદાતાનું નામ પણ જાણી શક્યો નથી; પરંતુ તે મારા પિતા નહોતા તેમાં તો કંઈ શંકા નથી. ”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ તમારી માના મરણ પછી એ સહાય બંધ થઈ હતી ? ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ ના આજથી લગભગ એક વરસ પહેલાં મારી માએ મને કહ્યું કે કોઈ એક સદ્ગૃહસ્થ તારા જન્મથી તે અત્યાર સુધી તારા બરણપોષણ નિમિત્તે પૈસા આપતા હતા, પરંતુ હવે તારી ઉંમર થઈ છે. હવે વધુ સહાયતા લેવી એ યોગ્ય નથી; હવે તું તારાં બરણપોષણનો ભાર ઉપાડી લે—“ એ પછી ત્રણેક માસ વીત્યા બાદ મારી મા મરણ પામી. ”

માતાનાં વચનો બાદ આવતાં અરદેશરની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં; વાત અટકી ગઈ પરંતુ તેણે મન દૃઢ રાખી કહ્યું, “ મારી મા મરણ વખતે મને કોઈ પણ વાત કહી ગઈ નથી; અત્યારે આ સંસારમાં મારું કંઈ નથી. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તમારું આ અનુમાન ખરાબર નથી; તમે ખાજીથી જાણશો કે તમારું મોટામાં મોટું સગું હજી જીવતું છે. તમે અસહાય નથી; અત્યારે તો મનેજ તમે મિત્ર ગણજો. તમે તમારી માના મરણ પછી થોડાજ દિવસોમાં તમારી માની જે મિલકત હતી તે વેચી મુંબાઈ આવ્યા છો. ”

અરેશર બોલ્યો:—“ મને વિશ્વાસ હતો કે, મુંબાઈ જેવાં મોટાં શહેરમાં—”

જમશેદજીએ તેને અટકાવી કહ્યું:—“ તમને જલ્દી ભરણપોષણ જોગો ધંધો મળી જશે,—એમ ધારવું એ તમારા ઓછા અનુભવનું કામ છે. દર વરસે હજારો યુવકો કેટલીય આશા અને આકાંક્ષાથી મગ્ન બની દેશનાં ગામડામાંથી આ મોહમયી નગરીમાં આવી જીવન સંઘ્રામમાં પ્રવૃત થાય છે; નાના પ્રકારની ઉજ્જવળ કલ્પનાથી તેનું જીવન મોહ મુગ્ધ થાય છે; પરંતુ એએક વસ્તુ જતાં તેઓ સમજી જાય છે કે, જીવન સંઘ્રામમાં જય મેળવવાનું કામ સહેલું નથી. દેશમાંથી જેટલા યુવકો સરળતા મેળવવાને બહાને અહીં આવે છે. તેઓમાંનાં સેંકડે એકાદની આશા તેનાં ધારેલાં સ્વપ્નો પણ પાર પડતાં નથી; તેમાનાનાં અનેકતાં જીવન બારવહ અને વિડંબના પૂર્ણ ચંપ પડે છે. ”

અરેશર શો ઉત્તર આપવો તે ન ધારી શકવાથી ચૂપ રહ્યો,

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ પણ તમે એકલા આવ્યા નથી, એક યુવતી પણ તમારી સાથે છે, તેનું નામ જરબાનુ ખરું કે ? ”

અરેશરે કહ્યું:—“ એ વાત જાણવી આપ જેવા માટે અસંભવિત નથી, આપે એ વાત મારા પડોશી હીરાજી પાસેથી સાંભળી હશે, પરંતુ મારી બધી વાત સાંભળશે એટલે મારા ઉદ્દેશની નિન્દા નહિ કરો. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તમારા ઉદ્દેશની નિન્દા કરવી એવો મારો અભિપ્રાય નથી, તમારી અવસ્થા સંબંધમાં હું બોલું છું. તમારી સાથે જે કંઈ હતું તે થોડા દિવસ નવરા બેસી રહેવાથી ખૂટી ગયું. તેથી તમે કંઈ આશ્રય ન મળવાથી પેસ્તાનજીની હોટલમાં આશ્રય લીધો હતો; પરંતુ ત્યાં પણ રહેવું મુશ્કેલ જણાયું, પેસ્તા કમાવાના તમે ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે બધામાં સફળતા મેળવી શક્યા નહિ; ત્યારે પછી આત્મહત્યાનો સંકલ્પ કર્યો. આ વખતે તમે મારા મિત્ર હીરાજી પાસેથી સહાયતા મેળવી. ”

અરેશર નવાઈ પામી બોલ્યો:—“ આપ શું સર્વજ્ઞ છો ? ખરે-ખરે હું દ્રવ્ય ન મળવાથી હતાશ થઈ ગયો હતો. આ વખતે હું શું

કરત તે કહી શકતો નથી, પણ આપના મિત્રની દયાથી અકુલ સમુદ્રમાં કંઈ આશ્રય સ્થાન મળ્યું. ત્યારપછી તો આપના જેવા દયાળુને આશ્રયે આવી ચઢ્યો છું.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તમે તમારા પેલા ગજાના બંધને તોડી શકશો?”

અરદેશરે કહ્યું:—“આપ શું જરૂયાનુનો ત્યાગ કરવાનું કહો છો, એ મને બારે પડશે એમ ધાર્જી હોત તો હું તેને સાથે તેડી લાવતજ નહિ. હું જરૂયાનુને વિવાહ કરવા માટેજ અહિં લાવ્યો છું, કોઈપણ ખરાબ વિચારથી લાવ્યો નથી.”

જમશેદજી ખેડો હતો તે ઉભો થઈ ગયો; લગાર વિચલિત થઈ બોલ્યો:—“વારુ, તમારૂં સાહસ કંઈ નહાનું સૂનું નથી! જે પોતે ખાઈ શકતો નથી તેને માટે આવાં લક્ષણો ખવરાવવાની ઇચ્છા કરવી એ ખૂબ પ્રશંસનીય છે, એમાં કંઈ સંદેહ નથી. મને લાગે છે કે આવી અવસ્થામાં નોકરી નહિ કરો તો તમારૂં ચાલશે નહિ. પરંતુ મને જાણાય છે કે તમારી કોઈપણ બાબતમાં માહિતગારી નથી; તમને નોકરી કોણ આપશે? વારુ, તમે જ્યારે મારો આશ્રય લીધો છે, ત્યારે હું તમને રજા આપીશ નહિ, તમને એકાદ નોકરી આપીશજ. હમણાં તો માસિક ત્રણસો રૂપિયાના પગારની કોઈપણ નોકરી તમારે ચાલશે?”

અરદેશરને શો જવાબ આપવો તે સૂઝ્યું નહિ; કારણકે ઉપલી વાતમાં તેને વિશ્વાસ ખેડો નહિ. છેવટે મર્મહત ભાવે બોલ્યો, “મહાશય, જે નિરૂપાય વ્યક્તિ આપને આશરે આવી પડી છે, તેની સાથે આવી મશકરીની વાત કરવી યોગ્ય છે કે? આપની સહાયતા માગનાર સાથે મશકરી કરવી એ આપના જેવા મહાન માણસનું કર્તવ્ય છે કે?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“કોણે કહ્યું કે હું તમારી મશકરી કરું છું? હું જે કરું છું? તે ખરૂં છે તેનું તમે પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ માગો છો? તે આપવામાં મને કંઈપણ અડચણ નથી; તમને હું એક માસનો પગાર આગળથી આપીશ.” એમ કહી જમશેદજીએ ટેબલના ખાનામાંથી ત્રણસો રૂપિયાની નોટો દાઢી અરદેશરને આપવા પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

અરદેશર ક્ષણકાળ માટે વિસ્મય અને આનંદમાં ગરક થઈ ગયો, તે પછી તે દઢ સ્વરે બોલ્યો:—“ના સાહેબ, હું ત્રણસો રૂપિ-

આની નોકરી કરવાને થોડાં છું કે નહિ તેની ખાત્રી આપ્યા સિવાય એ રૂપીઆ લેવાને ઇચ્છતો નથી. ”

જમશેજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ તમારી પર હું જે કામનો બાર મૂકવા ઇચ્છું છું, તે કામ માટે તમે અયોગ્ય નથી, એમ ધારી-નેજ હું તમને નોકરી આપું છું; માટે આ રૂપીઆ લેવામાં તમને કંઈ અડચણ નથી. તમારે શું કામ કરવાનું છે તે બાબત ગઇ કાલે હું તમને જણાવીશ; આજે મારે ધણું કામ છે, તેથી આજે કંઈ કહીશ નહિ; તોપણ એક વાત કહી રાખું છું કે હવે તમારી અવસ્થા ફરી છે, માટે પેસ્તનજીની દોડલ છોડી કાઢી ગૃહસ્થની માફક બીજું સાફ ઘર બાંહે લઈ રહો. ”

અરદેશર જમશેજીને સન્નિધાન કરી આવ્યો ગયો.

અરદેશર ગયો એટલે જમશેજી ઉડી પાસેના ઓરડાનાં બારણાં પાસે આવી ઉભો, અને ખૂસ પાડી, “ ડૉક્ટર લલ્લુભાઈ! છોકરાને રગ આપી છે, હવે બહાર આવો. ”

ડૉક્ટર લલ્લુભાઈ જમશેજીના અતિ વિશ્વાસુ મિત્ર છે. ડૉક્ટર સાહેબ રૂપી ઓરડીમાંથી બહાર આવી હસતા હસતા બોલ્યા, “ તમારી વાતો તો પૂરીજ થતી નહોતી, એક જગાએ ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહી મારી તો કમર રહી ગઇ. ”

જમશેજીએ કહ્યું:—“ કમર રહી જવાનો આ ફક્ત આરંભ માત્ર છે, અત્યારથીજ આમ કાપર બની જશે તો આલશે કેમ, છોકરાને જોયો ? ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ બહુ સારી રીતે જોયો, વાનગીત પણ પૂરેપૂરી સાંભળી; મને લાગે છે કે એવાં બધાં કામમાં તમારું મગજ બહુ ખાલે છે! હીરાજીને હાથે તેની બધી કેળવણી પૂરી થશે, હીરાજી તેને પોતાનાં સંકળમાં લઈ મીથુનાં પૂતળાંની માફક મરજી પ્રમાણે બાંધશે.

પ્રકરણ ૫ મું

પડદા પાઠળ

અરેશર ગયો એટલે જમશેદજી ઑફિસના પેલાં ગુપ્ત ગૃહમાંથી બહાર આવેલા ગૃહસ્થ સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યો, તે એક ડૉક્ટર હતો, તેનું નામ લલ્લુભાઈ હતું. ડૉક્ટરની ઉંમર પચાસ વર્ષથી ઠાંધક વધુ હતી. શરીરે પણ પુષ્ટ અને બળવાન હતો.

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“મેં તમને જ્યારે આ છૂપી ઓરડીમાં છૂપાઈ રહેવાનું જણાવ્યું ત્યારે તમે મારી મતલબ સમજી શક્યા નહિ હો; મેં એક જગમગ કામ માથે લીધું છે, તેમાં તમારી સહાયતાની જરૂર છે; જરા સરખી બૂલ થશે તો આપણું સત્યાનાથ વળી જશે.”

ડૉક્ટરે જવાબ આપ્યો:—“તમારા તરફ મને પૂરતો વિશ્વાસ છે; તમે જે કામ હાથમાં લો છો તેમાં લગભગ નિષ્ણ જતાજ નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તે ખરું છે, પરંતુ જ્યની સાથે પરાજયનો નિત્ય સંબંધ છે; આજે જય થયો છે, તો કાલે પરાજય પણ થાય.”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“હું તો દાકતર છું, માણસોની નાડી તપાસી ઔષધ આપતાં મને ઠીક આવડે છે; જો તમને કોઈપણ અગત્યનું કામ હોય તો બમનજીને એક વખત બોલાવવા જોઈએ, તે વહીલ છે, તેથી એવી બાબતોમાં વધુ સારો ખુલાસો કરી શકશે.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તે હું જાણું છું, પરંતુ હવે તેનો વિશ્વાસ કરવાની મરજી થતી નથી; છૂપી મસલત માટે તેને બોલાવવાનું સાફસ હું કરી શકું તેમ નથી.”

ડૉક્ટરે નવાઈ પામી પ્રશ્ન કર્યો, “એમ કેમ કહો છો ?”

જમશેદજીએ કહ્યું, “આપણે ત્રણેએ ગુપ્ત વેપારથી થોડા પૈસા મેળવ્યા નથી; મેં અને તમે જેટલું મેળવ્યું તેટલું પાણીની માફક ખરચી નાખ્યું છે; પરંતુ બમનજીએ લાભ કરતાં પણ વધુ પૈસા એકઠા કર્યો છે ! હાથમાં પૈસા આવે કે તરત ડગલે ડગલે બચ અને ભંડેર પેદા થાય છે. બમનજી આથી આપણી સાથે કોઈપણ સાહસિક કાર્યમાં હાથ નાખવા ઇચ્છતા નથી, તે આપણને પણ જીવિકા

માટે બીજે રસ્તો ગ્રહણ કરવાનું કહે છે, આપણને સાધુ થવાનો ઉપદેશ આપે છે ! પરંતુ હજી સુધી પણ તે આપણી ઉપજનો ભાગ લેવા ના પાડતા નથી; પૈસાના લોભથી વારંવાર આપણને મળવા આવે છે, હવે મારી ઉંમર થઈ છે, મહેનત કરવાની શક્તિ પણ ઓછી થતી જાય છે; હવે થોડોક એવો સિકાર પકડવો પડશે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં મારે ભૂખે મરવું ન પડે, જો તેમ નહિ થાય તો ભવિષ્યમાં મારે ભૂખે મરવું પડશે. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ તમે બરાબર કહ્યું. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ હવે આપણે ખૂબ હોશિઆરીથી કામ કરવું પડશે, લાંબો વિચાર કર્યા પછી મેં એક એવું વિચારણા ફોર્મ પસંદ કર્યું છે કે જે તે કદી પણ સફળ થાય તો થોડાજ દિવસમાં આપણે લાખોપતિ થઈ શકશું, તેથી દસ-વીસ લાખ રૂપિયા આપણા હાથમાં આવી પડશે; પરંતુ આ સાધનાની સિદ્ધિ માટે જેટલી મારી સહાયતાની આવશ્યકતા છે, તેટલી બનનજીની સહાયતાની આવશ્યકતા નથી; જો તમે તમારી ડૉક્ટરી વિદ્યાનાં બજે આ જાળવે તાણી કોઈ પણ રીતે બરાબર બિછાવી શકો તો પછી બાજી જીતાડજ સમજવી. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ મને શું કરવાનું કહ્યું છે તે બોલો. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ જે કાર્યમાં હાથ ધાલ્યો છે તે અતિ કઠણ કામ છે; તે સફળ થાય તો અત્યુત્તમ ઐશ્વર્ય મળવાની આશા છે ખરી, પરંતુ જો તે નિષ્ફળ થાય તો આપણું બધું નાશ પામશે ! જો પકડાયા તો ફાંસી અથવા દેશનિકાશની સજા થવાની. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ સ્વાર્થસિદ્ધિને માટે કદી કદી જીવન પણ જોખમમાં આવી પડે, જોને લાખોપતિ થવાની વાસના છે, તેણે સામે ફક્ત બાધા જોઈ પાછાં પગલાં ન કરવાં જોઈએ; હું તે માટેની બીજી રાખતો નથી. ”

જમશેદજી પ્રસન્ન મુખે બોલ્યો:—“ તમે ઠીક કહ્યું; જે જે લોકો આપણી સ્વાર્થસિદ્ધિને માટે આપણાં હિત્તિઆર બનવાનાં છે, તેમાંનાં એકને આજે હાથમાં લીધું છે, તેને તમે આજખો છો ! ”

ડૉક્ટરે મૂઝવું:—“ તમે કોની વાત કહ્યો છો, તે બરાબર સમજાવું નથી. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ પેસ્ટનજ શાયરજીને તો તમે જાણો છો,

આપણે બીજો એક શિકાર બહેરામજી એજરા છે. ખાનખહાદુર બહેરામજી એજરાના સંબંધનાં કેટલાંક ગુપ્ત કારરથાનો એકઠાં કર્યાં પડશે. મને ખબર મળી છે કે બહેરામજી અને તેની સ્ત્રીના જીવનમાં અનેક છૂપી વાતો છે; આપણી ઉદ્દેશ-સિદ્ધિને માટે આપણે એ રહસ્યો જાણવાં પડશે. તેઓમાંના જાનેને મૂઠીમાં નહિ આણી શકીએ ત્યાં સુધી આપણા સ્વાર્થની સિદ્ધિ થવાની નથી. અરદેશરને મેં નકામો બોળ્યો નથી, મને ખબર મળી છે કે તેના પિતાનું કંઈ ઠેકાણું નથી; જરૂર પડશે તો તેને કોઈ લક્ષ્યાધિપતિના ખોવાએલા છોકરા તરીકે ઝાંઘી દેતાં વાર લાગશે નહિ; તેની ખરી ઓળખાણુ કોઈ જાણી શકશે નહિ, વળી તે બુદ્ધિમાન છે, ઉચ્ચાભિલાષી અને રૂપાળો છે; તે આપણાં તરફમાં બરાબર સહાય કરી શકશે.”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ પરંતુ એક અડચણ છે; તેની સાથે એક છોકરી છે; સાંતળવા મુજબ તેનું નામ જરબાનુ છે, જરબાનુ આપણા ઉદ્દેશ વચ્ચે મોટી અડચણ રૂપ થઈ પડશે.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ એ અડચણ દૂર કરવી પડશે; આપણા સંકલ્પની સિદ્ધિની તુલનામાં યુવક યુવતીનો પ્રેમ તુચ્છ છે.”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ એ કામને તમે બહુ સહેલું માનતા નહિ. પ્રેમની શક્તિ અમોઘ છે; કદાચ તમે ધાર્યું હશે કે અરદેશર તેને ખૂબ ચાહે છે, તેથી અરદેશરને કેંઈ પણ બીજાં પ્રલોભનથી મુગ્ધ કરી દેતાંજ કાર્યસિદ્ધિ થશે. અરદેશર જે પોતાના સંમુખ સુખ અને ઐશ્વર્યનું પ્રલોભન જોશે, આબરૂદાર સમાજમાં જળવાતો સુયોગ મેળવશે, તો તે જરબાનુને ફાટેલાં લુગડાંની માફક તણ દેશે તેમાં કંઈ સંદેહ નથી. પરંતુ જરબાનુને લીધેજ મોટી બીક છે. આજે જરબાનુ જે અરદેશર પ્રતિ વિશુષ્ણ હોય તો તેનું કારણ બૂખમરોજ છે; પરંતુ કોઈપણ દિવસ તેનો અભાવ દૂર થાય, તેની અતૃપ્ત વિલાસ લાલસા પરિતપ્ત થાય, ત્યારે તે અરદેશરને મેળવવા માટે બધું અનાયાસે તુચ્છ માનશે.”

જમશેદજી મસ્કરી બધાં અવાજ બોલ્યો:—“ નારીચરિત્રમાં તમે ખૂબ ઉંડાં ઉતર્યાં લાભો છો ડૉક્ટર!”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ સ્ત્રી ચરિત્રમાં મારો પ્રવેશ હોય કે ન હોય, પણ માફ આ અનુમાન ખોટું નથી. જરબાનુ અરદેશરની સાથે અહિં આવી છે; કદાચ તેઓ વચ્ચે લાંબા સમયથી ઓળખાણુ હોય;

કદાચ જરખાતુ અરદેશરની માને પણ ઝોળખતી હોય;—તમે નક્કી જાણ્યો કે આ અડચણ કંઈ જેવી તેવી નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ મેં કહ્યું છે કે ગમે તેમ કરીને હું એ બાધા દૂર કરીશજ. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ એક બીજી અડચણ છે; અરદેશરે કહ્યું છે કે તેની સગીર ઉમરમાં એક મોટા માણસે તેનાં પાલનનો ભાર લીધો હતો. અરદેશરે પોતે કહ્યું છે કે “ તેના જન્મ પહેલાં તેના આપનું મરણ થયું હતું; ” આ અવસ્થામાં આપણે જાણવું જોઈએ કે તે મોટા માણસ તે કોણ ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ ખરેખર આપણે તે શોધી બહાર કાઢવું પડશે; આપણે જાણવું પડશે કે તે વ્યક્તિ હાલ જીવે છે કે મરી ચર્ધ છે, અને અરદેશર કયાં કારણથી તેની પાસેથી સહાયતા મેળવતો હતો; અસહાય તરફની દયા એજ આનું કારણ હોય તેમ મને જણાતું નથી. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ હજી એક વાત રહી, કદાચ અરદેશરજ એક દિવસ આપણા હેતુની સિદ્ધિને અટકાવ કરનાર થઈ પડે, અકસ્માત એક દિવસ તે વાંકો થઈ બેસે, ધારે કે આપણાં તરફમાં ભગવાને એ અત્રંમતિ આપે, સાધુ પુરુષની રીતે નિરાપદે જીવન ગાળવાની તેની ઈચ્છા હોય, તો તમે શું કરશો ? પ્રલોભનવડે તેને ભૂલાવી સકીશું એ શું નક્કી છે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તે બીક રાખવાની નથી; હીરાજીએ તેની ખરાખર પરીક્ષા કરી મારી પાસે લાવ્યો છે. જેનું મન સદા સુખ મેળવવાનેજ હોડ્યા કરે છે, જે અભાગિયો કર્મ કરવા ઇચ્છતો નથી છતાં પગથી તે શિખાપર્ચન્ત ઠાંબિકતાથી પૂર્ણ છે; જે પોતાની દરિદ્રતાથી શરમ પામે છે; તે આટલો બધો લોભ, ભવિષ્યમાં મળવાનું આટલું બધું સુખ તજી શકશે ? એ તદ્દન અસંભવિત છે. મેં કહ્યું છે તેમ હું તેને મારી ઇચ્છા સુજળ ચલાવીશ; અરેબિયન નાઇટસમાં જેમ નવાજ જેવા દીવાનો દૈત્ય અક્ષાઉદીનનો શુભાગ થઈ રહ્યો હતો, તેમ અરદેશર પણ મારો દાસ થઈ રહેશે. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ નાજીસનાં રૂપની સાંકળથી અરદેશરને બાંધી શકશો કે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ એ બાબતમાં તમે શંકા રાખેજ નહિ;

યુવક-યુવતિનો પ્રેમ મોહ માત્ર છે, તે મોહની ઉત્પત્તિ કરવી અતિ સહજ વાત છે.”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“પરંતુ માદ રાખજો કે જરૂરિયાતનો મોહ દૂર કરવો સહેલ નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તમારી મદદ માગવાનું એ પણ એક કારણ છે. તમારી ડાક્ટરી વિદ્યામાં એવું કોઈ ઔષધ નથી, કે જેની સહાયતાથી એ યુવતીને બદશિકલ બનાવી શકાય? મને લાગે છે કે કોઈ પણ ઉપાયે તો તેને શીતળા નીકળે તો તેનું રુપ જરૂર રહે ખરું.”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ઔષધ વડે તેનું રૂપ બગાડવામાં શો લાભ? તેનું મન જેથી અરદેશર પરથી હટી જાય તેવો કોઈ પણ ઉપાય કરી શકશો?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—તેનો ઉપાય પ્રકેલેથીજ કરી રાખ્યો છે; મને લાગે છે કે તમે જહાંગીરજી કામાને ઓળખો છો, છોકરો આટલી નાની ઉમરથીજ હાથથી ગયો છે! આપણું તરકટથી જરૂરિયાતુ સહજમાં તેના હાથમાં આવશે, જરૂરિયાતુ અરદેશરને ભૂલી જશે, તેમાં શક રાખવાપણું છેજ નહિ. પેસ્તનજી શાપુરજી પણ આપણી સંકલ્પ-સિદ્ધિને મદદ કરશે, તોપણ તેની એક હડ આપણે પૂરી કરવી પડશે.”

ડૉક્ટરે પૂછ્યું:—“શી હડ?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“કરોડપતિ સર ખુરશેદજી મેતાની પુત્રી કહ્યુંલિયા સાથે તેનો વિવાહ કરાવવો પડશે.”

ડૉક્ટરે નવાઇ પામી કહ્યું:—“પેસ્તનજીને હું ઓળખું છું; તે બચંકર માણસ છે, લુચ્ચો, બદમાસ, મૂર્ખ અને લંપટ છે; તે ગળાં સૂધી દેવામાં હુમેસો છે, તેના જેવા એક ગધેડા સાથે સર ખુરશેદજી મેતાની પરી જેવી કહ્યુંલિયાનો વિવાહ થશે કે! તે ગાંડો થયો છે કે શું?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ના, તે પૂરેપૂરો તંદુરસ્ત છે, પ્રયત્નને અસાધ્ય કર્મ એકેય નથી. હું જાણું છું કે કહ્યુંલિયા સાથે ધનકુંભેર સોદાગર દીનશા કાવસજી દસ્તુર સાહેબનો વિવાહ કરવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું છે, પરંતુ આ સંબંધ તોડવો પડશે.”

ડૉક્ટરનું કાતુંક વધ્યું, તે નવાઇ પામી બોલ્યો:—“શું કહ્યું? દીનશા કાવસજી દસ્તુરને જમાઇ રૂપે મેળવવા એ મોટાં બાગ્યની

નિશાની છે; રૂપ, શુભ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધન અને વંશમાં એવો મા-
ણસ પારસી જાતિમાં નથી એમ કહીશું તોપણ ચાત્રશે; આ સંબંધ
તોડવો સહજ નથી.”

જમશેદજી પોતાનો જમણો હાથ છાતીપર ઠોકી બોલ્યો,—
“પરંતુ મારાથી તે બની શકશે. આ વિવાહ ન થાય એવી મારી
ધમ્મજ છે, માટે એ સંબંધ તોડી ન ખાવીશ. ધધ્ધર મારા સહાયક છે.”

ડૉક્ટર લક્ષ્મીભાઈ જમશેદજીના મ્હેં સામું જોઈ બોલ્યો:—
“શયતાન તમારો સહાયક છે!”

—:~:—

પ્રકરણ ૬ હું

મોટાંના ઘરના ભોપાળાં

મુંબાઈનું એપોલો અંદરનું સ્થાન કલકત્તાની ચૌરંગીની માફક
સમૃદ્ધિ સંપન્ન છે; ત્યાં મોટા મોટા વેપારીની ઓફિસો, હોટલો,
સેલ્સહોમ, કલબ, કસ્ટમહાઉસ વગેરે મોટી મોટી મહોલાતો છે, અનેક
લક્ષાધિપતિ શેઠ સાહુકારોની રમણીય અદાલિત પણ પુષ્કળ છે. એ
મહોલાતોની માંહે “રેસ્ટ” નામની પ્રસિદ્ધ મહોલાતમાં પ્રસિદ્ધ
ધનકુબેર સર પુરશેદજી મેતા પોતાનાં કુટુંબ સહિત રહેતા હતા.

પાશ્ચાત્ય ભાવાપન્ન વિલાસી ધનકુબેરોના અંગલા જે રીતે
બાંધેલા હોય છે, તેજ પ્રમાણે આ અંગણી પણ બાંધેલા હતો, તેજ
પ્રમાણે સુસજ્જિત, ચોકખા ગોરડાઓની હારો હતી. અંગલાની
સાથેના બાગમાં કેટલાંક ફુલ ઝાડ હતાં, દરેક ઝાડપર વન
પંખીઓનું મધુર ફૂનન થતું હતું; નિર્મળ પાણીના કુવારા ઉડવા
હતા; અશ્વશાળામાં અરબી ઘોડા હણહણાટક કરતા હતા; બમર્ચિ-
ખાનામાં મુસલમાની અને ગુજરાતી બમર્ચિનો સમુદાય જણાતો
હતો, અને ફાટક આગળ હથિઆરબંધ થઇ એક મરાઠી દરવાન
પેરો ભરતો હતો;—આ બધું મળી મેતા સાહેબના આ અમરાવતી
ગૃહ અંગલાને અશ્ચર્યની માફકતા અને વિલાસનાં આંશસ્થથી પરિ-
પૂર્ણ બનાવી મૂકતાં હતાં.

એક દિવસ બપોર પછી એ પારસી મુકદ્દમ આ અંગલાની
સામેના રાજખર્મ પર ધીરે ધીરે ફરતા હતા; તે બંને મુકદ્દમો વાં-

ચનારના બાણીવા છે, તેમાંના એક હતો જમશેદજી અને બીજો હતો ડૉક્ટર લલ્લુભાઈ.

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ મેતા સાહેબનાં કુટુંબ સાથે તમારો મેળ કેવોક છે ? ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ હું તો એક સામાન્ય ડૉક્ટર છું; મેતા સાહેબનાં કુટુંબ સાથે મારો બહુ પરિચય થવો સંભવિત નથી. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ મેતા સાહેબની સ્ત્રી સાથે તો ખરેખર તમને ઓળખાણ છેજ; તેને તમારે બે ચાર વાતો કહેવી હોય તો તેમ કરવાની તમને સગવડ છે કે નહિ તે બાણીવા ઇચ્છું છું. મેં નક્કી કર્યું છે કે હું જાતે મેતા સાહેબની સાથે મેળાપ કરીશ; પરંતુ તેની સ્ત્રી સાથે વાતચીત ન થાય તો કામ જોષ્ટએ તેવું થશે નહિ. ”

ડૉક્ટર નવાઈ પામી જમશેદજી સામે જોઈ રહ્યો. ત્યાર પછી ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“ તમે તેની સાથે મેળાપ કરવા જશો ! તમે તેને ઓળખતા નથી, ખૂબ હોશિઆરીથી વાતચીત કરશો; તે એવા તો કોધી છે કે જરા પણ અપ્રીતિકર વાત સાંભળતાંજ તે ધક્કામારી ધર બહાર કઢાડશે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તે માટે તમારે ચિંતા રાખવાની જરૂર નથી, જેરી સાપ સાથે રમત કરવાની મને ટેવ છે; દીનશા કાવસજી દસ્તુર સાથેના મેતા સાહેબની કન્યાનો સંબંધ તૂટે તે માટે બે તર-૧થી પ્રયત્ન કરવો પડશે. તમે મેતા સાહેબની સ્ત્રી આગળ પેસ્તનજી આપુરજીને માટે કૉલેસિઆનું માગું કરજો; દસ્તુર સાહેબ વિરુદ્ધ તમારે કંઈ પણ કહેવાની જરૂર નથી. ”

મેતા સાહેબના બંગલાથી થોડે દૂર એડમસ્ટ્રીટનું નાકું હતું, ત્યાં આવી જમશેદજીએ ડૉક્ટરને કહ્યું:—“ તમે અહિં લગાર રાહ જૂઓ; હું મેતા સાહેબ સાથે મેળાપ કરવાની આ વખતે સગવડ મળશે કે નહિ તેની તપાસ કરી આવું; જો હું અરધા કલાકમાં ન આવું તો બાણીને કે મારો તેમની સાથે મેળાપ થયો છે. ત્યાર પછી તમે મેતા સાહેબની સ્ત્રીને મળવા જજો. ”

ઘવરમાં ટંનન કરતા પાંચ વાગ્યા; જમશેદજીએ મેતા સાહેબના બંગલાના દરવાજામાં પ્રવેશ ન કરતાં થોડે દૂર આવેલી એક દારૂની દુકાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

દુકાનદારે તેને પૂછ્યું:—“ શું જોષ્ટએ સાહેબ ? ”

જમશેદજી એલ્બેસ—“સર પુરશેદજી મેતાના ખાનસમા એજનજી સાથે મેળાપ કરવાની મારે જરૂર છે; આજ આ વખતે અહીંજ તેની સાથે મેળાપ થશે એમ તેણે કહ્યું હતું.”

દુકાનદારે કંઈ પણ વાત ન કહેતાં પાસેની એક ઓરડી તરફ આંખળી કરી.

જમશેદજીએ એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી જોયું કે ખાનસમાજી તે વખતે મહા આનંદમાં હતા ! તે જમશેદજીને જોતાંજ ઉત્સાહ પૂર્વક ઉઠી ઉભા થયા, અને તેને એક બેંચ પર બેસાડી બોલ્યા, “બહો વખત થયાં આપની રાહ જોઉં છું; બેઠાં બેઠાં કંઈ કામ કરવા માટે એકાદ બોટલ પૂરી કરી છે, એકાદ બોટલ મગાવું ?”

જમશેદજીએ માથું હલાવી કહ્યું—“ના ના, આજે જરૂર નથી; મારું શરીર બહુ સાફ નથી, તેથી આજે નહિ પીઉં.” પરંતુ તેની આ વાત પાંચ મિનિટ પણ પગાર્થ નહિ, પાંચ મિનિટમાં પ્રતિત પાવની વારણી કાચમય આધારમાંથી સ્ફટિકપાત્રમાં પડી અને જોતજોતામાં તેણે જમશેદજીના ઉદરમાં આશ્રય લીધો. ધીમે ધીમે બોટલ ખાલી થઈ વાતચિત પણ જામવા લાગી.

જમશેદજીએ કહ્યું—“આપની સાથે એકાદ એ ખૂબ છૂપી વાત છે. પરંતુ આ દુકાનમાં તે કહેવાય તેમ નથી.”

એજનજીએ કહ્યું—આ ઘર એવી બાબતમાં સુરક્ષિત નથી એ ખરું, પરંતુ પાસેની આ કોટડીમાં જઈ બારણું બંધ કરી દબાવું તો હરકત નહિ આવે. “—એજનજીએ એક નોકરને બોલાવી કંઈક ધસારત કરી, ત્યાર પછી જમશેદજી સાથે તે પેલી કોટડીમાં જઈ પહોંચ્યા.

ચાકર એક બોટલ દારૂ અને એક બે કાચનાં ગ્લાસ ટેબલ પર મૂકી ઓરડીનાં બારણાંની બહારથી સાંકળ ચઢાવી ચાલ્યો ગયો.

જમશેદજીએ કહ્યું—“તમારા શેઠ કેવા માણસ છે ?”

એજનજીએ કહ્યું—“એ વાત કેમ પૂછો છો ? એવો ખરાબ સ્વભાવનો કોઈ શેઠ મેં તો શું પણ મારા બાપાએ પણ નહિ જોયો હોય; મને ઘણી વખત તેની નોકરી છોડી દેવાનું મન થાય છે.”

જમશેદજીએ કહ્યું—“તમે એવી વાત કેમ કરો છો, તે સમજી શકતો નથી; મેતા સાહેબ પાસે જેણે જેણે નોકરી કરી છે, તેમાંના અનેક પાસેથી મેં મેતા સાહેબની સજ્જનતા વિશે સારીક સાંભળી છે; પરંતુ તમે તો કંઈક ઉધુજ કહો છો.”

બેજનજીએ કહ્યું:—“ ત્યારે તો મને મારાં નસીબનો દોષ લાગે છે ! મને તો મેતા સાહેબ ભારે તુમાખી અને ચંચળ સ્વભાવના જણાય છે, તેમાં પણ તે બધાપર સંદેહ રાખે છે, એ વાત બહુ ખરાબ છે; પૈસો ટકો, ચિઠિયત્રી, એટલુંજ નહિ પણ ચિરટ પણ તાળાંબંધ રાખે છે ! કેરક બોક્સ બંધ કરવામાંજ તેના દિવસોનો અર્થો વખત વીતી જાય છે.

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ બધી બાબતમાં જેને આવો શક રાખવાપણું રહે છે, તેની નોકરી ન કરવી એજ સાફ છે.”

બેજનજી ઉત્સાહપૂર્વક બોલ્યો:—“ કેવળ આવો સંદેહ રાખતા હોય તોપણ ખેર, પણ તેમના જેવો ગુસ્સો મેં કોઈમાં જોયો નથી; કારણ વિના ગુસ્સો કરે છે, દિવસમાં દસ વખત ચોકરોને મારવા દોડે છે; તેની પાસે જતાં પણ બીક લાગે છે.”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ શું આખો દિવસ તેનો મિળજ આવો રવાખી રહે છે ? ”

બેજનજીએ કહ્યું:—“ એવિસ કલાકમાં ઉઘના કલાક સિવાય તેનો મિળજ કંડો પડતોજ નથી ! દારૂ ઢીચી આવ્યા બાઃ અમર જુગાર રમી આવ્યા બાદ તેનો મિળજ બહુજ ગરમ થઈ જાય છે. રાતના ત્રણ વાગ્યા પહેલાં મેં તેને કદી ઘેર પાછા ફરતાં જાણ્યા નથી.”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ તમારી શેઠાણીનો સ્વભાવ કેવો છે ? ”

બેજનજીએ કહ્યું:—“ જેવા શેઠ તેવી શેઠાણી ! તો પણ એટલો તકાવત કે શેઠની મારક તે બીજા તરફ વારંવાર ધુરકતાં નથી, તેમ તેને તેવું કરવાનો વખત પણ મળતો નથી; પોસાક સજવામાંજ તેનો બધો દિવસ નીકળી જાય છે, શેઠ-શેઠાણી વચ્ચે કદી પણ મેળાપ થતો નથી; જરૂર પ્રમાણે પૈસા મળે એટલે શેઠાણીને બહુ મળ્યું, ફનિયા સુલામાં જાય, તેની તેને પરવા નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ પૈસાનો તો તોડો નથી, સર જમશેદજી મેવાની તેજુરી તર છે ! ”

બેજનજીએ કહ્યું:—“ પણ એ તર તેજુરી પણ વખતોવખત ખાલી થઈ જાય છે; જરૂર પ્રમાણે પૈસા ન મળતાં શેઠાણીને માથે વજબાત થાય છે ! પૈસા વગર તેને એક મિનિટ પણ ચાલવું નથી, માટે સગાંસંબંધી પાસેથી પૈસા મેળવવા માટે માથુસો મોકલવા પડે છે.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“આટલાં મોટાં ઘરની વહુને ખીજની પાસે પૈસા માગતાં શરમ આવતી નથી ?”

બેજનજી જીભ તાળવે અડાડી ડચકારો કરી માથું હલાવી બોલ્યો:—“તેને વળી શરમ કેવી ! જ્યારે વહુ પૈસાની જરૂર હોય છે, ત્યારે તે બહેરામજી એજરા પાસે માણસ મોકલે છે. માણસ મોકલ્યો કે તરત પૈસા આવી પડે છે ! એજરા સાહેબ પાસે ગમેલું માણસ કરી ખાલી આવતું નથી; અમારા શેઠ કરતાં તેની પાસે વધુ પૈસા છે.

જમશેદજી ક્ષણકાળ વિચાર કરી બોલ્યો:—“ખાનબાદશર બહેરામજી એજરાને પૈસા માટે તમારી શેઠાણી જે જે પત્રો લખે છે, તે ઉધારી રૂપી રીતે વાંચી લેવાનું તમને મન થતું નથી ! મને લાગે છે કે એ બધાં પત્રો તમારા હાથમાં નહિ આવતા હોય ?”

બેજનજીએ કહ્યું:—“અનેક વખત હું જાતે જઈ રૂપીઆ લઈ આવું છું. જેટલીવાર હું રૂપીઆ લેવા ગયો છું, તેટલીવાર મેં પત્ર ખેંચી વાંચી જોયેલ છે; બધા પત્રોનો સારાંશ એવો હોય છે કે, ‘મારે આટલા પૈસાની જરૂર છે-પત્ર વાંચી તરત મોકલશો’-ખાન બાદશર પત્ર વાંચી તે પૈસા આપવાની લગાર પણ ના પાડતા નથી; આ બધામાં કંઈક રહસ્ય લાગે છે ખરું.”

“નકડી હોતુંજ નેમએ; રહસ્ય ન હોય તો આમ થાય ?” જમશેદજીએ કહ્યું:—“જે દિવસ શેઠશેઠાણીનો મેળાપ થયો હોય તે દિવસ કોઈથી ઘરમાં ટકી પણ શકાતું નથી; તે બંનેની વચ્ચે એવું તો પ્રેમ સંભાળણું થાય છે કે અમે બધા તેમાં ગરક થઈ તથાઈ જઈએ છીએ ! બંને જણાં એક ખીજના આંખનાં ઝરડે.”

જમશેદજી કંઈપણ બોલ્યા વગર એક ગ્લાસમાં દારૂ રેડવા લાગ્યો, અને તે ગ્લાસ બેજનજીને આપ્યો.

બેજનજી ખ્યાલું મટમટાવી આનંદમાં આવી ગયો, તે ઉત્સાહ પૂર્વક બોલ્યો:—“ઘરમાં જે કોઈ માણસ હોય તો તે ક્યુંલિઆ સિવાય ખીજનું કોઈ નથી, શેઠશેઠાણીના એક બે દોષ તેમાં ઉતર્યા નથી; તે જેવી રૂપાળી છે, તેવીજ ગુણવાન છે; તે દયાળુ પણ બહુ છે.”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“તે કેટલાં વરસની છે ?”

બેજનજીએ જવાબ આપ્યો:—“અદાર-ઝોગણીસ વર્ષની હશે.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ત્યારે તો દીનશા કાવસજી દસ્તુરનું નસીખ જોરદાર લાગે છે; દસ્તુર સાહેબની સાથેનો સંબંધ સાંભળવા મુજબ નક્કી થઇ ગયો છે.”

બેજનજીએ કહ્યું:—“હા, વિવાહની વાત તો નક્કી થઈ ગઈ છે, પરંતુ નસીખમાં સુખ ન હોય તો કોઈ કોઈને સુખી કરી શકતું નથી; આ વિવાહથી દસ્તુર સાહેબ કેટલા પ્રમાણમાં સુખી થશે તે કોણ કહી શકે તેમ છે ? શંકોડાણી તો પોતાનાજ ખ્યાલમાં મશગુલ છે; છોકરી શું કરે છે તે જોવાનો તેને વખત નથી.”

જમશેદજીએ નવાઈ પામી પૂછ્યું:—“કેમ, છોકરીની ચાલ શું બગડી તો નથી ને ?”

બેજનજીએ કહ્યું:—“એ વાત પૂછો છો શા માટે ? આટલાં મોટાં ધરની છોડી ખાધે પીધે સુખી, તેમાં પણ અદાર ઝાગણી વરસતી ઉમર, માટે કંઈક તો જોઈએ; માટે તે છૂપી છૂપી પ્રેમ કરે છે !”

જમશેદજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“બેજનજી ! આટલીવાર પડ્યો મને જણાય છે કે તમે મદના નિસ્સામાં ગમે તેમ બકવા લાગ્યા છો ! હવે આહિં વધુ રહો નહિ, બેભાન થયા પહેલાં ઘેર સિધાવો.”

બેજનજી ગુસ્સે થઈ બોલ્યો:—“કેમ ? મેં કંઈ વાત દારડીઆના જેવી કહી ? આપને વિશ્વાસ આવતો નથી, પરંતુ મેં નજરોનજર જોયું છે, ખરેખર કળોલયા છૂપી રીતે પ્રેમ કરે છે.”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ક્યારે જોયું છે ?”

બેજનજીએ કહ્યું:—“એ વખત જોયું છે. એક વખત પટેલ સ્ટ્રીટની અગિયારીમાંથી ઉપાસના કરી ફરતી વખતે હું અને કલુંસિયાની દારડી ઇસુખાઇ તેની સાથે સાથે આવતાં હતાં; એકાદ બે છાંટા વરસાદ આવવાથી ઇસુખાઇએ મને છતરી લેવા ઘેર મોકલ્યો; છતરી લઇ મંદિર તરફ જતો હતો ત્યારે મેં જોયું કે મંદિરપાસે ઉભી ઉભી કલુંસિયા પોતાના પ્રિયપાત્ર સાથે વાત કરતી હતી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“કાંઈ પણ માણસ સાથે વાતચીત કરવાંજ તે શું પ્રિયપાત્ર બની ગયો ?”

બેજનજી લગાર ચિડાઇ બોલ્યો:—“આંખમાં પ્રેમ, આંખના ખુણા પર ઇશારા, પ્રેમથી તરબોળ ભાવ, આડી આંખે જોવું, અને જતાં જતાં બેએક મિનિટ પાછું વળી જોયા કરવું એ બધું જો પ્રેમના

ચિન્હ સમાન ન હોય, તો મારે સ્વીકારવું પડશે કે ખુદા થવાથી તમે તમારાં યૌવનની વાતો વિસરી ગયા છો.”

જમશેદજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“છોકરો, એતાં કેવોક જણાય છે, હજાર કેટલી છે ?”

બેજનજીએ કહ્યું:—“ભારે ચતુર, ઉંમર ૨૩-૨૪ થી વધુ નથી; શરીરે ફટપુટ અને બળવાન, તોપણ મને લાગે છે કે તે ગરીબ છે.”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“બીજી વખત કયે સ્થળે મેળાપ થયો હતો ?”

બેજનજીએ કહ્યું:—“એક દિવસ કર્ણેલિયા તેનાં સંબંધીને ઘેર જતી હતી, હું તેની સાથે હતો; રસ્તામાં એક ગલીને નાકે આવી ખીસામાંથી કાગળ કાઢી તેણે તે પત્ર અને ટપાલ ઓફીસમાં નાખી આવવાનું કહ્યું; મેં તેને પૂછ્યું કે ટપાલ ઓફીસેથી પાછા આવ્યા બાદ મારે તમને ક્યાં મળવું ? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે હું આ જાડ નીચે રાહ જોઉં છું.”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“તમે આગળ જાડ એ પત્ર વાંચી બેઠો ?”

બેજનજી:—“ના, મેં જાણ્યું કે મને થોડો વખત દૂર રાખવા માટે આ ચતુરાઈ વાપરવામાં આવી છે; તેથી થોડે દૂર એક મોટાં જાડના થડ આડો ઉભો રહી તે થું કરે છે તે જોવા લાગ્યો; કર્ણેલિયા જે જાડ તળે ઉભી હતી ત્યાં થોડીજ વારમાં એક યુવક કોણ જાણે ક્યાંથી આવી ચડ્યો; પહેલાં મેં તમને જે યુવાનની વાત કરી છે તેજ આ યુવક હતો ! દરેક મિનિટ બંનેએ વાતચીત કરી પછી કર્ણેલિયાએ ખીસામાંથી એક છબી કાઢી પેલા યુવકના હાથમાં આપી.”

દારની બોટલ ખાલી થઈ ગઈ હતી; બેજનજીએ એક બીજી બોટલ મંગાવવા ઈચ્છ્યું પણ જમશેદજીએ કહ્યું:—“આજ હવે નહિ, શરીર બહુ સાંઈ નથી; સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો છે, અત્યારે થું તમારો શેઠ આ વખતે ઘેર હશે ? તમે મારાપર એક ઉપકાર કરી શકશો ?”

બેજનજીએ કહ્યું:—“શેઠ ઉપકાર કહો, શક્તિ હશે તો જરૂર કરીશ. મારા શેઠ આ વખતે ઘેર હોતા નથી એ વાત ખરી; પરંતુ થોડા દિવસ થયાં નવાં બૂટ પહેરી આરસની નીસરણી પર ચઢતાં અક્ષમાત તેનો પગ લપસ્યો, તેથી બેને પગે બહુ લાગ્યું છે; તેથી હાલમાં તો બહાર જવાની સગવડ નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તમારા શેઠને મારે એક વખત મળવું છે,

આજેજ મળવાનો વિચાર છે, પરંતુ ખબર આપી મેળાપ કરવા જતાં આવી અવસ્થામાં તે કદી પણ મને મળશે નહિ; કદાચ કહેવ-રાવશે કે વખત નથી, અગર અત્યારે મને ઠીક નથી એમ કહેવ-રાવશે. માટે તેને કંઈ પણ સમાચાર આપ્યા સિવાય મારે તેની પાસે જવું પડશે; આટલો ઉપકાર તમારેજ કરવો પડશે.”

બેજનજી લગાર વિચાર કરી બોલ્યો:—“આપે મને ભારે દુઃખમાં નાખ્યો; પ્રથમ સમાચાર આપ્યા સિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ તેની પાસે જઈ શકતો નથી. હું ખબર આપ્યા સિવાય આપને તેની પાસે લઈ જઈશ તો તે મારે જંગ મચાવશે. વાર ! પણ હવે મેં નોકરી છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તો પછી બીક શાની? ચાલો આપને લઈ જઈ પરંતુ હવે મને એક સારી નોકરી મેળવી આપવી પડશે, હવે હું અહિં વધુ દિવસ ગાળીશ નહિ.”

બેજનજીએ જમશેદજી સાથે મેતા સાહેબના અંગનામાં પ્રવેશ કર્યો. જમશેદજીને દરવાનો ઓળખતા ન હતા, તોપણ બેજનજી સારું હોવાથી તેને કોઈએ પૂછ્યું નહિ.

ત્યારે સંધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો. સર ખુરશેદજી પોતાનાં આરામ ગૃહમાં આરામ ખુરશીપર બેસી ચિરુટ પીતા હતા; બેજનજી તેના પાસે આવી બોલ્યો, “એકે સદ્ગૃહસ્થ આપ હજુરની સાથે મળવા માગે છે.” જમશેદજી બારણાં આગળ ઉભો હતો, તેને બેજનજીએ અંદર આવવાની ઇસારત કરી.

પ્રકરણ ૭ મું

પૂર્વ-સ્મૃતિ

ખુરશેદજી મેતાનો આ સુંદર ઝોરડો સંધ્યાકાળ પૂર્વે આલે કિત થઈ રહ્યો હતો; ટેમલપર એક કીમતી હીપક સિંગળ પ્રકાશ આપ્યા કરતો હતો.

બેજનજીના ઇસારાથી જમશેદજીએ તે ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત મેતા સાહેબ વિસ્મયપૂર્વક બેઠા થયા; આસમ ખુરશીના હાથપરનાં સોનેરી ચશ્મા લઈ આંખપર ચઢાવી, ચિરુટ મ્હોંમાંથી બહાર કાઢી આવનાર માણસ સામું જોવા લાગ્યા. તેની સાથે નબર

મળતાંજ જમશેદજીએ માથું નીચું કરી સલામ ભરી.

મેતા સાહેબે એ સલામનો જવાબ ન વાળતાં ગંભીર સ્વરે પૂછ્યું, “તમારે મને મળવું છે?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“હજુરને સલામ કરવા માટેજ હું આવ્યો છું; ખબર આપ્યા સિવાય આવ્યો છું માટે મહેરમાની કરીને કસુર માર કરશો.”

હવે બરાબર વાત જમશે એમ જાણી બેજનજી પ્રથમથીજ રુપચક થઇ ગયો હતો. જમશેદજીની વાત સાંભળી મેતા સાહેબે કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો; તેણે નોકરને બોલાવવાને ધંટડી બજવી; ધંટડીના સ્ખન્દથી તેની પ્રબળ માનસિક ચંચળતાની પ્રતિધ્વનિત થઇ બિડી. બેજનજી બહાર રાહ જોતો હતો, ધંટડીના ઉગ્ર અવાજથી પોતાના માલિકના સ્વભાવનો પરિચય જાણી લાઇ તેણે થોડીવાર સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું! પરંતુ આમતેમ કરી વખત ગાળવાને નહોતો; તે ઉતાવળે કગલે પોતાના શેઠ પાસે આવી ઉભો રહ્યો.”

મેતા સાહેબ બેજનજીનાં મ્હેં સામું જોઇ ગુસ્સા બર્ષા અવાજે બોલ્યા, “તું વિના ખબરે બહારના માણસને આહં લાવ્યો છે, પરંતુ આ તારો અપરાધ પહેલો હોવાથી હું તને માર કહું છું. આવો શુન્દો બીજી વખત કરશે તો તને રજા આપીશ. હવે જા.”

બેજનજી નીચું મ્હેં રાખી શુપચુપ પણે ચાલ્યો ગયો.

મેતા સાહેબ જમશેદજી તરફ જોઇ બોલ્યા:—“મારી પાસે આવવાનું કારણ અતિ દુંડામાં જણાવો; માંડે શરીર સાંડે નથી, નકામી વાતો સાંભળી શકીશ નહિ.”

જમશેદજીએ વિનયપૂર્વક જણાવ્યું:—“હજુર, માંડે નામ જમશેદજી છે, હું સાધારણ માણસ છું; પરંતુ ઘણા મોટા માણસોનો હું મુખ્યત્વાર છું.”

મેતા સાહેબે કહ્યું, “મને લાગે છે કે તમે કોઈ વેપારી પાસેથી લેણું વસુલ કરવા આવ્યા છો? મેં બધાને ચોકખે ચોકખે કહી દીધું છે કે મારી કન્યાના વિવાહ પહેલાં હું કોઇને કંઈ પણ આપવાનો નથી, એ વિવાહમાં મારે પાંચ છ લાખ રૂપીઆનું ખર્ચ થવાની સંભાવના છે. માટે ઉતાવળ કયે કંઈ વળે તેમ નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“હજુરની પાસે હું રૂપીઆ માગવા આવ્યો નથી; એક બીજા કામ માટે આવ્યો છું.”

મેતાસાહેબે પૂછ્યું:—“ શું કામ છે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ હજુરની કન્યાના વિવાહ સંબંધી એકાદ બે વાતો કહેવાની છે. ”

મેતાસાહેબ વિસ્મય અને ક્રોધ દાખી શક્યા નહિ, તે એકદમ માથું ઊંચું કરી બોલ્યા, “ તમે શું કહ્યું ? ”

જમશેદજીએ તેના ગુસ્સાની કાંઈ પણ પરવા ન કરતાં ધીરજથી કહ્યું:—“ મારા કોઈ અસીલે આપની કન્યાના વિવાહ સંબંધે એકાદ બે જરૂરી વાતો કહેવા માટે મને આપની પાસે મોકલ્યો છે. ”

એક સાધારણ માણસ કોણ જાણે ક્યાંથી આવી સર ખુરશેદજી મેતા જેવા મહા આખરદાર વ્યક્તિ સામે આવી તેની કન્યાના વિવાહ સંબંધ તેની સાથે વાતચીત કરવા માગે ? આટલી બધી સ્પર્ધા, આટલું બધું સાહસ ?—મેતાસાહેબ ગુસ્સાથી આંધળા બની ગયા, તેનું મોં લાલચોલ બની ગયું, આંખોમાંથી અશ્રુઓ ઝરવા લાગ્યાં; તે ખારણું તરફ જમણો હાથ લંબાવી બોલ્યા, “ મારી સામેથી ચાલ્યો જ. ”

સર ખુરશેદજીના ગુસ્સાથી જમશેદજી લગારપણ બહીનો નાહ; તે જ્યાં ઉભો હતો, ત્યાંથી ડગલું પણ ખસ્યો નહિ; તે પહેલાંની માફક ધીર સ્વરે બોલ્યો, “ હું આપને જે કહેવા આવ્યો છું, તે વાત ખરી કર્યા સિવાય પાછા જવાની મારી ઈચ્છા નથી; કારણ કે તે અત્યંત જરૂરી છે. ”

મેતાસાહેબ હવે સહન કરી શક્યા નહિ, તેણે ગર્જના કરી કહ્યું:—“ તું નહિ જાય ? હમણાંજ બહાર જશે કે નહિ બોલ ? એક મિનિટ પણ અહિં યોગશે તો મારા ચાકરો તને ધકકા મારતા મારા બંગલાનાં કમ્પાઉન્ડ બહાર મૂકી આવશે. ” મેતા સાહેબ બેઠા હતા ત્યાંથી તે જોસબંધ હકી ધંટડીપર હાથ મૂકવા લાગ્યા.

જમશેદજીએ તે જોઈ કહ્યું:—“ સાહેબ, નોકરોને બોલાવતાં પહેલાં મારી હકીકત સાંભળો આપના ચાકરોને હાથે મને જૂતીનો માર ખવરાવે એ કંઈ અસંભવિત નથી, તે હું જાણું છું; પરંતુ યાદ રાખશો કે તે માટે આપને જીવનના છેલ્લા દહાડા પર્યન્ત પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે. ”

સર ખુરશેદજી મહેતાને કોઈએ કદી પણ આવી વાત કહી નહે તી તેણે ક્રોધપૂર્વક ધંટડી આગળથી હાથ લઈ ઘોડે દૂર પુસ્તકોના

કબાટપર એક જાડી નેતરની સોટી હતી તે બહુ મહેનતે હાથ લગાવી લીધી; અને વેગપૂર્વક તે સોટી જમશેદજીને મારવા ઉગામી ! ”

જમશેદજીએ જાણ્યું કે પેલી ઉપાડેલી ‘સોટી હમણાંજ મારાં માથાપર પડશે; પરંતુ તે એક ડગલું પણ પાછો હડયો નહિ; આત્મ રક્ષા માટે લગાર પણ પ્રયત્ન ન કરતાં તેણે ગંભિર સ્વરે કહ્યું, સાહેબ, દાદાજીનજીની તરફ આપના વ્યવહારની વાત યાદ લાવી હજી પણ સાવધાન થાઓ. ”

જમશેદજીની આ એક માત્ર વાતથી મેતા સાહેબનું કોષથી લાલચોળ થઈ ગયેલ મ્હોં શીકુંદમ્બ પડી ગયું, તેની છતી કંપવા લાગી, હાથમાંથી સોટી પડી ગઈ; થાકી જઈ તે આરામ ખુરસીપર બેસી ગયા. આ સુંદર, ઉજ્જવળ દીપાલોદિત ઓરડામાં તે વખતે જો તે કોઈ ભયંકર સાપને તેના પગ આગળ ફેણ ચઢાવી તેને ડંશવા આવતો જોત તોપણ તે આટલા બધા ડરી ન જત. તે હતાશ થઈ આરામ ખુરસીમાં બેસી અસ્ફુટ અવાજે બોલ્યા, “ હાય દાદા જાનજી. ”

જમશેદજી ઉભો ઉભો મેતા સાહેબનાં મ્હોંપર પહોંચતા જતા આવોનું સફળ દૃષ્ટિથી પર્યવેક્ષણ કરતો હતો તે પહેલાંની માફક ધૈર્યથી બોલ્યો, “મારા પોતાના સ્વાર્થ માટે મેં આપને જહીકબતાવી નથી ભવિષ્યમાં આપ હુઃખમાં ન આવી પડો એજ મારી ઇચ્છા છે. મને લાગે છે કે આટલા વખત પછી તમે મારા હેતુ તરફ ધ્યાન આપ્યું છે, માટે મારી બધી વાત સાંભળનામાં હવે આપને અડચણ નહિ હોય ? હું આપને જે કહીશ તે બાબતમાં મારે કંઈ લેવા દેવા નથી; આપ ધ્યાનમાં રાખશો કે હું તો બીજાનો હિતમાત્ર છું બીજાને જે કહેવાનું છે તેજ હું આપને કહેવા આવ્યો છું; કોઈ કોઈ વ્યક્તિ આપને ફાજલારી કાયદા મુજબ સજા કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, આપના જેવા મહાન આખરદાર માણસો જેથી રાજદરબારમાં હરકત પામે તે માટે આપને સાવધાન કરી દેવા માટે હું આવ્યો છું; પરંતુ આપ મારા મનનો ભાવ ન સમજતાં અને સોટી મારવા તૈયાર થયા હતા ! ”

મેતાસાહેબ લગાર ધીમા પડી બોલ્યા:—“ પ્રથમ તમારો હેતુ ન સમજ્યો; તમે મારા મનના ભાવનું એકાએક પરિવર્તન જોયું છે; તેનું કારણ તમારી પાસે ખુલ્લું કરવાની અડચણ નથી. હજી દિવસ પહેલાં એક ખસળ ઘટના બની ગઈ હતી; એક રખત

હું મારા ખાનગી સંકેટરી દાદાચાનજીને સાથે લઇ શિકાર કરવા
મયો હતો, ત્યાં તે અકસ્માત મારી ફેંકેલી ગોળાથી મરાયો; પાછળથી
આ ખાનગી કોર્ટે ચઢી, ત્યાં હું નિર્દોષ થઈ છૂટી ગયો. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ અદાલતના વિચાર સંબંધી બધી વાતો
મારા અસીલ જાણે છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ ઘટનાખાનતનું
ખરું રહસ્ય પણ તેમનાથી અજાણ્યું નથી.

આ વખતે મેના સાહેબના ચેહરાપર ઉદ્વેગ અને વ્યાકુળતાનાં ચિહ્નો
સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યાં; તેના તરફ ધ્યાન રાખી જમશેદજીએ આગળ
ચલાવ્યું, “ આ પરથી આપ એમ ન માનતા કે આપનો કોઈ બંધુ
કે જે આ બધી વાત જાણતો હતો તેણે આ સંબંધમાં બધી હકીકત
અમારા અસીલને કહી છે, આપ નક્કી જાણજો કે પરમેશ્વરનાં વિચિત્ર
વિધાનોથી પાપ કદી પણ ગુપ્ત રહેતું નથી.

મેના સાહેબ અતિ કષ્ટે ઉદ્વેગ છૂપાવી અસ્ફુટ શબ્દે બોલ્યા,
“ તમારે જે કહેવાનું હોય તે ટુંકાણુમાં કહો. ”

જમશેદજી અત્યાર સૂધી ઉભો ઉભો વાતો કરતો હતો, મેના
સાહેબના મિમ્મજ કાજમાં આવ્યો છે જાણી તે પાસે એક ખુરશી
પડી હતી તે તાણી લઇ મેના સાહેબની સામે બેસી ધીમે અવાજે
કહેવા લાગ્યો, “ એ બનાવના જે બે સાક્ષીઓ હતા, તેઓના નામ
તમને યાદ છે; તે સાક્ષીઓમાંનો નો એક છે ખાન બહાદુર બેજનજી
પંટલ અને બાળે આપનો જુનો નોકર શંકર, શંકર અહીંથી બીજે
સ્થળે નોકરી કરે છે. આ બનાવ વખતે શંકરનો વિવાહ થયો
નહોતો, વિચાર પછી, એક દિવસ વાતમાં વાત નીકળતાં
આ વાત તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહી આ બનાવ વખતે શંકરની
સ્ત્રીની વર્તણૂક સારી નહોતી, તેના પેટમાં વાત ટકતી નહોતી, તેણે
તે વાત પોતાના કોઈ પ્રેમીને કહી દીધી; આથી ચોડાજ વખતમાં
આ વાત બધે ફેલાઈ ગઇ. ”

મેના સાહેબ થોડીવાર વિચાર કરી બોલ્યા, “ એક નોકરી
સ્ત્રી અથવા કેટલાક હલકા લોકો મારા સંબંધી જે વાત કરે છે તે
પરથી—તે પર આધાર રાખી મારી વિરૂદ્ધ અદાલતમાં શરિયાત કર-
વાનું સાડસ કાણુ ઉઠાવે છે ? ”

જમશેદજી બોલ્યો:—“ આપનાં કર્મનાં બીજાં પણ મોટાં પ્ર-
માણ્યા હાજર છે; કોઈ હલકા લોકોની વાતો નથી. ”

મેતા સાહેબ જરા ઉતાવળા થઈ બોલ્યા, “ શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે મારા પરમ મિત્ર ખાનખાહદાર બેજનજી પટેલ મને હરકતમાં નાખવા ખાટે તમારાં તરકટમાં જોડાયા છે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ના, આપની વિરુદ્ધ તે કોઈ પણ તરકટમાં જોડાયા નથી. તેમ તેને મહેંએ એ વાત પ્રકટ પણ થઈ નથી; પણ આ હત્યાકાંડનું વિવરણ તેણે સ્વહસ્તે નોંધી રાખ્યું છે ! ”

મેતા સાહેબે જોરથી કહ્યું:—“ એ જૂઠી વાત છે. ”

જમશેદજી નિર્વિકારી ભાવે બોલ્યા:—“ આપના બંધુ પટેલ સાહેબે જે હકીકત લખી રાખી હતી તેખીજન કોઈના હાથમાં આવશે તે તેણે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. ઘણા દિવસોથી ડાયરીમાં તેને પોતાની રોજની હકીકત લખી લેવાની ટેવ હતી; તેનાં જીવનમાં જે રોજ જે કંઈ બન્યું હોય તે તેણે પોતાની ડાયરીમાં લખી રાખ્યું છે. ”

જમશેદજી અકસ્માત થઈ મેતા સાહેબનાં મહેં તરફ જોઈ રહ્યો; મેતા સાહેબે કહ્યું, “મારો મત સાંભળવાની જરૂર નથી, તમારે જે કહેવાનું છે તે કહી જાઓ. ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ આપનાં આ કામ સંબંધી માણસોમાં વાત થતી સાંભળી અમારા અસીબોએ નક્કી કર્યું કે પટેલ સાહેબની ડાયરીમાં આ સંબંધમાં કંઈ છે કે નહિ તે જાણવું જરૂરનું છે. પ્રયત્ન કરવાથી બધું મળી આવે છે, ચોવીસ કલાકમાં પટેલ સાહેબની ૧૮૬૩ ની સાલની ડાયરી તેજોના હાથમાં આવી. ”

મેતાસાહેબ ગર્જના કરી બોલ્યા:—“ બચંકર શયતાનપાત્રું ! ”

તેની વાતપર જરાપણ ધ્યાન ન રાખતાં જમશેદજીએ કહ્યું, “ અમારા અસીબોએ ડાયરી વાંચી ખરીવાત જાણી શક્યા. ડાયરીમાં એ બધી વાતો સ્પષ્ટતાપૂર્વક લખેલી છે. ”

મેતાસાહેબ અધીરભાવે બોલી ઉઠ્યા:—“ સાખીતિ ? હું એ વાતની સાખીતિ માગું છું. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ સાખીતિ સિવાય કોઈપણ વાત મનાતી નથી, તેની મને ખબર છે; મારા અસીબો, અસીબોથી પણ એ વાત અજાણી નથી, આપની કીર્તિની વાત જે પાનાંમાં લખી હતી, તે પાનાં તેઓએ ડાયરીમાંથી ફાડી લીધાં છે. ”

મેતાસાહેબે કહ્યું:—“ ડાયરીનાં તે પાનાં ક્યાં છે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ તે મેં જોયાં નથી, પણ તેનો જે ફોટોગ્રાફ

લઈ લીધા છે, તે ફોટો હું લઈ આવ્યો છું; એ ફોટો જોતાંજ આપ જાણશે, કે તે આપનાં મિત્રતા અક્ષર છે કે નહિ; ખાનખહાદુરના હસ્તાક્ષર તો આપનાથી અજાણ્યા નથી. ”

જમશેદજી ખીસામાંથી ફોટાક ફોટાઆર બહાર કાઢી તે તેણે મેતાસાહેબના હાથમાં મૂક્યા. મેતાસાહેબ ફોટાઆર અનેક ક્ષણ સૂંધી મનપૂર્વક જોઈ જમશેદજી સામું જોઈ બોલ્યા:—“ હા અક્ષર તો પટેલનાજ છે ! ”

જમશેદજી બોલ્યા:—“ અક્ષરો બહુ નાના છતાં ચોકખા છે; તે વગર મહેનતે વાંચી શકાય તેવા છે. તે આપ વાંચશો કે હું વાંચું ? ”

મેતાસાહેબે ગંભીર અવાજે કહ્યું:—“ તમેજ વાંચો હું સાંભળું છું. ”

જમશેદજી ટેબલપરની ખતી પાસેનીચો વળી વાંચવા લાગ્યા:—

“ ૫ મી અક્ટોબર ૧૮૬૩—પરોઢીઆમાં ખુરશેદજી મેતા સાથે શિકારે ગયો. અમારી સાથે ખીજા બે માણસો હતા, મેતા સાહેબના ખાનગી સેક્રેટરી દાદાયાનજી, અને એક ગુજરાતી નોકર નામે શંકર. શિકારમાં પ્રથમતો ખૂબ આનંદ મળ્યો, ૧૨ વાગ્યાની અંદર મેં એક સસલાંના શિકાર કર્યો. બેક વાગ્યે અમે મલબાર હિલની નીચેનાં એક જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો; ખુરશેદજી અને દાદાયાનજી થોડે દૂર ગયા હતા. દૂરથી સાંભળ્યું કે ખુરશેદજી તેના સેક્રેટરી પર ખૂબ ગુસ્સે થઈ તેને ગાળો આપે છે ! શું બને છે તે જાણવા માટે થોડેક પાસે જતાં ખુરશેદજીને તેના સેક્રેટરી તરફ આમ કહેતાં સાંભળ્યા. “ એ ખરાબ સ્ત્રીની સોખવ નહિ છોડે તો તારૂં સાફ સાફ થવાનું નથી ! એ વાતના જવાબમાં દાદાયાનજીએ કહ્યું, ” આપ જેના ચરિત્રપર આવો દોષ મૂકો છો, તેનું ચરિત્ર આપની સ્ત્રીનાં ચરિત્ર કરતાં ખરાબ છે એમ માનશો નહિ. ”

દાદાયાનજીની આ વાત સાંભળતાંજ ખુરશેદજીએ પોતાની બંદુક દાદાયાનજીની છાતી તરફ તાકી ગોળી છોડી ! દાદાયાનજી તરતજ ભારીપર પડી ગયો—મેં દોડતાં દોડતાં તેની પાસે જઈ જ્યું તો જણાયું કે ગોળી તેની છાતીને વીધી ચાલી ગઈ છે, શરીરમાંથી લોહીનો કુવારો ઉછળે છે; શરીરમાં જીવનું ચિહ્ન માત્ર નથી. આ દ્રશ્ય જોઈ ખીંક અને ઉદ્વેગથી મને ચક્રી આવવા જેવું થયું. પરંતુ જોયું કે ખુરશેદજીની દશા તો મારાથી પણ શોચનીય થઈ

પડી છે; તે જાતીપર હાથ ઠોકી ઠોકી વિલાપ કરવા લાગ્યો. શુસ્સાના બેસ પછી દારણુ અવસાદે આવી તેના હૃદયપર અધિકાર મેળવ્યો. તે દાદાયાનજનાં શબ્દપર પડી વ્યાકુળભાવે તેને બાનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેની આશા નકામી હતી ! અમારામાં તે વખતે શંકરજ સુસ્થ હતો; તે બોલ્યો, “ જો થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. આ હજુરનો પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક અપરાધ છે એમ કોઈ જાણી શકશે નહિ; જો કોઈપણ દ્વિસાદ ઉત્પન્ન થશે, તો અમે કહેશું કે, હજુરે શિકાર તરફ ખંદુક તાકી ગોળી છોડી હતી, પરંતુ દાદાયાનજ એક જાડીની આડચમાં હતા તેથી હજુરે એ ખીના જાણી નહિ; તેથી ગોળી લક્ષ્ય ચૂકી તેની જાતીપર લાગી અને તરતજ તે શબ થઈ નીચે પડ્યા. ”

શંકરના મત મૂળ્ય વર્તવાનું અમે કબૂલ કર્યું સહેરમાં જઈ આ મતલબની હકીકત મેજસ્ટ્રેટ આગળ રજુ કરી. આખી રાત મને નિદ્રા આવી નહિ; ખુરશોદજની અવસ્થા બહુજ શોચનીય થઈ પડી હતી; કાણ જાણે તેના નસીબમાં શું છે ! ”

જમશેદજીએ બ્યાં સૂધી ડાયરી વાંચી ત્યાં સૂધી મેતા સાહેબ ચૂપ બેઠા, તેણે બોલ્યા ચાલ્યા વગર બધું સાંભળ્યા કર્યું; તેની કપાળ-પરની નસો કંપી નહિ. જમશેદજી વાંચી રહ્યા બાદ તેણે માથું હલાવી કહ્યું, “ આ તદ્દન ગાંડા જેવી વાત છે ! આ બધું લખતી વખતે મારા મિત્ર પટેલ સાહેબની પુદ્ધિ ટેકાણે નહિ હોય. ”

જમશેદજી દૃઢ અવાજે બોલ્યો:—“ ના, તેની પુદ્ધિ આ લખાણ લખતી વખતે પૂરેપૂરી સતેજ હતી, દારણુ કે કેવળ આ એકજ દિવસે તેણે આ બાબતમાં લખ્યું છે એમ નથી; આ બનાવ પછી ત્રણ દિવસે પણ તેણે ડાયરીમાં જો લખ્યું છે, તે વાંચું છું સાંભળો. ”

મેતાસાહેબ બોલ્યા, “ વાંચો ”

“ ૯ મી અક્ટોબર ૧૮૬૩—ફેટલાક દિવસ થયાં શરીર બહુજ ખરાબ થઈ ગયું છે, સાંધેસાંધા કળે છે ! વા શરી કે શું ? ખુરશોદજનો મરખડ ગોટાળો મારે પણ ભોગવવો પડે છે; કેસ કોર્ટ ચલ્યો છે. રમરણશક્તિ બહુજ ઓછી થઈ ગઈ છે; જનની પ્રાસે જો જુખાની આપી છે, તે જુખાની સાથે મેજસ્ટ્રેટને આપેલી હકીકત બરાબર મળતી આવતી નથી, પહેલાં શું કહ્યું હતું, તે મનમાં

યાદ રાખી શક્યો નથી. શંકર ખૂબ ચાલાક આદમી છે; તેની કોઈ પણ વાતમાં તકાવત પડ્યો નથી. તેના ઉપર હું બહુજ ખુશી થયો છું. તે કહેતો હતો કે હવે હું ખુરશેદજીની નોકરી કરીશ નહિ, જો તે તેની નોકરી છોડી દેશે તો હું તેને નોકર રાખી લઉંશ. આ ઘટના બાબત હું શું બોલું છું, તે બાબતે મારે મારા મિત્રોએ બહુ ઉપાયો લીધા છે, મારે હું તેવા માણસોને બનતાં સૂધી મળતો નથી; છેવટે કદાચ ખરેખરી વાત કહી જતાં મારા પ્રિય બંધુને વિપત્તિમાં લાવી મૂકે ? ”

આટલું વાંચી રહ્યામાદ જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ આ સાબ નાબ માણસની વાત છે કે નહિ તે આપ વિચારી જુઓ. આપને શું આ બંધુ ખોટું લાગે છે ? ”

મેં તો સાહેબે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે પૂછ્યું, “ હવે કંઈ લખ્યું છે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ હા, એ પછી બે અઠવાડીઆંપર-૨૩ મી અક્ટોબરે આપના મિત્ર પોતાની ડાયરીમાં શું લખ્યું છે તે સાંમળો. ”

“ ૨૩ મી અક્ટોબર ૧૮૬૩-પરમેશ્વરનો આભાર માનું છું ! ખુરશેદજીનો મામલો ખતમ થયો છે ! શંકરે ભારે ચમત્કારી જીબાની આપી છે; તેના જેવો અબણ માણસ આવી રીતે જીબાની આપી શકે એવી મને ખાત્રી નહોતી ! શંકર અતિ ચાલાક છે. પહેલાં વિચાર્યું હતું કે મારે તેને નોકર રાખવો, પરંતુ હમણાં જણાય છે કે એવા ચાલાકને નોકર રાખવો એ સગવડ પડતું નથી. મારી જીબાનીમાં ગોટાળો વળી ગયો હતો; તે વખતે માઈ માયુ’ પણ ફીક નહોતું. વાઈ ગમે તેમ પણ ટંટા ચૂકાઈ ગયો છે; પરંતુ ગુસ્સાના આવેશમાં ખુરશેદજીએ કેવું ખરાબ કામ કર્યું છે ? કોઈ ચડે એટલે તરતજ કંઈ કરવું ઉચિત નથી, ખુરશેદજીનાં દર્ષાંતપરથી આ બોધ મળ્યો છે. ”

જમશેદજી ચૂપ રહ્યા તેણે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી એક વખત મેં તો સાહેબ તરફ જોયું, પરંતુ તેનાં મુખપર કંઈપણ ભાવ જોઈ શક્યો નહિ. મેં તો સાહેબે જમશેદજીને ચૂપ રહ્યા જોઈ પૂછ્યું, “ તમારું વાંચવું પૂરું થયું છે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ હા હજીર. ”

મેતા સાહેબે કહ્યું:—“ આ ડાયરી એ અદાલતમાં ઉપસ્થિત કરવામાં આવે, તો અપેક્ષાત ન્યાયાધીશ આ વાંચી શા મત પ્રકટ કરે તે કહી શકશે? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ એ વાત આપનેજ મ્હેં સાંભળવા મંજીરું છું. ”

મેતા સાહેબે કહ્યું:—“ તે ધારે કે ગાંડા માણસ સિવાય બીજી કોઈ આવી બચકર વાત ડાયરીમાં લખી રાખે નહિ. મનુષ્યના જીવનમાં અનેક બનાવો એવા બને છે કે તે બીજા માણસો પાસે પ્રકટ કરવા જોઈએ નહિ ડાયરી ચોરાઈ જાય, ખોવાઈ જાય અગર બીજી કોઈપણ રીતે બીજા માણસના હાથમાં જઈ પડે માટે બીજાની જિંદગીને નુકસાન કરે એવી વાતો શુદ્ધિમાન માણસ ડાયરીમાં લખી રાખે કે ? તદ્દન ગાંડા માણસ સિવાય એવો કયો માણસ છે કે જે ફોજદારી મામલામાં ખોટી સાક્ષી આપી તે વાત પોતે પોતાની ડાયરીમાં લખી રાખી જલનો માર્ગ ઉઘાડે રાખે? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ આપનું અનુમાન ખરું હોઈ શકે, પરંતુ અમુક વ્યક્તિના ખ્યાલ સંબંધી તર્ક કરવાથી કંઈ લાભ નથી. આપના મિત્રની ડાયરીમાં બીજાં પણ ઘણાં રહસ્યો લખેલાં છે. ”

મેતા સાહેબે થોડીવાર વિચાર કરી કહેવા માંડ્યું, “આ સંબંધમાં તર્ક કરવાની મારી ઈચ્છા નથી; પરંતુ ડાયરીના એ પાનાં બનાવટી નથી એમ કેમ જાણ્યું ? બનાવટી પાનાં લખનારને સાધ્ય કર્મ બીજું એકેય નથી, સરકારી નોટ પણ બનાવટી થાય છે તો પછી ઠગારા લોકો કંઈક વધુ લાભ મેળવવાની આશાથી એક મહત્ત્વ માણસનાં લખાણને બનાવટી રીતે બનાવે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ આ પાનાં બનાવટી નથી, એ વાત સાબીત કરવાનું કામ પણ કઠણ નથી; ડાયરીનાં જે પાનાં ફાડી તેનો ફોટો લીધો છે, તે પાનાં ડાયરીના ફાડેલા ભાગ સાથે મેળવી જોતાંજ બધો સંશય દૂર થઈ જશે. ”

મેતા સાહેબે મ્હેં ઉંચું કરી જમર ચલાવી ચસ્માંથી વક્ર દિશી જમશેદજી સામું જોઈ પૂછ્યું, “ આ શું તમારી ધારણા ખરી છે? ”

જમશેદજીએ દૃઢ સ્વરે કહ્યું, “હા, નહીં.”

મેતાસાહેબ એઠા હતા, તે એકાએક તેની આરામ પુરથી પર સૂઈ ગયા, અને આરામ પુરથીના હાથાપર પગ લાંબા કરી બેસ્યા. ત્યારે હું મારી અપરાધ કબૂલ કરું છું. કબૂલ કરું છું કે મેં ગોળી-વડે દાદાચાનજીને મારી નાખ્યો છે. કબૂલ કરું છું કે મારા મિત્ર મેજનજી પટેલે જે કંઈ લખ્યું છે તે બધું ખરું છે. આ મારા ટેબલ-પર ફાજલારી કાયદો પડ્યો છે; તે ઉપાડી વાંચી જોતાં સમજી શકશો કે ત્રેવીસ વર્ષ પહેલાં એ મુકરદમો મારાપર ચાલ્યો હતો, અને ન્યાયપૂર્વક તપાસ ચલાવ્યાબાદ અદાલતે મને છોડી મૂક્યો હતો, એ ફરિયાદમાં ફરીથી મને ધસડવામાં કંઈ પણ ફળ આવશે નહિ.”

મેતા સાહેબે ધાર્યું હતું કે તેની આ વાતથી જમશેદજી નિરૂત્તર થશે. પરંતુ જમશેદજી સહજ વાતમાં બોલતો બંધ પડે તેવો માણસ નહોતો; તે બોલ્યો, “મારા અસીલોએ મને અહીં મોકલતાં પહેલાં ફાજલારી કાયદો બહુ સારી રીતે વાંચ્યો છે.”

મેતા સાહેબે પૂછ્યું, “ત્યારે તેઓની મતલબ શું છે?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તેઓનો મત એવો છે કે, અદાલતમાં આપના વિરુદ્ધ કંઈ ફરિયાદ થઈ શકે તેમ નથી છતાં આ ઘટનાને લીધે આ બાબત લાંકવા માટે આપ આપની અર્ધા સંપત્તિ તજી દેવાને પણ અડચણ નહિ કરો.”

મેતા સાહેબે કહ્યું:—“મારી અર્ધા દોલત મેળવવા માટે તેઓએ આ તરફટ રચ્યું છે, તે સમજ્યો; પરંતુ લગાર ગેરઆબર થવાની બીકે કોઈ પણ મરદ બચ્યો એવો ત્યામ સ્વીકારશે નહિ. વાર, પણ જો તમારા અસીલો સામાન્ય પૈસા લઈ પોતાનું મ્હોં બંધ કરવા પ્રયત્નમાં હોય તો તેમ કરવાની મને અડચણ નથી; ચોરી લીધેલી હાથરી બતાવી, બ્હીક બતાવી તેઓ મારી પાસેથી પૈસા કઢાવે અને હું પણ રૂપીઆ આપી દઉં એવો કાચો નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“શું આજ આપનો છેવટનો સિદ્ધાંત છે?”

મેતા સાહેબે કહ્યું:—“હા, તમે તો બહોળા છે કે અદાલતમાં ખેંચી બંધ મને સડેજમાં લેવાની આશા નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“આપને આ જુના અપરાધ માટે કોર્ટમાં ધસડવાનો આગ્રહ પણ મારા અસીલો રાખતા નથી, કારણકે તેઓ

જાણે છે કે તે બધું નકામું છે; તે માટેજ તેઓ જુદે રસ્તે કામ કરવા તૈયાર થયા છે; તેથી આપનું બહું થશે નહિ; આપના મિત્ર ખાનખહાદુરને પણ મ્હોં છૂપાવવું પડશે. ”

મેતા સાહેબે વિકૃત સ્વરે કહ્યું:—“ વાર ! તમારું તરકટ સંમળાવો તો ખરા. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ કાલ સવારમાં મારા અસીસો આ શહેરમાં કોઈ એક પ્રસિદ્ધ દૈનિક પેપરમાં એક નિબંધ મોકલશે, નિબંધનું નામ રહેશે “ એક પુરાતન મૃગયાની કહાણી; ” એટલું તો ખરું કે એ વાર્તામાં જેનાં નામ આવશે તે ખરાં નામનો પહેલો અક્ષરજા બતાવશે, પરંતુ તે પરથી અસલ નામ ગુપ્ત નહિ રહે. ”

મેતાસાહેબે કહ્યું:—“ આ પ્રમાણે કાર્પની આખરૂપર હાથ નાખવાથી ફોજદારીમાં જકડાવું પડે છે, તે બાબતનું તમારા અસીસોને ખાન નહિ હોય. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ એ બધી વાતોથી અમારા અસીસો અનજાણ નથી; જેથી આવો કેસ કોર્ટ ચઢે એજ તેની ઇચ્છા છે. આ મૃગયાની વાતમાં મારા અસીસો પોતાનામાંના એક જાણુનું નામ પ્રકટ કરશે, જાણે તે પણ આ વાતમાં હોય. પેપરમાં આ વાત પ્રકટ થતાંજ તે વ્યક્તિ એ પેપરના તંત્રીપર ફરિયાદ માંડશે; તે એમ સાબીત કરાવશે કે તે આપની સાથે નહોતો. ”

મેતા સાહેબે પૂછ્યું:—“ તેથી શું થશે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ અદાલતમાં કેસ ચાલતાં આપને, આપના મિત્ર પટેલ સાહેબને અત્રે આપના જુના ચાકર શંકરને સાક્ષી આપવામાં આવશે. કેસ જ્યારે શરૂ થશે ત્યારે અમારા પક્ષનો વકીલ હોમો થઈ બધાંની સમક્ષ કહેશે કે સર જમશેદજી મેતા એક આખરૂદાર વ્યક્તિ છતાં તેણે સ્વહસ્તે નરહત્યા કરી છે, ખાનખહાદુર બેજનજી પટેલે તે બાબતના કેસમાં ખોટી સાક્ષી આપી છે, ખાનખહાદુરની કાયરી પરથી અમે એ વાત સિદ્ધ કરશું; શંકર પણ એક મોટો મિથ્યાવાદી માણસ છે, તે પણ સાબિત થઈ જશે. પરંતુ મારો અસીલ અત્યંત સજ્જન માણસ છે અને તેનું ચરિત્ર પણ નિષ્કલંક છે; તેના જેવા માણસને આવા નરહત્યા અને જુઝાખેલાઓ સાથે ચિતરી બતાવવામાં તેને અતિ નુકસાન થયું છે;—આપ મારા કહેવાનો અર્થ સમજો છો કે ? ”

જમશેદજીની યુક્તિનું ખંડન મેતા સાહેબથી કરી શકાયું નહિ; તેની વિરૂદ્ધ કંઈપણ વાત તે બોલી શક્યા નહિ. તે સમજ્યા કે એ લોકો જે બહીષ્કાર બતાવે છે તે ખરેખરી રીતે કાર્યમાં ઉતારવાનું કંઈ નથી. તે પોતે તો પોતાને જે નુકસાન થાય તે સહન કરવા તૈયાર હતા, પરંતુ પોતાના પરમપ્રિય મિત્રને સમાજમાં બેચેન કરવાનું તેને યોગ્ય લાગતું નહિ. ગમેતેમ પણ આ લોકોનાં મ્હોં બંધ કર્યા સવાય છૂટકાજ નહોતો—તે ગંભીર ચિંતામાં ડૂબી ગયા. તેની આંખો પર ઉદ્વેગ અને નિરાશા પથરાઈ ગયાં.

અનેકક્ષણ પછી મેતા સાહેબે માથું ઉચું કરી જમશેદજીને પૂછ્યું:—“ તમારા અસીલો ડાયરીનાં આ પાનાંના બદલામાં ફેટલા રૂપીઆ માગે છે ? ”

જમશેદજી અત્યંત વિનયી થઈ બોલ્યો:—“ આ વાત આપ અન્યાયીપણે કહો છો; મારા અસીલો પૈસાના લોભે આ કામ કરવા તૈયાર થયા નથી. ”

મેતાસાહેબ અવિશ્વાસપૂર્ણ નજરે જમશેદજી તરફ જોઈ રહ્યા થોડીવાર પછી તે બોલ્યા, “ મને આટલો બધો મૂર્ખ કેમ ધારે છે. હું સમજી શકતો નથી ! રૂપીઆ માગતા નથી ? ત્યારે તો મને લાગે છે કે તમે રૂપીઆ કરતાં પણ મૂલ્યવાન કંઈ બીજી ચીજ માગતા હશો; તે ચીજ શું છે ? ”

જમશેદજી લગાર ખોખારી બોલ્યો:—“ દીનશા કાવસજી દસ્તુરને આપની કન્યા આપવા તૈયાર થયા છે; દસ્તુર સાહેબ માન અસીલોના મોટા શત્રુ છે; તેથી તેઓની મુઝા છે કે આપની કન્યાનો વિવાહ બીજે થાય. બીજા કોઈ પણ યુવકની સાથે આપની કન્યાના વિવાહને દિવસેજ ડાયરીના પાનાં આપના હાથમાં સોંપાશે. ”

આ વાત સાંભળી મેતાસાહેબ ગુસ્સે થઈ ગયા, તેણે પોતાનો ગુસ્સો દબાવવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ હંમેશાં તેને તેમ કરવાની ટેવ નહોતી, આથી મન સંયમમાં ન રાખી શકતાં ગુસ્સે થઈ કહ્યું, “ તમારી સ્પર્ધા અત્યંત છે, આવી અસંગત અનધિકાર ચર્ચા કરવાને શા માટે આવ્યો છો ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ જે મારી વાત આપને અસંગત લાગતી હોય તો આપ આપની ઇચ્છા મુજબ કામ કરવાને સ્વતંત્ર છો; પરંતુ તે માટે બવિધ્યમાં આપને સંતાપ કરવો ન પડે, તે માટે

આપને યાદ આપું છું કે આપ તેમ કર્યો તો પોતાના હાથે પોતાનાજ પગ પર કુહાડો મારવા જેવું કામ થશે. ”

આ વાતનો કંઈ પણ જવાબ ન આપતાં મેતા સાહેબે પૂછ્યું “ ત્યારે તો શું તમે લોકોએ મારી કન્યા માટે એકાદ વરપણ તૈયાર કરી રાખ્યો છે ? તમારા જેવા દીર્ઘદષ્ટિવાળા લોકો એવી આપતમાં પ્રયત્ન કર્યા વિના રહ્યા હોય તે સંભવિત લાગતું નથી. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ મારા અસીલો સંબંધમાં આપનો ખરાબ વિચાર બંધાઈ ગયો જણાય છે; તેઓ જાણે છે કે આપની કન્યાનાં ભવિષ્યનાં સુખ માટે આપ યથેષ્ટ ત્યાગ કરવા તૈયાર છો; આપની એકનીએક લાડકવાળી કન્યા જેથી દુઃખી ન થાય, એવાં કાર્યમાં આપને પ્રવૃત્ત કરવા માટે તેઓ શા માટે હઠ ન કરે ? મારા અસીલોનો નિશ્ચય છે કે તેઓ દસ્તુર સાહેબ સાથે આપની કન્યાનો વિવાહ કરવા નહિ દે. આપ આ વિવાહ નિમિત્તે આપના જમાઈને બે ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવા ઇચ્છો છો, તે રૂપીઆ દસ્તુર સાહેબને ન મળે એજ તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. ”

મેતાં સાહેબ ઘણીવાર ચિંતા કરી બોલ્યા:—“પરંતુ મેં તો દીનશા દસ્તુરને કન્યા આપવાનું વચન આપ્યું છે; મારી સ્ત્રી પણ આ વિવાહમાં સમત છે, અને સંભવ પ્રમાણે મારી કન્યાની પણ આ વિવાહમાં સંમતિ છે, ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“દીનશા દસ્તુર પૈસાદાર આદમી છે, તે ખરું, પરંતુ તેની ઉંમર મોટી થઇ ગઈ છે. આપની કન્યાની ઉંમર સાંભળવા મુજબ વીસ વર્ષથી પણ ઓછી છે, ત્યારે દસ્તુર સાહેબને ચાલીશ વર્ષ થયાં છે. બંનેની ઉંમરમાં જ્યારે આટલો તફાવત છે. ત્યારે તેઓનાં મનનો મેળ ક્યાંથી મળે ? કેવળ અગાધ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાથીજ સ્ત્રીઓની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે એવું અનુમાન કરી શકાતું નથી. ”

મેતાસાહેબ ફરીથી ગંભીર વિચારમાં ડૂબી ગયા. ઘડીઆળમાં ટૂંક ટૂંક કરતા આઠના ટકોરા થયા, તે શબ્દથી ચમકી મેતાસાહેબ ઉઠી બેઠા થયા, તે પછી તે ગંભીર સ્વરે બોલ્યા, “ તમારી માગણી કમ્પ્લેટ કરું છું; દીનશા કાવસજી દસ્તુરની સાથે મારી કન્યાનો વિવાહ થશે નહિ. ”

પ્રકરણ ૮ મું

ડૉક્ટરનું કૌશલ્ય

જમશેદજીએ જે વખતે બેજનજી સાથે મેતાસાહેબના યંગલામાં પ્રવેશ કર્યો, તેજ વખતે લલ્લુભાઈને દૂરથી જોઈ ઇસારો કરી અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો તે મુજબ વરતજ ડૉક્ટર સાહેબે મેતાસાહેબના દરવાન પાસે આવી શેઠાણી સાથે મેળાપ કરવાની ઇચ્છા જણાવી. દરવાન જાણતો હતો કે ડૉક્ટર સાહેબ વારંવાર તેની શેઠાણીને મળવા આવે છે; તેથી તેણે આ સમાચાર શેઠાણીને પહોંચાડ્યા. મેતા સાહેબની સ્ત્રી અમિનાબાઈ તે વખતે નવરી બેઠી હતી, તે બગીચામાં બેઠી બેઠી પુસ્તક વાંચતી હતી. સંધ્યાકાળ થતો જોઈ તે ત્યાંથી ઉઠવાનો વિચાર કરતી હતી, તેજ વખતે ડૉક્ટર તેની સામે આવી સલામ કરી બોલ્યા, “ ઘણા દિવસ થયાં આ તરફ આવ્યો નહોતો; આજે નવરાશ મળવાથી આપના સમાચાર જાણવા આવ્યો છું; આપ સારાં છો કે ? ”

શેઠાણી તેજ ડેકાણે બેસી ગયા; ડૉક્ટરને પણ તેણે પાસેના બેંચ પર બેસવાનું કહ્યું. ત્યારપછી તેણે કહ્યું:—“ હા હીક છે. આપ આવ્યા તે હીક થયું. મને હાલ કેટલાક દિવસ થયાં બિંદુલ નવરાશ મળતી નથી; ડાહની સાથે મેળાપ કરવાની પણ દુરસદ નથી. મારા સ્વામી સીડીએથી પડી ગયા છે તેથી થોડા દિવસથી તેની ચાકરી કરવામાંજ આખો દિવસ ચાલ્યો જાય છે. આજે તેને સાફ છે. હવે તે બાબતની ચિન્તા નથી; પરંતુ એક બાબતમાં આપની સલાહ લેવાની જરૂર છે. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ આપને જે કહેવું હોય તે કહો. ”

અમિનાએ કહ્યું:—“ થોડા દિવસ થયાં મારી કન્યા કબી લિયાને શરીરે હીક રહેતું નથી, તે દિવસે દિવસે નબળી પડતી જાય છે. ”

ડૉક્ટરે પૂછ્યું:—“ શો રોગ જણાય છે ? ”

અમિનાએ કહ્યું:—“ કબીલિયાને તેના રોગ બાબત પૂછતાં કંઈપણ જવાબ આપતી નથી; તે કહે છે કે મને કંઈપણ થયું નથી ! પરંતુ રોગ વિના શું ચહેરા શીકાશ્ચ પડી જાય ? ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ કેટલીક વખત મનનાં દુઃખે પણ શરીર લેવાઈ જાય છે, તેને મનમાં કંઈ રોગ નથી લાગુ પડ્યો ? ”

અમિનાએ કહ્યું:—“ છોકરાંને વળી મનનું દુઃખ કેવું ? તેને કોઈ જાતની ચિંતા નથી. વાઈ હું તેને બોલાવરાવું છું, તેને કંઈ રોગ છે કે નહિ તે આપ જૂઓ. ”

અમિનાએ એક નોકરને બોલાવી કલેલિયાને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું.

થોડીક મિનિટ પછી નોકરે આવી સમાચાર આપ્યા કે કલેલિયા બંગલામાં નથી.

અમિનાએ નવાઈ પામી પૂછ્યું:—“ બંગલામાં નથી ? ક્યાં ગઈ છે ? ”

“ ચારેક વાગ્યે વખતે બહાર ગયાં છે. ” નોકરે જવાબ આપ્યો.

અમિનાએ પૂછ્યું:—“ સાથે કોઈ ગયું છે ? ”

નોકરે જવાબ આપ્યો:—“ તેની દાસી ધસુઆઈતેની સાથે ગઈ છે ”

થોડીવાર વિચાર કરી અમિનાએ નોકરને જવાનું કહ્યું.

આટલા મોટા આબરૂદાર કુટુંબની છોડી એક દાસીની સાથે બપોરના ચારેક વાગ્યાને શુભારે બહાર જાય અને સંધ્યાકાળ થઈ જાય છતાં પાછી ન આવે, એ વાત ડૉક્ટરને નવાઈ ઉપજાવે તેવી લાગી. અમિના જરા દિલગીર થઈ બોલી, “ છોડીનું બાળપણ હળુ ગયું નથી ! વાર, તેનાં શરીરની આવી અવસ્થામાં પણ તેના વિવાહમાં કંઈ હરકત ન નડે તો થયું. ”

ડૉક્ટરે પૂછ્યું, “ આપની કન્યાનો ક્યાંએ સંબંધ થયો છે ? ”

અમિના લંગાર ધીમેથી બોલી:—“ વાત હળુ ખૂબ છપી છે; પરંતુ આપ અમારા હિતેચ્છું છો, તે ઉપરાંત ડૉક્ટર છો, તેથી આપનાથી છપું કંઈ રાખી શકાય તેમ નથી; દીનશા કાવસજી દસ્તુર સાથે લગા કરવાનું નક્કી કર્યું છે. ”

ડૉક્ટરે પૂછ્યું:—“ વાર, વાત હજી સંધીજાહેર થઈ નથી પણ કોઈ કેઈને મ્હોંએ આ વાત સંભળાતી હતી ખરી. ”

અમિનાએ નવાઈ પામી પૂછ્યું:—“ શું કહ્યો છો ? આ વાત આપને કાણે કહી ? ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ એક કરતાં વધુ માણસો પાસે મેં આ વાત

સાંભળી છે; વળી વધારે તો શું પણ આ વિવાહના પ્રસંગને લીધેજ હું આપની પાસે આવ્યો છું. ”

ડૉક્ટર લલુભાઈ જેવા સાધારણ માણસના મ્હોંએ આવી વાત સાંભળી અભિનાને બહુજી ગુસ્સો ચઢ્યો; પરંતુ તે એ ભાવ ઝુપાવી કંઈક મસ્કરીને સ્વરે બોલી:—“ વાહ ! ત્યારે તો અમારા તરફ આપની બહુ કૃપા થઈ. ”

બુદ્ધિમાન ડૉક્ટર આ છૂપી મસ્કરીનાં વચનથી જરા મંકોચ પામ્યો, પરંતુ તેણે પોતાનો સંકલ્પ છોડ્યો નહિ; તે વિનયપૂર્વક બોલ્યો:—“ હું આપનો આશ્રિત છું, ભવિષ્યમાં આપનું બુદ્ધિ ન થાય એવી આશાથી હું આપને આ વાત કહેવા આવ્યો છું. આપનું ભલું થાય તે તરફ નજર રાખવાનું માફ કર્તવ્ય છે. ”

સન્ધ્યાકાળના ઝાંખા અંધકારમાં અભિના તીવ્ર દ્રષ્ટિથી ડૉક્ટર સામું જોઈ કૌતુહલપૂર્ણ સ્વરે બોલી:—“ મારી કન્યાના વિવાહ સાથે મારાં અનિષ્ટનો શો સંબંધ છે તે સમજી શકતી નથી. આપ બધી વાત સ્પષ્ટ રીતે કહો. ”

ડૉક્ટર ગંભીરભાવે બોલ્યો:—“ લગભગ ૨૫ વર્ષથી વધુ સમય થયાં હું આ શહેરમાં ધંધો કરું છું. એ ધંધાને લીધે મને મોટાં મોટાં કુટુંબોની છૂપી વાતો જાણાઈ છે; આ બધાં રહસ્યો હું જાણતો હોવાથી મારે વખતોવખત નાના પ્રકારની અમલકો વેંટની પડે છે, પરંતુ આ વખતે જેવું સંકટ આવી પડ્યું છે તેવું સંકટ મારે મારે કદી આવ્યું નથી. ”

અભિનાએ કિસ્સાહપૂર્વક પૂછ્યું:—“ ખરેખર ? સંકટ શું છે તે કહો તો ખરા. ”

ડૉક્ટરે સંકુચિતભાવે કહ્યું:—“ જો એ વાત ખોટી હોય તો આપની પાસેથી મારે કેવી રીતે ક્ષમા માગવી તે મારે માટે કહણુ થઈ પડશે; પરંતુ તે હતભાગ્ય પુરુષ કહેતો હતો કે મારા હાથમાં પૂરેપૂરી સામ્પ્રીતિ છે. ”

અભિનાના મનમાં કૌતુહલ પેદા થયું, તેણે પૂછ્યું:—“ કયો અમાગીઓ, કઈ સામ્પ્રીતિ ? ”

ડૉક્ટર સાહેબ જાણે ગભરાયા હોય તેવો દેખાવ કરી બોલ્યા: આટલી વાત કહી એ મેં મારે મેરવાજખી કામ કર્યું છે. કદાચ તે આપને

પ્રીતકર થઇ પડશે નહિ; આપને બધી વાત કહેવાની મને હિંમત મળી નથી. ”

રમણી હૃદયની આતુરતા આ વખતે પૂર્ણ થઇ ગઈ; અમિનાએ કહ્યું:—“ આપને કશી જાણ રાખવાની નથી, વાત શી છે તે કહો. ”

ડૉક્ટર થોડીવાર ચૂપ રહી પૂછવા લાગ્યા:—“ મેરવાનજી સાપુરજીનું નામ આપે સાંભળ્યું છે ? જે વખતે આપનો વિવાહ થયો, તે વખતે આપણી જાતિમાં તે અતિશય શોખીન યુવક તરીકે પ્રખ્યાત હતો. ”

અમિનાએ થોડીવાર ઉંચું જોઇ એ ત્રણ વખત એ નામનો ધીમેધી ઉચ્ચાર કર્યો, ભમરસકોચી કપાટ પર એકાદ બે વાર હાથ અડકાડ્યો; તે પછી તેણે કહ્યું:—“ ના ? એવા કોઇપણ માણસની વાત યાદ આવતી નથી ! ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ પરંતુ મેરવાનજીના ભાઈ પેસ્તનજી સાપુરજીને આપ જરૂર ઓળખતાં હશો; થોડા દિવસ પહેલાં રસ્તમજી સાહેબને ઘેર તેના પુત્રના જન્મોત્સવ પ્રસંગે આપની કન્યા કહેલિયાને તેની સાથે વાતો કરતાં મેં જોયાં હતાં. ”

અમિનાએ કહ્યું:—આપ પેસ્તનજીના ભાઈની વાત કરો છો ? હા હા, તેને હું થોડી ઘણી ઓળખતી હતી. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—ત્યારે આપને એ પણ યાદ હશે કે આજથી ૨૨-૨૩ વર્ષ પહેલાં અકસ્માત મેરવાનજી સાપુરજી કોણ જાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયો છે; તેના જેવા એક આશ્ચર્યકર અને જાણીતા માણસના અકસ્માત ગુમ થવાથી માણસોમાં તે વિશે નાના પ્રકારની વાતો ચાલવા લાગી. ”

અમિના લગભગ ત્રણ આતુરતા ન બતાવતાં નીચું મોં કરી બોલી:—“ એમાં વાળી અસંભવિત વાત શી ? ”

ડૉક્ટર બોલવા લાગ્યો:—જે રાત્રે તે ગુમ થયો, તેજ રાત્રે એપોલો હોટલમાં તેના બે ત્રણ મિત્રો સાથે તેણે ખાણી લીધું હતું; ત્યારબાદ પોતાના તે મિત્રોને પોતે કાંઈક ખાસ કામને માટે જરા દૂર જવાનું હોવાથી થોડીવાર પછી ટ્રિએટરમાં તેમને મળવાનું જણાવી તે તેમનાથી છૂટો પડ્યો. તેની વાત સાંભળી તેના મિત્રો

સમજ્યા કે તે કોઈપણ સોખતણ સાથે સોખત કરવા જાય છે. વાર, પણ તે હોટેલમાંથી ગયા બાદ તેનો પત્તોજ ન મળ્યો.”

અમિના વિસ્મય પામી બોલી:—“ એકાએક ગુમ થઇ ગયો ! બહુ નવાઇની વાત ! ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—તેના મિત્રાએ જણ્યું કે તે ભારે શોખીન હોવાથી એકાએક મોજ કરવા ક્યાંક ચડી ગયો હશે. પરંતુ એક અફવાડીઆં સૂંઢીમાં તેનો પત્તોજ ન મળ્યો, ત્યારે તેમણે પોલિસમાં ખબર આપી; પરંતુ પોલિસ કાંઈ પણ પત્તો મેળવી શકી નહિ. તેની સાથે કેટલાક રૂપીઆ હતા, એ વાત પણ જણાઈ હતી; પરંતુ તેટલા રૂપીયા વડે તે યુરોપ કે અમેરિકા ગયો હશે, એ પણ અસંભવિત જણાતા લાગ્યું હતું.”

અમિનાએ પૂછ્યું:—“ આ બધી નકામી વાતો શા માટે કરો છો ? ”

ડૉક્ટરે પૂછ્યું:—એ બધી નકામી વાતો નથી; કાલે એક માણસે આની મને કહ્યું કે મેરવાનજીનાં અકસ્માત ગુમ થવા બાબતમાં આપને પૂરેપૂરી માહિતી છે; અને તેનાં પ્રમાણો પણ તેની પાસે હાજર છે.”

અમિના લગાર હસીને બોલી:—“ ડૉક્ટર, આપની વાત ભારે જામી છે; સારા લેખક હાથે એ વાત અતિ સુંદર નવલકથાનો વિષય બની શકત. પરંતુ મારા જેવી એક નિર્દોષ સ્ત્રીને એ વાતમાં ગુંથવાથી બધી વાર્તાનું સૌન્દર્ય ગુમ થયું ! ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—સાફ, સાફ, ત્યારે તો ઘણું સાફ; કેવા ધૂતારાના હાથમાં હું રચ્યો ! ”

અમિના થોડીવાર ચૂપ રહી બોલી:—“ એ માણસ કોણ છે ? ”

ડૉક્ટરે વ્યમતાપૂર્વક કહ્યું:—“ ના, ના હવે તે વાત જણાવવાની જરૂર નથી; એ માણસે મને બનાવ્યો છે; હવે મને જણાયું કે એવા ધૂતારાની વાતમાં વિશ્વાસ રાખવો એ સાફ નથી. હવે જો તે મારા મરમાં પગ મૂકશે તો હું તેને ઘણા મારી બહાર કાઢીશ. તેના ઉપર મને અત્યારે એટલો ગુસ્સો ચઢ્યો છે કે અત્યારે ને અત્યારે પોલિસ પાસે પકડાવવાનું મન થાય છે.”

અમિનાએ હસત થઈ કહ્યું, “ ના ના, એવું કામ કરવાની

જરૂર નથી. તેમ થવાથી એક નમાલી વાતને એક મોટું રૂપ અપાશે. એ માણસ તમારો જાણીતો છે ?”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“તે જે સમાજનું માણસ છે, તે સમાજ આપનાં પગરખાં સાફ કરવાને પણ લાયક નથી; તેનાં નામ પરથી તમે તેને ઝાળખશો નહિ. તોપણ તેનું નામ કહેવામાં મને કંઈ હરકત નથી, તેનું નામ હીરાજી છે, મેં એક વખત તેની દવા કરી હતા.”

અમિનાએ કહ્યું:—“મને લાગે છે કે તે તેનું ખરું નામ નહિ હોય; પરંતુ આપ પેલી પૂરેપૂરી સાબીતિની વાત કહેતા હતા તે શું ?”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“તેજ વાત હું આપને જણાવતો હતો. હીરાજીએ મને કહ્યું કે, “મેરવાનજી શાપુરજીનું શું થયું છે તે મેં તો સાહેબનાં સ્ત્રી જાણે છે. શાપુરજીના જે પત્રો તેની પાસે છે, તેમાંથી કેટલુંક રહસ્ય જાણી શકાય છે, પરંતુ બહેરામજી એજરાના પત્રો કે જે તેની પાસે છે, તેમાંથી બધી હકીકત સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજી શકાય છે.”

આ વખતે અમિનાનું મોં લેવાઈ ગયું, તેણે બીકથી પૂછ્યું:—
“મારી પાસે પત્રો છે ?”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“હા, આપની પાસે એ સંબંધની અનેક ચિઠ્ઠીઓ હતી; પણ હીરાજીએ મને કહ્યું છે કે એ બધા પત્રો તના હાથમાં આવ્યા છે.”

ઉંઘતી સિંહણ તરવારના ઘાથી જેમ ચમકી ઉઠે, તે જેવી રીતે મર્જના કરતી ચાલી જાય, તેમ અમિના પોતાના ઓરડા તરફ દોડી; ડૉક્ટરને એક શબ્દ પણ બોલવાનો અવસર મળ્યો નહિ.

ડૉક્ટર સ્થિરભાવે ત્યાંજ બેસી રહ્યો, તે મનમાં મનમાં બોલવા લાગ્યો:—“ગમે તેટલી યોગ કરાને પત્રો મળે તેમ નથી.”

લગભગ ૧૫ મિનિટ પછી અમિના ડૉક્ટર પાસે પાછી આવી, પરંતુ તેની ધીર, સ્થિર, શાન્તમૂર્તિ અંતર્હિત થઈ ગઈ હતી; તેના વાળ તેના સ્કન્ધપર વીખરાં બેલા હતા, પહેરેલનું લુગડું જેમ તેમ ખસી ગયું હતું, આંખો ફાટી રહી હતી, છાતી વારંવાર ઉછળતી હતી; તે હાંફતી હાંફતી ડૉક્ટર પાસે આવી હતા ત્યારે બોલી:—“સત્યાનાથ વળ્યું ! બધું ચોરાઈ ગયું !”

ડૉક્ટરે વિસ્મયતા બતાવી પૂછ્યું:—“શું ચોરાઈ ગયું ! આપ

આટલાં બધાં અધીરાં થાઓ નહિ; ચાકરોના મનમાં સદેહ ન આવે એવી રીતે વાતચીત કરો. ”

અમિનાએ કહ્યું:—“ મારા પત્રો ! બધા પત્રો ચોરાઈ ગયા છે. ”

અમિના હતાશ બાવે એક બેંચપર બેસી બેઠ; ડૉક્ટર થોડીવાર ગુપચુપ બેસી રહી બોલી કહ્યો:—“ ત્યારે શું હીરાજીની વાત સાચી છે ? ”

અમિનાએ કહ્યું:—“ હા બરાબર છે; જોણે મારા પત્રો ચોરાયાં છે. તેણે માફ સત્યાનાથ વાળ્યું છે. મારાં બધાં ધરેણાં, વસ્ત્રો, પૈસા વગેરે બધું ચોરી ન જતાં તેણે એ કાગળો શા માટે ચોરાયાં ? તે કેવો છે, કેવો માણસ કે બીજું કંઈ ન હોતાં ફક્ત એ કાગળોજ લીધાં ? આ બધું નવાઇ જવું છે ! હું તે કંઈ સમજી શકતી નથી. ”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ એ પત્રો પ્રકાશમાં આવતાં શું આપને નીચું જોવું પડે તેવું છે ? ”

અમિનાએ કહ્યું:—“ મારી બંધી આખરે જવાની, બહાર મ્હોં બતાવવા જવું રહેશે નહિ, માફ સત્યાનાથ વગરો. જીવાનીમાં મને કંઈ ખબર નહોતી, ત્યારે મારી બુદ્ધિ પરિપક્વ થઈ નહોતી; ત્યારે હું રાતઃહાડો વેરનાં સ્વપ્નો જોતી, વેરની લાગણી કેવી રીતે થાત કરવી તેનાજ વિચારો કરતી હતી. વેર વાળવા માટે જે હથિયારો આત્યાર મૂઘી મેં સજાવી તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં, તેજ છેવટે મારી છાતી પર પડ્યાં. ”

ડૉક્ટરે કંઈપણ કહ્યું નહિ, તે નવાઈપૂર્વક અમિનાની વાત સાંભળવા લાગ્યો.

અમિના ઉત્તેજિત અવાજે બોલી:—“ તે પત્રો મારા પતિના હાથમાં આવે, તે પહેલાં માફ મોત નીપજે તો કેવું સાફ. અરેરે કેવી વાત ! ડૉક્ટર આપે કહ્યું છે કે આપ મારા હિતેચ્છુ છે; તો કહો કે કઈ રીતે એ બધા કાગળો મારા પતિના હાથમાં ન જાય. એ બધા કાગળો કોની પાસે છે ? તે શું ચોર છે, લૂટારો છે કે કોઈ જાદુગર છે ? મેં મારી દુર્ભેદ તેજુરીમાં મજબૂત કેશ બૉક્સમાં એ બધા કાગળો રાખ્યા હતા; એ તેજુરી અને કેશ-બૉક્સની ચાવી હું ધડીબર પશુ બીલી શકતી નથી; તો પણ પત્ર ગયા ! કહો ડૉક્ટર, એ ચોરને શું જોઈએ છીએ ? કેટલા રૂપિયા મળતાં તે પત્રો મને પાત્ર આપશે ? ”

ડૉક્ટર સાહેબ પોતાના સ્વાભાવિક અવાજે બોલ્યા:—“તે પૈસા માગતો નથી.”

અમિનાએ પૂછ્યું:—“પૈસા નથી માગતો ! ત્યારે તે શું ચાહે છે ? હીરા, મણિ, મોતી વગેરે ઝવેરાત-જે માગશે તે આપીશ; પણ એ કાગળો મારી પાસે આવે તેવો બંદોબસ્ત કરી આપો.”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“આપની કન્યાની સાથે જે દિવસ પેસ્તનજી શાપુરજીનો વિવાહ થશે, તેજ દિવસે વિવાહ પછી આપ એ પત્રો પાછા મેળવશો—અથા પત્રો આપને પાછા સોંપાશે.”

અમિના એ વાત સાંભળી પત્થરની પુતળીની માફક ગુપચુપ બેસી રહી; ભારે નવાઇથી તેની અધીરતા જતી રહી, પરંતુ થોડી વારમાં તે પોતાની અવસ્થા સમજી ગઇ; તેનાં હૃદયમાં વાવાઝોડાંનું તોફાન ચાલવા લાગ્યું; તે જુસ્સાબંધ બોલવા લાગી, “ના, ના, તે અસંભવિત છે ! આપનો ઠરાવ કાર્યમાં મૂકવાનો સંભવ નથી, ડૉક્ટર આપ જાઓ, તે ચોર, લૂટારાને કહો કે તેની ઇચ્છા હોય તો તે એ બધા કાગળો મારા સ્વામીને પહોંચતા કરે; તે બધા નર પિશાચોને કહેજે કે મારા પત્રો ચોરી જતાં તેની મતલબ સરશે નહિ; હું શરમ અને કલંકમાં ડૂબી મર્યા પહેલાં આત્મહત્યા કરીશ, પછી તે શું કરશે ?”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“આપ આટલાં બધાં ઉતાવળાં કેમ થાઓ છો?”

અમિના એ વાક્યપર ધ્યાન ન આપતાં ઉન્મત્તની પેઠે બોલવા લાગી, “વાર-એ ચોર લોકોએ શું એમ ધાર્યું છે કે હું મરણથી બહીશ ? કેટલાય દિવસ થયાં મેં પરમેશ્વર પાસે મોત માગ્યું છે, પણ તેણે એ વાત ધ્યાનમાં લીધી નથી; માફ આપું જીવન પસ્તાવામાં બાળવાનીજ તેની ઇચ્છા જણાય છે ! ડૉક્ટર, આપ કદાચ એમ જાણતા હશે કે સરખુરશેદજી મેતાની પત્ની અમિનાબાઇ જેવું જીવન કેટલીય આબરૂદાર સ્ત્રીઓ માગતી હશે; આપ એમ ધારતા હશે કે માફ જીવન નિરંતર અનંત સુખના તરંગોમાં તરતું હશે; દુઃખ કદા મારાં શરીરને સ્પર્શ પણ કરતું નહિ હોય, પરંતુ ડૉક્ટર, એ બધું ખોટું છે. આપ મારા હૃદયમાં જે દાવામિ સળગ્યા કરે છે તે જોઈ શકતા નથી !—મરણથી તે અમિ સહઅગ્નિ બચાવે છે, મરણ તેના કરતાં હજારગણું સારું છે; મરણ તો છૂટકો મેળવવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે !

હું મનની જગાળા બૂલવા માટે રાત દહાડે આનંદોત્સવમાં મગ રહું છું; નકામાં કાર્યોમાં પાણીની માફક પૈસો ખરચું છું;—મારાં વિચિત્ર કામો જોઈ એકો મનમાં ધારે છે કે હું પાગલ બની ગઈ છું. હા, ખરેખર હું ગાંડી બની છું; હું ઉન્મત્ત થઈ છું દુઃસહ સ્મૃતિની બગલરા મારાથી સહન થતી નથી—સહન થતી નથી.”

જીવનનાં બધાં સુખો—બધી આશા તજી આપવાત કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યા વિના કોઈ પણ સ્ત્રી આ રીતે ખુલ્લો એકરાર ન કરે, તે જોઈ ડૉક્ટર શકમાં પડ્યો; પરંતુ તે તેને કેવી રીતે શાન્તિ આપી શકે ?—તેનાં મ્હોંમાંથી એક વચન પણ સર્ચું નહિ.

અમિના ગાંડાની માફક બોલવા લાગી, “મારું બધું જીવન કેવળ અશાન્તિનો ભાર વેઠતાં વેઠતાં ચાલ્યું ગયું. આ જીવનમાં મેં જેટલું દુઃખ વેઠ્યું છે; તેનો હજારમો ભાગ પણ કોઈ ગરીબ ખેડૂતની પુત્રીને સહેવું નહિ પડ્યું હોય, નિરાશાનાં ઉના ધગધગતાં ભોહીયાં મારું જીવન સર્ચે જાય છે, પરંતુ આજે બધું પૂરું થયું; આજ રાત્રે જ હું આ જીવન પૂરું કરીશ.”

ડૉક્ટર વધુ વખત ચૂપ રહી શક્યો નહિ, તેણે કહ્યું:—“અત્યારે તો આપની કન્યાનાં મ્હોં સામું જોઈને સ્થિર થવું યોગ્ય છે; આપ જોને વિપત્તિ માનો છો, તે જો ખરેખરી વિપત્તિ હોય, તોપણ તે આવવાને હજી વાર છે; આપ હતાશ થશો નહિ, હું મારી શક્તિ મુજબ આપને મદદ કરીશ. આ વિપત્તિમાંથી છૂટવાનો કોઈ રસ્તો છે કે નહિ, તેનો આપણે સહુ પહેલાં વિચાર કરવાની જરૂર છે.”

અમિનાએ કહ્યું:—“પરંતુ મારા વિરુદ્ધ એક જખરું તરકટ રચાયું લાગે છે. નહિ તો આટલી બધી કીંમતી સ્ત્રીને છતાં દક્ષ ધણ દિવસના જુના કાગળોજ શા માટે ચોરાઈ જાય ?”

ડૉક્ટરે એ વાતનો જવાબ ન આપતાં કહ્યું:—“પેસ્તનજી શાપુરજી આપથી અજાણ્યો માણસ નથી; તેના હાથમાં કન્યા સોંપતાં આપને કાંઈ આપતિ તો નહિજ હોય ?”

અમિનાએ કહ્યું:—“ના અડચણ તો કંઈજ નથી.”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“ત્યારે આપ આટલાં બધાં હતાશ શા માટે થઈ જાઓ છો ? પેસ્તનજી કુળવાન છે તેમ રૂપાળો પણ છે; દોષ હોય તો માત્ર એટલોજ કે તેની ચાલચલગત સારી નથી, અને

ધણે પૈસાદાર નથી; પરંતુ ચાલચલગતની વાત સાંભળવા જેની નથી, આજકાલ આખરદાર માણસોનું એ તો બૂધણુ ગણાય છે ! અને પૈસાની અડચણુ પણ નડે તેમ નથી; આપની દોલતની વારસ આપની કન્યાજ છે, માટે પૈસા વિના આપની કન્યાને વેઠવું પડે તેમ નથી; વળી પેસ્તનજીના બાઈની જે બધી દોલત છે તે પણ પેસ્તનજીનેજ મળવાની છે. ”

અમિનાએ કહ્યું:—“ બધું સમજી, પરંતુ મારા પતિ એ વાત સાંભળશે કેમ ? તે તો દીનશા કાવસજીને ઊઠકરી સોંપવાને તૈયાર થયા છે. ”

ડાકટરે કહ્યું:—“કન્યાની માનો મતજ ઉંચો ગણાય છે; આપ લગાર પ્રયત્ન કરશો તો આપના સ્વામીનો વિચાર ફરી સકશે.”

અમિનાએ માથું હલાવી કહ્યું:—“ ના તે દિવસો તો ગયા; એક સમય એવો હતો, કે જ્યારે હું મારા પતિના હૃદયપર અસાધારણુ અધિકાર ચલાવતી; મારી દરેક માગણી તે નીચે માથે સ્વીકારતા; મારા લગાર હાસ્યને બદલે, મારો એકાદ કટાક્ષ મેળવવા માટે તે પોતાનું બધું તજવાને તૈયાર થતા;—ત્યારે તે મને ચાહતા હતા ! પરંતુ મેં મારે હાથે મૃત્યુજયી પ્રેમને જીવનનો નાશ કરનાર ઝહરનાં રૂપમાં ફેરવી દીધો છે !—હવે હું ક્યાં બળથી તેને વશ કરું ? ક્યાં બળથી તેને મારા માર્ગે ચાલતા કરું ? એ આશા તો ગઈ. ”

ડાકટરે કહ્યું:—“ પરંતુ આપ પ્રયત્ન તો કરી જૂઓ. ”

અમિનાએ કહ્યું:—“વળી કણ્ઠેલિયા જે દસ્તુરને આહતી હોયતો ? તે પણ જખરી અગવડ છે. ! ”

ડાકટરે કહ્યું:—“ આપ બુદ્ધિશાળી છો, કન્યાનું મન ફેરવવું એ આપને માટે કઠણ નથી. ”

અમિના થોડીવાર ચૂપ રહી બોલી, “ડાકટર, મેં આપને મારી ધણી છૂપી વાતો કહી છે; જે વાતો કહેવી યોગ્ય નહોતી તે પણ કહી છે. તો પણ હજી પણ કોઈ કોઈ વાત કરવી રહી ગઈ છે; તે આપનાથી છૂપાવીશ નહિ. એ બધી વાત સાંભળતાં આપને મારી શાયનીય અવસ્થાનું ગાન થશે. મારા પતિ સાથે મારી વાતચીત પણ એક રીતે જોતાં બંધ થએલી છે; સ્વામી સ્ત્રી તરીકેનો બાહ્ય સંબંધ માત્ર છે. હું ખની વાત વધુ શું કહું, કણ્ઠેલિયાપણુ એ આંખે જોઈ

શકતી નથી.—સ્વામીને અગર કન્યાને મારા પક્ષમાં લાવવાનું સામર્થ્ય મારામાં તલભાર પણ નથી.”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“આપ હતાશ થશો તો કંઈપણ બિપજવાનું નથી. જે કાર્ય બળથી થતું નથી, તે યુક્તિથી થઈ શકે છે; એ સંબંધમાં આપને હું વધુ શું કહું? આપ શા માટે મુંઝાઓ છો? આપને બીક રાખવા જેવું કશું નથી. આપને સહાય આપવા માટે હું આ માટે જીવન આપું છું. મારી સલાહ મુજબ કામ કરો; પેસ્ત-નજની સાથે કહ્યુંલિયાનો વિવાહ કરવાની ચેષ્ટા આરંભો. એ માસે નહિ તો છ માસે આપ જરૂર ફાવશો. આ વખત દરમિયાન આપના કાગળો આપના સ્વામીના હાથમાં ન બન્ય તે બાબત હું ઉપાધ કરીશ; મારી આ વાતમાં આપને વિશ્વાસ છે?”

અમિના થોડીવાર વિચાર કરી બોલી:—“હું આપના વિચારને મળતી થાઉં છું, કાલથીજ હું આ સંબંધ તોડવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

ડૉક્ટર સાહેબે રંગ લઈ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે રાતના આઠ વાગી ગયા હતા.

ડૉક્ટર લલ્લુભાઈ મેતા સાહેબનું કમ્પાઉન્ડ ઓળંગી રસ્તાપર જરા દૂર ગયા, એટલે તેના ખમાપર કોઈએ હાથ મૂક્યો; તેણે અમી પાછું જોયું તો જમશેદજીને જોયો.

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“રોગીની અવસ્થા કેવી છે?”

ડૉક્ટરે લગાર હસીને કહ્યું:—“અનેક પ્રયત્નો પછી બચવાની જરા આશા જણાય છે.”

જમશેદજીએ ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું:—“ત્યારે સમાચાર સારા છેને?”

ડૉક્ટરે કહ્યું:—“હા, પરંતુ મરવા પડેલાને બચાવવા માટે આખું વૈદકશાસ્ત્ર ડોગલું પડ્યું છે!”

—:~:—

પ્રકરણ ૯ મું

—:~:—

ચિતારાને ઘેર

જમશેદજીને મળવા જતી વખતે અરદેશરે સ્વપ્ને પણ ધારું નહોતું કે પોતાનું સૌભાગ્ય આમ એકાએક ફરી જશે. જેના પેટ ભરનારા ઉપાધનું પણ રોકાણ નહોતું, બીજે દહાડે શું ખાતું તેના

વિચારમાંજ જે મરક થઈ ગયો હતો, બીજાણુ દરિદ્રતાના આધિથી જે આપધાત કરવા તૈયાર થયો હતો, તેને એકાએક જરાપણુ મહેનત વગર ત્રણસો રૂપીઆની નોકરી મળી ! અરદેશર પહેલાં તો આ બધું સાચું છે કે જૂઠું તેની બરાબર પરીક્ષા કરી શક્યો નહિ; પરંતુ છેવટે જ્યારે તેના હાથમાં પહેલા માસના પગારના રૂપિઆ ત્રણસો આવી પડ્યા, ત્યારે તે સમજ્યો કે ખરેખર મારૂ ભવિષ્ય ફર્યું છે, ભાગ્યલક્ષ્મી મારા તરફ પ્રસન્ન છે. ભવિષ્યમાં મળવાનાં સુખની કલ્પનાથી તેનું શુષ્ક હૃદય પ્રકુલ થઈ ગયું, તેનું માથું અભિમાનથી ભારે થઈ ગયું, તે આનંદથી ગુલતાન થઈ ગયો. જન્મ-શેઠજીની દુકાન બહાર નીકળી હવે ક્યાં જવું તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

અકસ્માત તેને સાંભળી આવ્યું કે એક દિવસ ભયંકર અવકાશ પડવાથી મેં એક ચિતારા પાસેથી પચીસ રૂપીઆ કરને લીધા છે. અત્યારસુધી એ પૈસા તેને પાછા આપ્યા નથી. એ ચિતારાનું નામ નવરોજી હતું. મુંબાઈની એક હોટલમાં અરદેશરનો નવરોજી સાથે મેળાપ થયો હતો, નવરોજી અને અરદેશર બંને બરાબરીઆ હતા, બંને અનાથ હતા; બંનેની વચ્ચે મિત્રતા જમી ગઈ; તેમાં પણ જરબાનુની નજરમાં એક એવો ભાવ હતો કે અરદેશરે તેને પોતાની વાત જણાવતાંજ તેણે પોતાને અગવડ પડતાં છતાં પચીસ રૂપીઆ ઉધારે આપ્યા હતા; તેને આ રૂપીઆ પાછા આવવાના છે, એવી આશા નહોતી.

નવરોજી મુંબાઈના અનેક ખનવાન શુદ્ધચોના બંગલાની અંદર કે બહાર નાના પ્રકરનાં ચિત્રો ચિતવાનું કામ કરતો હતો; ચિત્ર કામપર તેને બહુજ પ્રીતિ હતી, પરંતુ ઘેર ઘેર ચિત્રો કાઢી જીવન વિતાડવાનો તેનો ઇરાદો નહોતો. તેથી તે ઓછા પેઈન્ટીંગમાં વધુ આનંદ માનતો હતો. ખનવાનેના બંગલાની બીતોપર જે ચિત્રો ચિતરતો, તેનાથી ઉત્પન્ન થતું રૂપ્ય તેમાં પાંચણ પૂરતું હતું; તે કામ કરતાં જે વખત મળતો તે દરમિયાન તે પોતાનાં ધરના એકાન્ત ભાગમાં એટલી ઓછા પેઈન્ટીંગના ચિત્રો ચિતરતો હતો. અમુલ્ય રહેમાન સ્ટ્રીટની એક નાની ગલીમાં એક ગંદા ખનવાના કીજા માથે કેટલીક આરડીઆ બાંહે લઈ તે પોતાનું કામ ચલાવતો હતો. અરદેશર

નવરોજીનું ઠોકાણું જાણતો હતો; તેથી તે એક બાકુતી ગાડી લઈ નવરોજીને ઘેર આવ્યો.

એ મકાનને પહેલે માળે કેટલીક દુકાનો હતી, બીજે માળે કેટલાક લોકો રહેતા હતા. બીજા માળની પાસે ત્રીજે માળે જવાની સીડી હતી. બીજે માળે ગયા પછી અરદેશર આમતેમ શોધવા લાગ્યો. એ વખતે બીજા માળની એક ચાકરડી સાથે તેને મેળાપ થયો. તે દાસી પાસેથી અરદેશરે જાણ્યું કે ત્રીજે માળે એક માણસ એકલો રહે છે; અને તે ચિતારાનો ધંધો કરે છે.

એ વાત સાંભળી અરદેશરજીને કંઈપણ થક રહ્યો નહિ; ત્રીજે માળે નવરોજીની ઓરડીનાં બારણાં આગળ આવી તે ઉભો. બારણાં અંધ હતાં ! અરદેશરે બારણાં ઠોક્યાં, તરતજ નવરોજી અંદરથી બોલ્યો, “તમે કોણ છો ? બારણાં ખુલ્લાંજ છે ? લગાર જોરથી ધક્કો મારી અંદર આવો.”

એ રડીમાં પ્રવેશ કરી અરદેશરે બેઠું કે નવરોજી પીછી લઈ અત્યંત મન દબને એક ચિત્રપટ્ટ પર આંકેલાં એક ચિત્ર પર રંગ પૂરે છે. અરદેશરને જોતાંજ નવરોજી પીછી મૂકી ઉભો થયો; ઉડી ઉભા થઈ સલામ કરી તે હસતાં હસતાં બોલ્યો, “ઘણા દિવસે મળ્યા; કેમ છો ?”

અરદેશરે કહ્યું:—“અત્યારે હીક છે; પરંતુ અત્યાર સૂધીમાં ભારે દુઃખ ભોગવવું પડ્યું.”

નવરોજીએ વળી પૂછ્યું:—“તેને કેમ છે ?—ગરબાનુને ?”

અરદેશરે કહ્યું, “તેને પણ હીક છે. મેં આપની પાસેથી પચીસ રૂપીઆ કરજે લીધા છે, આઠલા દિવસ સૂધી હું તે પાછા આપી શક્યો નથી, તે માટે મને શરમ આવે છે. એ વખતે આપે મારા પર ભારે ઉપકાર કર્યો હતો, આજે એ પૈસા આપને પાછા આપવા આવ્યો છું.

નવરોજી લગાર શરમાઈ બોલ્યો:—“એ રૂપીઆની વાત તો હું જાણીજ ગયો હતો; તે મને અત્યાર સૂધી ન મળ્યા તેથી મને કંઈ અગવડ થઈ નથી. આપને અગવડ હોય તો મને હાલમાં રૂપીઆ આપશો નહિ.”

અરદેશરે કહ્યું:—“ના, ના, આવું વાનું દેવું આપલાં હવે મને કંઈ અડચણ પડે તેમ નથી; મને માસિક ત્રણસો રૂપીઆની નોકરી મળી છે.”

અરદેશરે ધાર્યું હતું કે આવી નવાઈ જેવી વાત સાંભળતાંજ નવરોજી કદાચ વિસ્મયમાં ગરક થઈ જશે ! મારા જેવા નાના યુવાનને ત્રણસો રૂપીઆનો પગાર મળ્યો સાંભળી તેના મનમાં અદેખાઈ ઉપજશે. પરંતુ નવરોજીના મનમાં વિસ્મય અથવા અદેખાઈનું ઠેકાણુંજ નહોતું; તેણે ધીમું ધીમું હસતાં કહ્યું:—“આપના સુખે હું સુખી થયો. આપને શું કામ કરવાનું છે તે કહેવાને અડચણ છે ?”

અરદેશર આ સવાલથી જરા વિચારમાં પડ્યો; કારણ કે તેને શું કામ કરવાનું છે તે તેને હજી જણાવવામાં આવ્યું નહોતું ! આથી આ વાત ઉઠાવવાને તેણે કહ્યું, આપ હજી પણ શું તે મુજબ ચિતારાનું કામ કરો છો ?”

નવરોજીએ કહ્યું:—“શું કરું ? મારે કોઈ પણ પૈસાદાર સચું ત્રહાણું કે મિત્રો નથી. નાનપણમાં અનાયાસમાં કંઈક મોટો થયો છું ; આર વરસ ત્યાંજ સુખે દુઃખે વીતાવ્યાં છે. ત્યાર પછી શુજરાન ચલાવવાને જીવન સંગ્રામમાં પ્રવૃત્ત થયો છું; ફૂલીનું કામ પણ મેં કર્યું છે. પરંતુ ચિત્ર-વિદ્યામાં મને બહુ આનંદ આવે છે, તેથી બધું છોડી છેવટે આ કામ હાથમાં લીધું છે. લોકોના ધરના દરવાજા પર ચિત્ર કામ કરીને જે મેળવું છું, તેથી મારો નિર્વાહ ચાલ્યો જાય છે; વખત મળે છે ત્યારે ધરમાં બેઠો બેઠો આઈલ પેન્ટીંગ ચિતરું છું.”

અરદેશરે કહ્યું:—“વાર, આપ આગ્રહી છો, તેથી તેમાં જરૂર ફોટો પામશો; મને લાગે છે કે એ બાબતમાં આપની ખુદી બહુ ચાલે છે.”

નવરોજી બોલ્યો, ખુદી ચાલે છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, તોપણ આ કામમાં હું બહુ મહેનત કરી શકું છું; વળી તેમાં મને બહુ આનંદ આવે છે.”

આપનાં ચિતરેલાં થોડાંક ચિત્રો તો જોઉં ” એમ કહી અરદેશર તે ઓરડાના જીદા બામમાં એકઠાં કરેલાં કેટલાંક ચિત્રો જેવા લાગ્યો, તે ઓરડાના એક ખુણે એક મોટું આઈલ પેન્ટીંગ કાપડ વડે ઢાંકેલું હતું; અરદેશર તે ચિત્ર સામે આવી બોલ્યો, “મને લાગે છે કે અહિં તમારાં સર્વોત્તમ ચિત્રો છે ?”—એમ કહી અરદેશર હાથ વડે પેલાં ચિત્ર પરનો કાપડો દૂર કરવા લાગ્યો.

નવરોજી સગાર દૂર ઉભો હતો; અરદેશરને પેલાં ચિત્રનો કાપડો ખસેડતાં જોઈ તે એક દલમ મારી ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને તેને

તેમ કરતો અટકાવી બોલ્યો, “આ છબી ઢાંકી રાખવાનું કારણ એ છે કે એ છબીમાંનું ચિત્ર કોઈ ન જુએ.”

નવરોજીના આ વ્યવહારથી અરદેશર અત્યંત ખિન્ન થયો, પરંતુ મનનો બાવ છુપાવી બોલ્યો, “વાર, હું આપનું છપું ચિત્ર જોવા ઇચ્છતો નથી.” છેવટે તે ટેબલ પાસેની એક ખુરશી પર બેસી નવરોજીની છબીનું આલ્પમ જોવા લાગ્યો. નવરોજી પીછી લઈ ફરી ચિત્ર પર રંગ પૂરવા લાગ્યો.

આલ્પમ જોતાં જોતાં અરદેશરે કોણ જાણે ક્યારે તે આલ્પમ ઉઘાડ્યું તેની ખબર નવરોજી કામમાં હોવાથી ન પડી. અરદેશર આલ્પમ ઉઘાડી તેમાંનાં ચિત્રો જોવા લાગ્યો, નવરોજીનું ધ્યાન તે તરફ નહોતું. અરદેશરે એક છબી તરફ જોઈ કહ્યું, “વાહ ! ભારે સુંદર છે!”

અરદેશરની આ વાતથી નવરોજીની નજર તે તરફ આકર્ષાઈ; તે દીલગીરીથી ઉભો થયો અને તેણે અરદેશરના હાથમાંથી આલ્પમ જોરથી ખેંચી લીધું; ત્યાર પછી તે જરા ગુસ્સાથી બોલ્યો:—“સાહેબ, માફ કરશો; માફ આ આલ્પમ બધાને જોવા માટે ખુલ્લું મૂકાયું નથી. મારા પરમ પ્રિય મિત્ર સિવાય બીજા કોઈને પણ હું આ ઘરમાં લાવતો નથી; આજે મેં એ નિયમનો ભંગ કર્યો છે.”

નવરોજીના વ્યવહારથી અરદેશરને બહુ ખેડું લાગ્યું, તેને ગુસ્સો ચઢ્યો; તે જરા મ્હાન વદને બોલી ઉઠ્યો, “સાહેબ, હું આપનો દેણદાર ન હોત તો આપનાં ઘરમાં પગ મુકત નહિ; દેવું આપવા માટેજ આવ્યો હતો. પરંતુ આપ કારણ વિના માફ જે અપમાન કરો છો, તે આપના જોવા કારીગરને માટે બરાબર યોગ્ય જણાય !”

અરદેશર કપાટા બંધ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બીજા માળની સીડી સંધી આવ્યો કે તુરત પેલી દાસી પાસે આવી પહોંચ્યો; દાસીને તેણે પૂછ્યું, “ઉપર જે માણસ રહે છે, તે કેવો માણસ છે ?”

દાસીએ કહ્યું:—“તેની સાથે મારી ઝોળખાણ નથી; કોઈની સાથે તે ભળતો નથી. કોઈપણ ગૃહસ્થ માણસ પણ તેની પાસેથી જતો આવતો નથી. તે આખો દિવસ પોતાના ઘરમાં બેઠો રહે છે. તોપણ કેટલીક વખત એક યુવતી ખુરખો નાખી તેને મળવા આવે છે ખરી; પણ મેં ઘણા પ્રયત્ન કર્યા છતાં તે યુવતીનું મ્હોં જોયું નથી.”

અરદેશરે નક્કી ધાર્યું કે પેણું ચિત્ર કે જે તેણે પડદાથી ઢંકાયેલું જોયું હતું તે નક્કી આ સ્ત્રીનું જ હશે. જેની છબી છે તેજ યુવતી

આઈ આવે છે; દાસીએ તેને જ જોઈ હશે. અરદેશર સીડી પરથી નીચે ઉતરી રસ્તામાં આવી ઉભો, અને ગલીનાં નાકાં પરનાં એક મકાન પાસે ઉભો રહી કોઈની રાહ જોવા લાગ્યો.

વર્ષાઋતુ ચાલતી હતી: લગાર લગાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. અરદેશરે હવે ત્યાં ઉભું રહેવું કે નહિ તેનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેટલામાં એક પુરખાવાળી યુવતી એક દાસી સાથે લયડતે પગલે પેલી સીડીએ થઈ નવરોજીનાં મકાન પર જવા લાગી. અરદેશર આગ્રહપૂર્વક મ્હેં વધારી જોતો હતો, એક જગરા પવનના આંચકાએ પેલી યુવતીનાં અવગુંઠનનો છેડો ખસેડ્યો. એક ક્ષણ માટે તેનું મુખ ખુલ્લું થયું, પણ આ શું? અરદેશરે પેલા આદ્યમમાં જે સુંદર છબીને જોઈ વખાણી હતી, તેજ છબી આ સ્ત્રીની હતી, ત્યારે શું આજ ને યુવતી?

પ્રકરણ ૧૦ મું

પ્રેમની વિચિત્ર ગતિ

નવરોજીની ઓરડીમાં આવી કણેલિયાએ અવગુંઠન દૂર કર્યું; તે મૃદુમૃદુ હસતી હસતી બોલી, “મને આવતાં વાર થઈ છે ખરું?”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ના જરા પણ વખત લાગ્યો નથી; પરંતુ પાછળથી વિલંબ થાય એ ભયથી હું અધીર બન્યો હતો.”

કણેલિયા એક પુરશી પર બેઠી. આ ઠંકાણે આપણે જરા ભૂતકાળમાં ડૂબકી મારવી પડશે. મહાન આયરદાર લક્ષાધિપતિની કન્યા કણેલિયા એક દાસી સાથે નવરોજી જેવા ભિખારી, અનાથા શ્રમમાં ઉછરેલા માણસ સાથે મેળાપ કરવા આવે, એ શું સંભવિત છે? પારસી સમાજ ના સર્વોત્કૃષ્ટ યુવકો જેનો પ્રેમ મેળવવા તૃટી મરે છે. જેનાં અસામાન્ય સૌન્દર્યની ખ્યાતિ પારસી ધનકુખેરોના ગૃહસંસારમાં ચર્ચાનો વિષય થઈ પડેલ છે, જેની એક આંગળીના ધસારાથી હજારો દાસ-દાસીઓ તેનો હુકમ બજાવવા તૈયાર થઈ રહ્યાં છે, તે ઐશ્વર્યવતી, શ્વપતી ગુણવતી, બુદ્ધિમતી કણેલિયા એક દરિદ્ર યુવકને પોતાના પ્રેમનો અધિકારી સમજી તેની ભાંગી પડી કુંપડીમાં મગવા આવી છે, ઉઘાડે પગે, એકજ દાસી સાથે

પોતાના પ્રિયતમને મળવાં આવી છે. તે શું સંભવિત છે ? તે શું સ્વાભાવિક છે ?

પરંતુ ભગવાનનાં વિધાન મુજબ એ અસંભવિત નથી. મનુષ્ય નો હૃદયમંડાં અચિન્તનીય નિગૂઢ રહસ્યોનો પાર કાણ પામી શકે છે ? કણ્ઠેલિયાના જેવી આબરૂદાર, ધનવાન અને સૌન્દર્યશાલિની કન્યા સાથે નવરોજી જેવા હરિદ્રીનો પ્રેમ શી રીતે બંધાયો, તે જાણવા માટે તેનું પૂર્વદૃષ્ટાંત અતિ મંદેપમાં લખ્યા સિવાય અમારાથી રહેવાતું નથી, તેમ ક્યાં સિવાય વાંચકોને એ વિષયમાં અસંભવિત પર્ણજ લાગવાનું.

ત્રણ વરસ પહેલાં અર્થાત્ નવરોજીની ઉંમર જ્યારે ૨૦-૨૧ વર્ષની હતી ત્યારે નવરોજી મેતા સાહેબની નવસારીમાંની એક સુંદર હવેલીમાં ચિત્રામણુ આજેખવા ગયો હતો. મુંબઈ શહેરનો એક પ્રસિદ્ધ ઇજનેર નવરોજીની ચિત્રકળાપર આક્રીન હતો. મેતા સાહેબે પોતાના નવસારીમાંના બગલા માટે ચિત્રામણુ કાઢવા માટે જ્યારે કોઈ સારા ચિત્રકારની ખોળ કરવા માંડી ત્યારે પેલા ઇજનેરે નવરોજીની શિશારસ કરી તેને તે કામ પર નીમાવ્યો. અને એક સો રૂપીઆના પગારે તેને નવસારી મોકલાવ્યો.

નવસારી વડોદરા રાજ્યના તાબામાં છે, અહિં વડોદરા રાજ્યના નવસારી પ્રાંતનું મુખ્ય સ્ટેશન છે; નવસારી સુરતથી પણ બહુ દૂર નથી; આ સુંદર નાનું નગર પ્રકૃતિદેવીનો નયનને આનંદ આપનાર અમીઆ જેવું છે. ગુજરાત-કાઠીયાવાડનો થોડો ભાગ બાદ કરતાં બાકીનો ઘણો ભાગ થુક મરૂભૂમિ તૂલ્ય છે, નદીઓ વિનાના, ઝાડ પાન વિનાના, રેતાળ સપાટ પ્રદેશમાં શ્રીખત્રગતુની ગરમી અસહ્ય થઈ પડે છે. પરંતુ નવસારીમાં આવતાં એમ જણાય છે કે આતો જાણે અમરાવતીનું નન્દન કાનન ! નવસારીથી સમુદ્ર પણ બહુ દૂર નથી. અરબી સમુદ્રના હિલ્લોલ નવસારીની સુષુપ્ત પ્રજાના કાનને તંદ્રાહુકત કરી મૂકે છે, અને સમુદ્રપરથી આવતો પવન નવસારીને વાયુ ઢોળે છે અને નવસારી તનીની માફક મહાગર્વે ઉભી રહેલ છે, સવારે, બપોરે અને સાંજે નવસારીનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય અતિ આનંદદાયક જણાય છે.

નવસારીનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય આવું સુંદર જોઈ મુંબઈના ઘણા પૈસાદારોએ ત્યાં બંગલા બંધાવ્યા છે, મોટા મોટા પારસી ધનપ-

તિએએ અહિં બગીચા કરાવ્યા છે. મુંબઈથી નવસારી કંઈ દૂર નથી, થોડાક કલાકમાં મુંબઈથી નવસારી પહોંચી શકાય છે. મુંબઈવેપારની ગડમથલનું સફેર છે, કર્મજોત ત્યાં રાતદિવસ પ્રમળ વેગે નાકમાંને મુંબઈ પેસી જાય છે, વિશ્રામ માટે જરા પણ નવરાજ મળતી નથી; આંધી કર્મકરી થાકી મથેલા ધનાઢ્ય માણસો થોડો અવસર મળતાંજ નવસારીની ખુશી હવા ખાવા માટે દોડી આવે છે.

મુંબાઇના બીજા પારસી ગૃહસ્થોની મારફત પુરશોદ્ધ મેતાનો પણ એક બંગલો નવસારીમાં હતો; પરંતુ તે બંગલો બહુ સુંદર રીતે બંધાવેલો નહોતો તેમાં પણ તે અતિશય પ્રાચીન હોવાથી જરૂર જરૂરિત અને શાભા વગરનો થઇ ગયો હતો. તેથી મેતા સાહેબે ધણું પૈસા ખર્ચી તે બંગલાથી થોડે દૂર નવીન ફેશનનો સુંદર બંગલો બંધાવ્યો હતો. એ બંગલાનું ચિતરામણ કરવાનું કામ નવરોજ પર પડ્યું હતું.

બ્યારે નવરોજ એ નવા બંગલાનું ચિતરામણ કાઢવા આવ્યો, ત્યારે માધમાસ લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હતો, વસંતઋતુના સમાગમથી મેતાસાહેબનાં પ્રમોદ ઉઘાને નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, નવાવકસિત કુલો અને આંખાના મોરની સુગંધીથી બાગ બહેક બહેક થઇ રહ્યો હતો. પ્રકૃતિનાં હૃદયવિમોહન સૌન્દર્યથી નવરોજનું ભાવિક હૃદય પૂર્વે ન અનુભવેલા આનંદ રસથી રેલાઇ ગયું; તેમાંપણ બેચાર દિવસમાંજ મેતાસાહેબની અનિદ્ર સુંદરી, દેવબાલાના જેવી સરસતા અને પવિત્રતાવાળી સોળવર્ષની કન્યા કર્ણેલિયાએ તેનું હૃદય મોહવશ કર્યું. કર્ણેલિયાને જોતાંજ નવરોજના મનમાં આવ્યું કે અત્યારસુધી હું જે સૌન્દર્યના આદર્શને હૃદયના એકાંત સ્થળમાં અતિ છૂપી રીતે રાતદહાડો પૂજા કરતો હતો, તે આરાધ્યમાનસી દેવી મારી પૂજથી સંતોષ પામી પોતાના બક્તની કહોર સાધનાના અવસાન સમયે તેને અમરતા આપવા માટે મોહિની રૂપમાં આજે મારી આગળ આવિષ્કૃત થઇ છે ! રૂપમુગ્ધ તરણ ચિત્રકારે તે સૌન્દર્ય આગળ માથું નમાવ્યું; તેની આંગળીઓમાંથી પીછી ખસી પડી; તેને આશ્ચર્યનો ભાવ બતાવવાનો અવસર પણ મળ્યો નહિ. કર્ણેલિયા આ વખતે થોડા માસ થયાં પોતાની ઘરડી રમ સાથે હવા ફેર કરવા માટે નવસારીનાં ‘ફુનબવન’માં રહેવા આવી હતી. ત્યાં કર્ણેલિયાની કાંઈ પણ સખી અથવા બીજું કોઈ સહ

સંબંધી નહોતું; આ નિર્જન મુસાફરીમાં તેને એકલાં રહેવું મમતું નહોતું. નવરોજી મોઢો હતો, ખિતમી હતો તથા વાત ચીત કરવામાં ચાલાક હતો. તે ઉપસંત તેનો કંઈ સુંદર અને રૂપ દેવને લગવે તેવું હતું કર્ણેલિયાનું હૃદય જેમ ક્રોમળ હતું તેમ મમતા અને સહાનુભૂતિથી પૂર્ણ હતું; એક દિવસ વાતચીત કરતાં તેણે સાંભળ્યું કે નવરોજીને પિતા, માતા, ભાઈ કે બહેનમાંનું કોઈ નથી, આ દુનિયામાં તેના પર સ્નેહ કરનાર એક પણ પ્રાણી વિદ્યમાન નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેને ઘર-ખાર પણ નથી ! નાનપણથી તે અનાથાશ્રમમાં ઉછર્યો છે. અને યુવાનીના આરંભમાંજ તેણે એક મુઠ્ઠા અનાજ માટે આ ચિત્રકારનો ધંધો આરંભ્યો છે । નવરોજીની આ કરુણ આત્મકહાણી સાંભળી ક્રોમળતાના અવતાર રૂપેલિયાનું હૃદય ટ્રવી ગયું, તેના સુક્રોમળ નારી હૃદયમાં એક પ્રકાશની અવ્યક્ત વેદના માણ કેદી; દયા અને સહાનુભૂતિથી તેની આંખોમાં મોતીના દાણાની માફક આંસુ વહેતા લાગ્યાં; થોડાજ દિવસમાં એ બંનેમાં ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ જન્મ્યો, અને તરતજ તે શ્રદ્ધા તે વિશ્વાસ કોઈ જૂદાજ ભાવમાં ફેરવાઈ ગયાં. પરંતુ બંનેમાંનાં કોઈથી પોતાના મનની અનુમિ અને અવ્યક્ત વ્યાકુળતા પરસ્પર ખુશી કરવાનું સાહસ થયું નહિ.

નવરોજીના નવસારી આવ્યાગ્યાદ એ અઠવાડીયાં વીત્યા પછી એક દિવસ જન્મતી વેળાએ કર્ણેલિયાએ વાતવાતમાં પોતાની ફાઇખાને કહ્યું, “કોઈયા, આપણાં મકાનનું ચિત્રામણ કરવા જે મારીગર આવેલ છે, તેની ઉમર બહુ નાની છે ઉપરથી જોતાં જણાય છે કે તે કોઈ ગૃહસ્થના છોકરો છે, અને કંઈક મુશ્કેલીમાં આવી પડવાથી આ પ્રમાણે કામ કરે છે । તેની વાતચીત રહેણી કહેણી એ બધું સાધારણ કારીગર જેવું નથી. ”

ડોસીએ કહ્યું:—“ બંદન, પરમેશ્વર તો બધાને સરખી અવસ્થામાં રાખતો નથી; કેટલાક મોટા માણસો અદૃષ્ટતા દોષથી મરીબ થઈ જાય છે, તેઓનાં છોકરાં મૂઠી અજ માટે કેવું હલકું કામ કરે છે તેની કોને ખબર છે ? ”

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“ મેં સાંભળ્યું છે કે તેને મા, બાપ, ભાઈ બહેનમાંનું કોઈ નથી, એટલુંજ નહિ પણ રહેવાને ઘરખાર પણ નથી ! જે એમ હોયતો તો આરે કુખ ફાઇખા ? ”

ફાઇખાએ કહ્યું:—“ પરમેશ્વર જેને જે અવસ્થામાં રાખે તેને તે

આવશ્યામાં રહેવું પડે છે; દુઃખ પડે તોપણ ઉપાય શો ? ”

કર્ણેલિયા લગાર ગદ્યાંતણાં મારતી બોલી:—“ પણ ફાઈમા, મેં સાંભળ્યું છે કે તેને હાથે રાંધી ખાવું પડે છે; તેથી આપણે એક કામ ન કરી શકીએ ? ”

ડોસીએ કહ્યું:—“ ક્યું કામ ? ”

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“ આપણે અહિં તો ઘણા માણસોની રસોઈ થાય છે; નવરોજી અહિં આખો દિવસ કામ કરે છે; તેને બે વખત અહિં ખવરાવીએ તો કંઈ અગવડ થાય તેમ છે ? ”

ફાઈમાએ આ વખતે મ્હોં ઉંચું કરી કર્ણેલિયાનાં મ્હોં સામે બેચું, કર્ણેલિયાના મ્હોંપર દયા અને સહાનુભૂતિનાં ચિહ્નો સપાટ રીતે જણાતાં હતાં, દયા અને સહાનુભૂતિથી કર્ણેલિયાનું સુંદર મુખ તરતનાં ખિલેલાં સુગંધમય શતદલની માફક વિકસી રહ્યું છે. ”

ડોસીએ હેતુપૂર્વક કહ્યું:—“ બેટી, તારા ખાપનું અન્ન તો ઘણાય ખાય છે, તો પછી એક મિત્તીને બે વખત ખાવાનું આપવું એમાં શી મોટી વાત છે ? તેને કહાવી મોકલજે કે કાલથી અ-હિંજ જમે. ”

ફાઈમાની સહૃદયતાથી કર્ણેલિયાનું હૃદય આનંદથી પૂર્ણ થઈ ગયું; તેજ દિવસે બપોર પછી તેણે નવરોજીને આ ખાખત કહ્યું, નવરોજી પ્રથમ તો આ પ્રમાણે કરવા તૈયાર ન થયો, પણ સરલતાની ક્રિતિમા સ્વરુપિણી સહૃદયા કર્ણેલિયાને વ્યથિત કરવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી; એટલે તેને આ ઠરાવ પસંદ કરવો પડ્યો.

બોજન પ્રસંગે ડોસી સાથે નવરોજીનો મેળાપ થવા લાગ્યો, અને નવરોજી બે ચાર દિવસમાં ડોસીનો જાણીતો થઈ ગયો; પણ ડોસી તેને મીઠી નજરે જોતી નહોતી. જેઓ ગૃહસ્થોના બંગલામાં ચિતરામણ ચીતરે, તેઓ થું આબરૂદાર હોય, એ વિચારજી ડોસીના મગજમાં પેસતો નહોતો. તે નવરોજી સાથે થોડી વાતચીત કરતી, તે પરથીજ તેનાં અંતઃકરણમાંના વિચાર જણાઈ આવતા. તેના તે વિચારો નવરોજીને બહુ અસહ્ય લાગતા; પરંતુ તે પોતાનું આંતરિક દુઃખ બીજાં કાઢીને જણાવતો નહિ.

ચિત્રવિદ્યામાં નવરોજી બહુજી હોંશિયાર હતો, તેણે થોડા રોજ મહેનત લઈ ડોસીનું એક સુંદર આપલ પેઇન્ટીંગ તૈયાર કરી આપ્યું. ડોસીનું આ ચિત્ર એવું તો સુંદર થયું હતું કે તે બેઠ

“નાની તળાવડીમાં નાની સરળી હોડીમાં એસી સફર કરતાં.”

૪૪ ૮૩

ડોસીમા ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. ડોસી સમજી ગયાં કે આવું કામ હાથરહત શક્તિ વિના થઈ શકે નહિ. તેજ દિવસથી કોઇખાની નજર મીઠી થઈ, નવરોજી પર તે ખુશી રહેવા લાગ્યાં અને ચિત્રનાં ધન્યમ બદલ નવરોજીને તેણે એક સોનાનું સુંદર ધડિઆળ આપ્યું. આ પ્રમાણે થયું જોઈ કહેલિયાના આનંદની સીમા રહી નહિ.

ખંતેના દિવસો વીતવા લાગ્યા. એ નિર્જન બાગમાં એ યુવક યુવતીનું જીવન, પરસ્પર મિત્રતા અને પ્રણયથી આનંદમાં વીતવા લાગ્યું—તેમના દિવસો સુમધુર મિલન—સ્વપ્નની માફક, વસન્તના મુદ્દામય મલય હિલ્લોલની માફક સ્વદન્તુના વિમલ ચંદ્રકર—ઘોલ રજની ગંધાની માફક જવા લાગ્યા. ડોસી પોતાના વિચારોમાંજ મથાણુ રહેતી, કહેલિયા શું કરે છે અથવા શું નથી કરતી તે તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું. સવારમાં થોડા કલાક અને બપોરે જમ્યાબાદ થોડા કલાક નવરોજી બંગલાનું ચિત્રામણુ કાઢતો હતો; પરંતુ સાંજરે જ્યારે શ્રાન્ત દિવાકર રાતાં આકાશને ભપકાભેર શોભાવી જ્યારે અસ્તાચલ ગમન કરવાને તૈયાર થતો ત્યારે તે પણ એ બંગલાના એક બગીચામાં આવતો; તે ત્યાં આવતો ત્યારે તેને જુદી જુદી વ્હત i પક્ષીઓના કલરવથી ગાજતાં ચન્દનનાં ઝાડ તળે તેના હૃદયની ઉપાસ્ય દેવી ઉભી ઉભી તેની વાટ જોતી જણાતી.

ખંતેનો મેળાપ થતાં તેઓ બંને કદી કદી એકઠાં મળી પુષ્પોદ્યુતતાં, કોઈ દિવસ એકાદ ગાદાં પત્રોથી આચ્છાદિત ઝાડની શીતળ છાયામાં બેસીને એક બીજનાં બાલ્યજીવનની કેટલીક અતીત વર્તઓ વિચારતાં. કોઈ દિવસ એ પુષ્પોદ્યાનની વચ્ચેવચ્ચ આવેલી નાની તળાવડીમાં નાની સરખી હોડીમાં બેસી સફર કરતાં; નવરોજી હલેસાં મારતો, કહેલિયા સુકાન પકડી બેસી રહેતી; અને એવી દશામાં તેઓ પરસ્પર અનિમિષ દૃષ્ટિએ જોઈ રહેતાં, એટલું જીતું તેઓના હૃદયની દુર્દમનીય આકાંક્ષા પાર પડતી નહિ. યુવક—યુવતીનાં નવયૌવનની એ ગભીર ઉન્મત્તતા, ચાંચલ્ય અને વ્યાકુળતા, એક બીજ તરફ વારંવાર જોવું અને વારંવાર વાતચીત કરવી, વગેરે પ્રતિ મુદ્દતે બદલાતા ભાવોનું વર્ણન આ લેખન વડે થઈ શકવાની આશા નથી.

આ પ્રમાણે ત્રણ માસ વીતી ગયા. નવરોજીને વખતોવખત શંકા થતી કે મારા જેવા હલભાગીના નસીબમાં આ સુખ વધ વ-

ખત રહેશે નહિ; કદાચ એક ક્ષણમાં મારું આ સુખનું સમાપ્ત મ-
રીલીકા-બ્રાન્ત મુસાફરીની બ્રાંતિની માફક દૂર થઈ જશે તો પણ ભગ-
વાને તેને જે અનાસ્વાદિતપૂર્વ અતુલ આનંદનો અધિકારી કર્યો
હતો, તે માટે તે વિધાતા પાસે વારંવાર પૂરી કૃતજ્ઞતા જણાવતો હતો.

છેવટે ખરેખર તેણે ધારેલાં કઠોર દુઃખનો દિવસ આવ્યો એક
દિવસ સવારમાં નવરોજી પીછી પકડી એક લીલા મંડપમાં એક
મંદર ખિલેલાં ફુલતું ચિત્ર કાઢવાની તૈયારી કરતો હતો, એ વખતે
એક ખાનસમાએ આવી તેને ખબર આપી કે શેઠાણી આપને જો-
ડાવે છે, આપ હમણાંજ તેની પાસે જાઓ. નવરોજી પીછી છોડી
પાલક પરથી નીચે ઉતર્યો; તેના મનમાં મંદેહ આવ્યો, તેનું હૃદય
મલુ ખિન્ન થઈ ગયું. તેના મનમાં થયું કે આટલા દિવસ પછી કદા
ચ એકાએક મારા સુખનીકુંજમાં દાવાનલ પ્રકરી તેને ભસ્મ કરી
નાખશે; તે અતિશય બહીનો, અને ઉતરી ગયેલે ચહેરે નોકર સાથે
ચાલ્યો; છેવટે તે બારણા પાસે આવી પહોંચ્યો એટલે પેલા ખાન
સામાએ નવરોજીને કહ્યું, “ ભાઈ, બાબત શી છે તે સમજતું નથી
શેઠાણી બહુજ ગુસ્સે થયાં છે, આવો, ગુસ્સો તેમને કદી ચડતો નથી.
તેની સ્થિતિ અત્યારે સારી ન હોવાથી આપ જરા સાવધાનતાથી
વાત કરજો. ”

ખરેખર શેઠાણી ગુસ્સાથી ભાન બૂલી ગયા હતા; નવરોજી તેની
પાસે આવી ઉભો રહ્યો કે તરત તે પોતાના મ્હોમાં આવે તેવા શ-
બ્દો કહી વાવાઝોડની માફક તિરસ્કારનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.

નવરોજીએ ધીમેથી પૂછ્યું:—“ આપ મારો આટલો બધો તિર-
સ્કાર શા માટે કરો છો ! ”

આ પ્રશ્ન સાંભળતાજ બાઈ સાહેબનો મિજબાન આસમાનમાં
પહોંચ્યો, તે અરાડા પાડી ઉઠી, “ નિર્ભજ, વળી તું એમ પૂછવાની
હિંમત કરે છે કે મારો તિરસ્કાર શા માટે કરો છો ! તું શું આ-
કાશનો ચંદ્ર હાથમાં લેવા માગે છે ! તારા જેવા હલકા માણસની
આટલી બધી સ્પર્ધા ! તું બિખારી મજૂર છે, તું શું લક્ષ્યાધિપતિની
કન્યાનો લોભ રાખે છે ! આવી દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ તે કેમ આકરી ! ”

નવરોજીનું લાલ મ્હોં શીકું પકી ગયું; તે મગમગા અવાજે જો-
લ્યો, “ મેં કંઈ પણ ગુન્હો કર્યો નથી. ”

બાઈ સાહેબ બમણા જોરથી બોલ્યાં, “ અપરાધ નથી કર્યો ! તારાં મ્હોં પરથી જ જાણાય છે કે તું અપરાધી છે, તું કુતરો છે તું શું ખુરોદજી મેતાની કન્યાનો લોભ રાખે છે ? ક્ષ્મી સ્પર્ધા ! કેવું સાદસ ! તું શું એમ ધારે છે કે કર્ણેલિયાના મનનું રંજન કરી શકવાથી તેના પિતા તેને તારી સાથે પરણાવશે ? ”

આ વખતે નવરોજી જરા દઢ સ્વરે બોલ્યો:—“ હું ઇશ્વરના નામથી શપથ કરી બોલુ છું કે:—

“ ટોસી મા તેને અટકાવી ઉઘસ્વરે કહેવા લાગ્યાં, “ ઇશ્વરના નામના શપથ ! કુલી-મજુરનાં મ્હોંમાં ગૃહસ્થ માણસની બાધા કદી શોભતી નથી; વધારે તો શું કહું આજે કર્ણેલિયાના કુઆ જીવતા નથી તો તે જોડે જોડે તારૂં માથું ભાંગી નાખત: હું તો બહુ દયાળુ છું તેથી તને એવી કોઈ સજા કરવા માગતી નથી, પરંતુ તુ તારૂં કાળુ કર, અહિંથી ચાલ્યો જ તારી જે કંઈ વસ્તુ અહીં હોય તે ઉપાડી જા. ”

ટોસીની આ કઠોર આજ્ઞા છતાં નવરોજી ડગલું પણ પાછો દા-
ડ્યાં નહિ, તે વ્યાં ઉભો હતો સાંજ સ્થિરભાવે ઉભો રહ્યો; તેણે એક વખત કાતરને જે ઉંચે જાળીઆંમાં જોયું, પરંતુ ત્યાં પદ્મપત્રની માફક ફરકનાં એ હસતાં નયનો તેની નજરે ન પડ્યાં; કર્ણેલિયા તે વખતે ત્યાં નહોતી. નવરોજી હતાશભાવે પોતાની ઉંચી નજર નીચે કરી જમીન તરફ જોઈ રહ્યો.

કઠોર તિરસ્કાર થયા છતાં નવરોજીને નાસતો ન જોઈ ટોસીમા લગાર વિસ્મય પામ્યાં. તેના ગુસ્સાનો પ્રથમ ઉભરો લગાર શાંત પડ-
તાં, તેણે લગાર ધીમે અવાજે કહ્યું “ મને લાગે છે કે મેં તને લગાર વધુ કહ્યું છે, તારા પ્રત્યે મેં વધુ કઠોર વર્તન ચલાવ્યું છે; પરંતુ કદા તું એકલોજ નહિ, પણ તે સાથે તું તિરસ્કારને યોગ્ય છું. કારણ કે હું આંખો મીચી કોઈ તરફ ન જોતાં આંધળી બની બેસી રહી હતી; કર્ણેલિયાને મેં સાવચેત કરી નહિ હું ધરડી થઈ છું તેથી સ્વાધીનતા મળતાં યુવક-યુવતી કેવો વ્યવહાર કરે છે તે વાત હું જૂલી ગઈ છું. હું નિશ્ચિંતભાવે બેસી રહી હતી, અને આ તરફથી માણસોને મ્હોંએ કલંકનાં ગીત ગવાય છે. ”

આ વખતે જાણી વાગતાં સિંહ જાગ્રત થઈ ઉઠ્યો હોય તેન નવરોજી જાણી ઉઠ્યો, તેનું શીકું મ્હોં એકાએક લાલ થઈ ગયું.

તેણે ગુસ્સાભરે પૂછ્યું, “ નિષ્કલંક ચરિત્રવાળી, ધોળાં કુસુમના જેવી પવિત્ર સરસતાની મૂર્તિ જેવી કણ્ઠેલિયાનાં ચરિત્રમાં કલંકનો આરોપ મૂકે એવો હિયકારો કેાણુ છે ? હું અત્યારેજ તેનું માથું કાપી આણીશ. ”

ડોસીએ કહ્યું:—“ મને લાગે છે કે તારા શરીરમાં બળ છે; તું જે બોલે છે તે પ્રમાણે કરી શકે તેવો છે, એ વાતમાં હું અવિશ્વાસ રાખતી નથી, પરંતુ માથાં તે કેટલાકનાં કાપીશ ? બધાંનાં મ્હોં કેવી રીતે બંધ કરી શકીશ ? કલંકથી જ્યારે આરે દિશા પૂર્ણ થઈ જશે ત્યારે કણ્ઠેલિયાના નિષ્કલંક શુભ્ર કુમારી જીવન અને કુલ માનનું ગૌરવ કેવી રીતે રહેશે ?—હજી સૂચી બધા માણસો આ વાત જાણી શક્યાં નથી ઘણાના કાનમાં આ કલંક કહાણી પ્રવેશ કરે તે પહેલાં તું નવસારી છોડી જતો રહે કણ્ઠેલિયાને હંમેશને માટે ભૂલી જા; હવે કદી પણ આ માર્ગે ડગલું ભરીશ નહિ. ”

આવી આજ્ઞા ન કરતાં ડોસીએ જો તેજ ક્ષણે નવરોજનાં હૃદયમાં તીક્ષ્ણ છરી ભોંકી દીધી હોત અગર તેનું હૃદય વીંધી નાખવાની કેા ઇને આજ્ઞા કરી હોતતો નવરોજને આટલું બધું ન લાગી આવત તે કાવર કંઠે બોલી ઉઠ્યો, “ અત્યાર સૂચી આપે મારા તરફ દયા બતાવી છે, તો આપ મારી એક વાત પણ સાંભળો, હું ટુંકી મુદ્દિ વાળો યુવક છું હું જાણું છું કે મારામાં સંસાર વ્યવહારનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી; તોપણ મારામાં સાહસ છે, ઉદ્યોગ કરવાની શક્તિ છે, સંસારમાં માન મરતબો સ્થાપન કરી શકવાની આશા પણ છે ! આપ મારા તરફ નિર્દય થશો નહિ—”

નવરોજ એવા અવાજે, એટલી લાગણીથી આ શબ્દો બોલ્યો કે, તે શબ્દોએ એ વૃદ્ધનું હૃદય ખળભળાવ્યું તોપણ ડોસીએ પોતાના હૃદય પર સંયમ રાખ્યો. પછી તે ધીમે ધીમે બોલી, “ મને એ બધી વાત કહેવાથી કંઈ પણ વળવાનું નથી કણ્ઠેલિયા મારી કન્યા નથી, તેના પર મારો કંઈ અધિકાર નથી; તોપણ હું તારી આગળ એટલું કમ્પ્લેક્ષ કરી શકું છું કે તેનાં માથાપને કાને તારી આ બેઅદબીની વાત ન જાણ તેની હું વ્યવસ્થા કરીશ. ખુરશીદજી એવો તો કોધી છે કે તેના કાને આ વાત પહોંચશે તો તે મહા અનર્થ કરી મૂકશે; તે માટેજ હું તને કહું છું કે તું વખતસર અહિંથી જતો રહે, નહિ તો તારે માથે ભારે વિપત્તિ આવી પડશે. ”

નવરોજી ગાંડાની માફક લથડતાં ડમ્બે તે ઝોરડામાંથી બહાર આવ્યો; ઉદ્ભ્રાન્ત ચિત્તે બંગલાનાં પગથિયાં ઉતર્યો. બંગલાની સાથેજ પેલું પુષ્પોદાન હતું; તેની પાસે થઇને ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યો; થોડે દૂર ગયાબાદ તેણે જોયું કે એ કામિની તરૂં નીચે કુર્ણલિયા ઉભી છે; તેનું મુખ ગંભીર છે. દૃષ્ટિ સ્થિર છે, તે જાણે છપ્પીની માફક નિરપર થઇ ઉભી છે ।

નવરોજીને જોઇ કુર્ણલિયા બોલી:—“ નવરોજી મેં બધું સાંભળ્યું છે ! ”

નવરોજી નિરાશાથી છવાઇ ગયેલા અવાજે બોલ્યો, “હા આજ પૂરું થયું. મારી નોકરી ગઇ છે, હું અહિંથી જાઉં છું.”

કુર્ણલિયાએ પૂછ્યું:—“ હવે શું કરશો, ક્યાં જશો ? ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ જેવી પરમેશ્વરની ઇચ્છા એ બધી વાતનો મેં વિચાર કર્યો નથી. અહિંથી મારા ચાલ્યા જવાનો અર્થ એટલો જણાય છે કે મારી બધી આશાનું અવસાન.

કુર્ણલિયા એક પગલું આગળ આવી, તે તેના કોમળ કરપદ્મ-વમાં નવરોજીનો હાથ પકડી પ્રેમપૂર્વક તેનાં મોં સામે જોઇ પૂછવા લાગી, “ તમે આટલા બધા નિરાશ શા માટે થાઓ છો ? ”

નવરોજીએ દીર્ઘવિશ્વાસ નાખી કહ્યું, “હજીપણ આશા રાખું! તમને ખમર નથી કે મારાં અને તમારાં મિલન વચ્ચે મોટા પર્વત સમાન વિદ્યો છે ? હજી તમે એટલું પણ સમજ્યાં નહિ કે પૃથ્વીમાં તમારી સાથે મારાં મિલનની કંઈ પણ સંભાવના નથી. મને બરાબર જણાય છે કે હું તમને કદી પણ મેળવી શકીશ નાહ. આટલું જાણ્યા પછી મારા અદૃષ્ટમાં શું છે કે શું નથી, તે જાણવાનો મને લગાર પણ આગ્રહ નથી. ”

આ વખતે કુર્ણલિયાએ અતિ સુકોમળ સહાનુભૂતિપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નવરોજી સામું જોયું, તેનો નારી હૃદયનો—પરિપૂર્ણ પ્રેમ તે દૃષ્ટિમાં ઉજળતો હતો. તે ગદ્ ગદ્ કંઠે બોલી, “ પરંતુ જો તમે મારી પાસેથી એક બિંદુ-અતિશુદ્ધ બિન્દુમાત્ર આશા પામે, તો શું કરશો ?

નવરોજી ઉત્સાહપૂર્વક બોલ્યો, “તેમ અને તો હું શું કરું ? જો તેમ અને તો હું શું ન કરી શકું ? મનુષ્ય કરી શકે તે મારે માટે અસાધ્ય થાય તેમ નથી હજારો હરકતો સામે યુદ્ધ કરી હું જીવ

મેળવીશ, કોઇપણ કઠિન કર્મ પૂરું કરવામાં હું પાછાં પગલાં નહિ ભરું. હું ગરીબ છું, પૈસા મેળવી હું સમાજમાં ધનવાન બનીશ; હું વંશ-ગૌરવમાં ઉતરતો છું, પણ સમાજમાં પૈસાદાર બની એવી ખ્યાતિ મેળવીશ કે હું કુલીન જોવાળ કહેવાઇશ ત્યારે મને લાગે છે કે તમે મને અયોગ્ય નહિ માનો.

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“સહનશીલતા જ તમારી મોટી મુડી છે.”

નવરોજીએ કહ્યું “સહનશીલતાની ખાસમાં ખોટ નથી; તમારી પાસેથી લગાર આશાનું વચન મળતાંજ હું બધું સહન કરી જીવન સંઘ્રામમાં અગ્રસર થઇશ.”

કર્ણેલિયા ઉઘે દષ્ટિ નાખી બોલી:—“જાઓ જીનવ-યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાઓ કદી પણ હતાશ ન થશે. વિજયી વીરની માફક ખ્યાતિ મેળવો, વિપુલ ઐશ્વર્યથી શોભો, સમાજમાં તમારા યશ અને ગૌરવથી ખ્યાતિ પામો. હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું તમારી છું; આ જિંદગીમાં હું બીજા કોઇ સાથે વિવાહ નહિ કરું.”

નવરોજીએ આંસુવાળી આંખે કર્ણેલિયાનાં મ્હોં પર પ્રેમપૂર્ણ સત્પણ દષ્ટિ નાખી દીલગીર મને તે ઉદ્ધાનમાંથી પ્રસ્થાન કર્યું.

તે પછી તેને કોઇએ નવસારીમાં જોયો નહિ.

પ્રકરણ ૧૧ મું

રમણી કે પિશાચી ?

નવસારી છોડી નવરોજી મુંગઢ આવ્યો, અને ત્યાં તે સ્વતંત્રતા પૂર્વક ચિત્રવિદ્યાનું કામ કરવા લાગ્યો. તે વખતે ઘરમાં ચિતરામજી કાદનારા ચિતારાની સંખ્યા અત્યારની માફક ઉભરાતી નહિ; તેથી એક ઉત્તમ ચિતારા તરિકે તેની ખ્યાતિ મુંગઢના ધનવાનોમાં ફેલાઇ ગઇ. આથી જીવિકા માટેની ચિંતાપણુ રહી નહિ. મુંગઢમાં આવી તેણે જે ઘર ભાડે લીધું હતું, તે વિષે અમારા વાચકો જાણે છે.

નવસારી છોડ્યા બાદ ત્રણ માસ પછી મેતા સાહેબની પેલી વ્રજુ બહેન મરણ પામી. ફાઇનાં મરણ પછી કર્ણેલિયા મુંગઢ આવી. મુંગઢ આવ્યા પછી કર્ણેલિયાએ કેટલીય વખત દૂધી રીતે નવરોજી

સાથે મેળાપ કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ નવરોજીને ઘેર જવાને પણ તે તત્પર થતી હતી; પરંતુ આ વાત કલ્લેલિયાની વિશ્વાસુ દાસી ઇસુબાઇ સિવાય બીજાને કોઈ જાણતું નહોતું.

કલ્લેલિયાએ ખુરશીપર બેઠા પછી નવરોજીને પૂછ્યું:—“આજ હું કેવી દેખાઈ છું ?”

નવરોજી લગાર હતી બોલ્યો:—“અતિ સુંદર.”

કલ્લેલિયાએ કહ્યું:—“મસ્કરીની વાત નથી, તમારી પ્રશંસા મેળાવવા માટે મેં એ પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી. પણ મારી છબી હજુ પણ પૂરી થઈ નથી; તમે કહ્યું હતું કે છબી પૂરી કર્યા પહેલાં મારે એક વખત તમારી સામે બેસવાની જરૂર છે; તે માટે મને જાણવાની ઇચ્છા છે કે હું આજે નિઃસાહી કે દીક્ષીર તો દેખાતી નથી ?”

ખરેખર! કલ્લેલિયા અલૌકિક સુંદરી હતી; પરંતુ તેનાં સૌન્દર્યમાં લાલસાનો ભાવ નહોતો. વસંતઋતુમાં કુસુમશૃંગી કેન્તલવાળી, વનલતા જેવું સૌન્દર્ય ધારણ કરે, વર્ષાઋતુમાં ખંતે કાંઠામાં રેલાતી નદીઓના તરંગોમાં જે સૌન્દર્ય ઉછળી પડે, શુભ્ર જ્યોત્સ્નાપુલકિત રાત્રિમાં સુનીલ સરોવરનાં નિર્ભળ વક્ષપર ખિલી રહેલી કુસુમિનીનાં કોમળ ઝૂંડમાં જે સૌન્દર્યનો વિકાસ જોઈ આનંદ થાય, ઉષાના અરુણરાગમાં જે સૌન્દર્ય જોવાની આશાથી તામસી નિશાનાં અવસાન સમયે આ શુભ-જગત પ્રકૃષ્ઠ થઈ નયનો ઉઘાડી,—તે સૌન્દર્ય કલ્લેલિયાનાં મુખ તરફ જોતાં જોનારને આશ્ચર્યમાં મુગ્ધ કરી દેતી તેની રંગરંગમાં શુદ્ધ આનન્દને ફેલાવી દેતું વાચકો આ વાર્તાના આરંભમાં જ એક બીજી અતુલનીયા સુંદરીને જોઈ વણ્યા છે. જરયાનુ પણ સુંદરી છે, અલૌકિક સુંદરી છે. પરંતુ તે સૌન્દર્ય ભોગ અને વિલાસની મેલાશયી ઠંકાઈ ગયેલું છે. કલ્લેલિયાનું રૂપ વિશ્વ-રૂપનું સૃષ્ટિ-માધુર્ય ખુલ્લું કરતું હતું, અને જરયાનું રૂપ ભોગાભિલાષીને સાંકળતી માદક પૃથ્વી તરફ ખેંચતું હતું. કલ્લેલિયાનાં રૂપથી આંખો ઠંડી પડતી, જરયાનુના રૂપથી આંખ ઝંખવાઈ જતી. જરયાનુની આંખોમાં જે તીવ્ર માદકતા હતી, તે મનુષ્યને હન્યત્ત બનાવી દેતી; પરંતુ કલ્લેલિયાની આંખોમાં સરલતા પવિત્રતા અને સ્ત્રી-હૃદયની કોમળતા પ્રતિબિંબિત થતી.

કલ્લેલિયાનાં મ્હોં સામું ધારી ધારીને જોયા પછી નવરોજી બોલ્યો, “કલ્લેલિયા, ભ્યારે હું તમારું મ્હોં સારી રીતે જોઈ છું, ત્યારે મારી અયોગ્યતા અને ચિત્તકળાના અભાવની વાત યાદ આવે

છે, અને તેથી હું ઘણા લજવાઈ છું; મારી અશક્તિ ત્યારે સમજી શકું છું. તમે અહિં આવ્યાં તે પહેલાં મેં આ છપ્પી ઘણીવાર જોઈ છે; પરંતુ મને એકવાર તેમાં દોષ જણાયો નથી, પરંતુ અત્યારે તમે આવ્યાં છો, એટલે સમજી શકું છું કે હાયા અને કાયામાં કેટલો ભેદ છે ! છપ્પીને એટલા બધા પ્રયત્નો કરતાં છતાં આખેડુખ ન બનાવી શક્યો, એ જાણી મને શરમ આવે છે. ”

નવરોજી ગમે તેમ કહે, પણ તેણે આંકેલું ચિત્ર કુશળ પરીક્ષકને પણ આખેડુખજ જણાવું. નવીન ચિત્રકારને માટે આવું ચિત્તાંકન ખરેખર ! આશ્ચર્યજનક કહેવાય; તોપણ નવરોજીનું મન માનવું નહોતું !

કર્ણેલિયાએ લગાર હસી કહ્યું:—“ તમે નકામી દીલગીરી શા માટે જણાવો છો ? મને તો આ છપ્પી આખેડુખ જણાય છે. ”

નવરોજી બોલ્યો:—“ છપ્પીને આખેડુખ આંકવામાંજ બધી વિદ્યાની પરિસમાપ્તિ થતી નથી; સારો ફોટોગ્રાફ પણ આખેડુખ હોઈ શકે, પરંતુ તેમાં અને આંધલપેઈન્ડીંગમાં શું ભેદ નથી ? મેં તમારી છપ્પી મારી શક્તિ મુજબ આખેડુખ આલેખી છે, છતાં તમારી આંખોની આ પ્રેમભય દૃષ્ટિ, તમારાં મુખનો આ પ્રીતિ પ્રકૃષ્ણભાવ, તમારા સુકોમળ ગાલની આ લજ્જન-અર્ણુ આભા આખેડુખ રીતે શું મારાં ચિત્તમાં પ્રતિફલિત થઈ છે ? તે માટેજ હું કહું છું કે છપ્પી યરાખર અંશાઈ નથી; તેથી મને એવી ઇચ્છા થાય છે કે આ છપ્પી પડતી મૂકી એક નવી છપ્પી આંકું ? ”

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“ તે માટેની સગવડ હવે થાય તેમ નથી. ”

નવરોજીએ નવાઈ પામી પૂછ્યું:—“ સગવડ કેમ નહિ મળે ? ”

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“ તમારી સાથે આ મારો છેલ્લો મેળાપ છે. ”

કર્ણેલિયાની વાત સાંભળી નવરોજી થોડીવાર દિગ્મૂઢ થઈ બેસી રહ્યો; ત્યારપછી મંદ અવાજે બોલ્યો, “ કર્ણેલિયા, શું તમે ફોર્મપણ કારણે મારાથી દુઃખી થયાં છો ? કર્ણેલિયા, મેં આપનો એવો શા અપરાધ કર્યો છે, કે આપ મને આવો જખરો દંડ આપો છો ? ”

કર્ણેલિયા ધીરા અવાજે બોલી:—“ નવરોજી, તમારો અપરાધ કશો નથી. અપરાધનું નામજ કેમ સો છો ? તમે મારો ફોટો માગ્યો

હતો તે મેં તમને આપ્યો છે. મારી છત્રી આંકતી વખતે થોડો સમય મારે તમારી સામે બેસવું જોઈએ એમ તમે કહ્યું એટલે મેં તે પણ કર્યું છે. એ માટે મારે કેટલીક વખત તમારે ઘેર આવવું પડ્યું છે. તમે શું એમ ધારો છો કે મારા જેવી કુલીનવંશમાં ઉત્પન્ન થએલી કુમારિકાને એમ કરવું યોગ્ય હતું ? માફ આ આચરણ જોઈ કોઈ મારી નિન્દા કરે, કોઈ મારાપર કલંક મૂકે, તેની સામે બચાવ કરવાને મારી પાસે શાં પ્રમાણો છે ? એમ થવાથી શું મારા માતાપિતાનાં ઉન્નત મસ્તક અવનત નહિ થાય ? તે સિવાય એક બીજી વાત પણ છે. તમે આટલી મહેનતે મારી જે છત્રી આંકી છે, તે ક્યા કામમાં આવશે ? તે વાત પ્રગટ કરવાનો પણ તમને અધિકાર નથી; પ્રગટ કરતાં કલંકપ્રિય નિન્દાખેરનાં મુખમાંથી કેટલીય જાતના અપવાદો નીકળશે. યાદ રાખજો કે ધણી પ્રમાણમાં ખ્યાતિ અને પૈસો મેળવ્યા સિવાય, તમે મને મેળવી શકશો એ આશા રાખવીજ નહિ. ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ એ વાત મને યાદ છે. ”

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“ યાદ રાખજો કે તમે મારા પ્રણયી છો એ વાતનો વિચાર કરતાં મારે કદીપણ પસ્તાવો કરવો ન પડે. ”

નવરોજી બોલ્યો:—“ હું તમારા પિતાને જાણું છું. કદાચ તે ભવિષ્યમાં પૈસો અને ખ્યાતિ મેળવી તમારી સાથે વિવાહ કરવાની યોગ્યતા મેળવી શકું, પણ હું આચરણ કુંડુંમાં જન્મ્યો નથી તમારા પિતાને કુલિનતાનું અભિમાન બહુજ છે; તે મારા જેવા અજ્ઞાત કુલશીલ યુવકના હાથમાં કદીપણ પોતાની કન્યા સોંપશે નહિ. ”

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“ અત્યારથીજ જો તમે એ બધી વાતનો વિચાર કરી કાયર બની જશો, તો પછી કાર્યક્ષેત્રમાં આગળ કેવી રીતે વધી શકશો ? કઈ આશાએ સહિષ્ણુ ચિત્તે હજારો અકબજો સાથે સંગ્રામ કરશો ? પહેલાં તમે મારો હાથ ઝાલવાને યોગ્ય થાઓ, ત્યારપછી મારા પિતાને તમારો અભિપ્રાય જણાવજો. તે વખતે જો તેઓ તમારી વાત નાકબૂલ કરશે, તો હું મારી ઇચ્છાથી તમને મારો આત્મા સોંપીશ. ”

નવરોજી બોલ્યો:—“ પરમેશ્વર સહાયતા આપે ને હું તમારી યોગ્ય અર્ધશકું. તમારો મેળાપ નહિ થાય તોપણ હું મારાં લક્ષ્યથી બ્રહ્મ

નહિ થાઉં હું સંસાર સમુદ્રમાં ખેંચાયો છું, પરંતુ તમે એટલું યાદ રાખજો કે આ સમુદ્રમાં તમેજ મારો ધ્રુવ-તારો છો.”

કહુંલિયા લગ્નર દસી બોલી:—“ ધ્રુવતારો સંસાર સમુદ્રનાં આ નાનાં નાવડને કદી પણ ભૂલી શકે તેમ નથી; તોપણ હાલમાં એક ભારે ગરબડ મચી છે. સાંભળવા મુજબ દેનશા કાવસજી દસ્તુર મારી સાથે વિવાહ કરવાને તૈયાર થયા છે ! ”

નવરોજી નવાઇ પામી બોલ્યો:—“ દીનશા કાવસજી દસ્તુર ? મું-ખમાં તે એક ધનવાન વ્યક્તિ ગણાય છે ! ”

કહુંલિયા બોલી: “ હા, તે ભારે પૈસાદાર છે; પરંતુ મેં તમને મારા મનની વાત જણાવી છે. મને જણાય છે કે પિતાજી અને મા આ વિવાહ માટે મને ખુબજ સમજવશે; હું ગમે તેટલી અડચણ નાખીશ તોપણ તેઓ માનશે નહિ, અને ઉલ્લાસ એ અડચણનાં કારણો પૂછશે. હું તેને કંઈપણ સંતોષજનક કારણ બતાવી શકીશ નહિ; કારણ કે દસ્તુરના જેવા પતિ મેળવવાને પારસી સમાજના ઉંચા આખરદાર કુટુંબની રૂપવતી કુમારીઓ પણ ઈચ્છે છે. દસ્તુર સાહેબ પાસે કેવળ પૈસાજ છે એમ નથી, પણ તેની સાથે તે રૂપવાન, કેળવણી અને ગણિત પુરુષ છે; આવો સ્વામી મેળવવાને કાંતી ઈચ્છા ન હોય ? આથી મા બાપ આગળ મારી અડચણ ટકશે નહિ. તે માટે મેં નક્કી કર્યું છે કે દસ્તુર સાહેબને હું ખંડી વાત કહીશ; હું કહીશ કે “ હું તમારે લાયક નથી; હું મહાપાપિષ્ઠ છું; બીજાના પ્રેમમાં મુગ્ધ છું; બીજાના તરફના પ્રેમથી મારું હૃદયપૂર્ણ છે. બીજાની તરફ પ્રેમ રાખતી યુવતી સાથે કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ વિવાહ કરવાને ખુશી થશે ? મને વિશ્વાસ છે કે એ વાત સાંભળતાં દસ્તુર સાહેબ જાતે આ સંબંધ તોડી નાખશે

નવરોજીએ કહ્યું:—“ પણ દસ્તુર વિવાહ કરવાને ના પાડશે એટલે બીજો ઉમેદવાર ઉભો થતાં ક્યાં વાર છે ? ”

કહુંલિયાએ કહ્યું:—“ તે માટે તમારે બિલ્કુલ ચિંતા ન રાખવી.”

નવરોજીએ કહ્યું, “ મને શંકા ન આવે પણ એક દિવસ પણ તમે શાંતિ બોગવી શકશો નહિ; તમારા પિતાની વાતનો પ્રતિવાદ કરતાં કરતાં તમારું જીવન હુ:સહ થઈ ઉડશે. ”

કહુંલિયાએ આ પ્રશ્નનો જવાબ ન આપ્યો; તેણે નવરોજી

પાસે જવાની રજા લીધી. જતી વખત બોલી, “કાલેજ હું દસ્તુરને મળીશ.”

કળુંભિયાના ગયા બાદ થોડીવારે નવરોજી બજાર તરફ ચાલ્યો તે વખતે સંધ્યાકાળ થયો હતો. તે એક દીવાના પ્રકાશથી ઉજ્જવળ બનેલી દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યો, તે વખતે એક સ્ત્રીનો અવાજ તેના કાનપર અથડાયો, “નવરોજી સાહેબ, સલામ !”

નવરોજી થંબ્યો; તેણે જોયું કે તે દુકાનની સંમુખે એક મેઝા ઘાટાઓ વાળી વિકટોરિયા ગાડી ઉભી છે; અને તેમાંથી ડોકું બહાર કાઢી એક અલૌકિક સુંદરી તેને બોલાવે છે. સુંદરીનાં સર્વાંગે બહુ કીમતી પોશાક શોભી રહ્યો છે; ચક્રચક્રિત હીરાના અવકાર તેના કંઠને દીપાવી રહ્યા છે, હાથ, કાન વગેરે સ્થળો હીરામોતીનાં ધરણીથી તેનું અનિવરણ ચારે તરફ ઝળહળી રહ્યું છે. ગાડી બહુમૂલ્યવાન છે, તેના બે ઘોડા જોતાંજ જણાતું હતું કે એ ગાડીના માલિક કોઈ કરોડપતિ હોવો જોઈએ; ઘોડાનો સાજ અને કોચમેનના પોશાકપર રસ્તાપર જતા માણસોની દષ્ટિ વારંવાર ખેંચાતી હતી.

નવરોજી થોડીવાર દિગ્મૂઠ બની ઉભો રહ્યો, ત્યારબાદ ધીમે ધીમે ગાડી પાસે આવી બોલ્યો, “જરયાનુ બીજી, હું તમને બરાબર ઓળખી શકતો નથી.”

યુવતી ખડખડ હસતી બોલી:—“હવેથી હું જરયાનુ નથી, હું અત્યારે ગુલબાઈ સાહેબા છું !”

બરાબર તેજ વખતે એક યુવક પાસેની દુકાનમાંથી આવી તે ગાડીપર ચઢ્યો; યુવક કીમતી લુગડાંથી ભરપૂર હોવા છતાં તેનું મોં વાંદરા જેવુંજ હતું ! આબરુદાર કુટુંબનાં આવા કુરૂપ માણસની મૂર્તિ મળવી મુશ્કેલ થઈ પડશે.

એ મર્કટકૃતિ યુવક જરયાનુનો નવો પ્રેમી જહાંગીરજી કામ્લ હતો તેની ઉંમર એકવીસ બાવીસ વર્ષથી મોટી નહોતી.

યુવક એક વખત વક કટાક્ષે નવરોજી તરફ જોઈ જરયાનુ નેહસાગરથી પૂછવા લાગ્યો, “એ કોણ છે ?”

જરયાનુ બોલી:—“તે મારા મિત્ર છે, તેનું નામ નવરોજી છે.”

જહાંગીરજીએ કહ્યું:—“તમારા આ મિત્રનું નામ મને પરિચિત જેવું લાગે છે; તે શા ધંધો કરે છે ?”

જરણાનુએ કહ્યું:—“ તે ચિત્રકાર છે ”

જહાંગીરજીએ કહ્યું:—“ આપે મારા પિતા દારોબજી કામાનો બંગલો ચિતરવાની જવાબદારી લીધી છે કે ? ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ હા આપ શું કામા સાહેબના પુત્ર છો ? સલામ સાહેબ, આપના મેળાપથી બહુ ખુશી થયો. ”

જહાંગીરજી લાગણીવાળો, આનંદી પણ ઉઠાડ અને બદ-આલનો યુવક હતો. જરણાનુના રૂપથી અંગ્રાઇને તેણે તેને રાજ કરી હતી, તે વાચકો જાણે છે, ઐશ્વર્યના લોભથી આકર્ષાઈ જરણાનુ અરદેશરને તજી જહાંગીરજી પાસે આવી હતી. હમણાં તે કેવી સંપત્તિની અધિકારિણી થઈ છે તે નવરોજીને બતાવ્યા સિવાય તેનું મન ખુશી થાય તેમ નહોતું. તેથી જરણાનુએ તેજ રાત્રે નવરોજીને પોતાને ઘેર જમવાનું નોતરું આપ્યું. ”

પ્રથમનો નવરોજીએ ના પાડી, પણ જ્યારે જહાંગીરજીને પણ રાજુજી ખેંચ કરતો જોયો, ત્યારે તેનાથી ના પાડી શકાઈ નહિ.

બરાબર વખતે નવરોજી જરણાનુને ઘેર આવી પહોંચ્યો; જહાંગીરજીએ જરણાનુને રહેવાને ઇન્દ્રપુરીના જોડા એક બંગલો આપ્યો હતો ! જરણાનુ બહુના પૂર્વક પોતાનો વૈભવ નવરોજીને બતાવવા લાગી.

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“ અરદેશર પણ આહીં આવશે કે શું ? ”

આ પ્રશ્ન જરણાનુનું મ્હોં લાલ બનાવી દીધું; તેણે કહ્યું, “ એવા અભાગીઆ નીચ માણસને હું નોતરું આપતી નથી; જેટલા દિવસ હું તેની સાથે રહી, તેટલા દિવસ મને બે વખત ખાવાનું પણ મળ્યું નહોતું; તેની સોબત મેં હંમેશને માટે છોડી છે. ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ પરંતુ તેની સાથે આજે મારો મેળાપ થયો હતો, મેં સાંભળ્યું છે કે તેને ત્રણસો રૂપીઆની એક નોકરી મળી છે. ”

જરણાનુ તિરસ્કારપૂર્વક બોલી:—“ જૂઠું, ચોર ! જેનામાં દેસા મેળવવાની પણ શક્તિ નથી, તેને ત્રણસો રૂપીઆ તે કાણ આપશે ? એવો મૂર્ખ કાણ હોય ? આવી મિથ્યા વાત આપ મારી પાસે કહેશો નહિ, ”

જરણાનુ નોતરેલા ગહસ્થાને આદરમાન આપવા ચાલી ગઈ.

નવરોજી બેડો બેડો વિચારવા લાગ્યો, “ સ્ત્રીનો પ્રેમ શું આટલો બધો અંધ છે ? આટલો બધો અસ્થાયી છે ? પ્રિયતમના દુર્ભાગ્યને દિવસે જે નારી પોતાનાં સુખનો લોભ છોડી ન શકે તે નારીને રમણી કહેવી કે પિશાચી ? ”

પ્રકરણ ૧૨ મું

શ્રેષ્ઠ અને ચાકર

અરદેશરે જે દિવસે જમશેદજીની નોકરી અહણુ કરી, તેને ખીજે દિવસે નક્કી કરેલા વખત પહેલાં તે જમશેદજીની આજિસમાં આવી તેની રાહ જોતો બેડો.

જમશેદજી ખીજું કામકાજ પતાવી આજિસમાં આવ્યો કે તરત તેની નજર અરદેશર પર પડી. તેને જોતાં તેણે પૂછ્યું, “ તમને મેં આટલા બધા વહેલા આવવાનું કહ્યું નહોતું. ”

અરદેશરે કહ્યું:—“મારું સત્યાનાશ વળ્યું છે ! જરબાનુ મને તદ્દ આવી ગઈ છે. ”

જમશેદજી હસતો હસતો બોલ્યો:—“એમાં શું તારું સત્યાનાશ વળ્યું ! ઉઘડું એમ માન કે પરમેશ્વર તારા પ્રત્યે પ્રસન્ન છે, તેથી તને તારી જો અડચણ ખીન હરકતે દૂર કરી છે ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ આપ અન્યાયી વાત કરો છો. હું તેને આહતો હતો, થોડીક આર્થિક સ્થિતિ સુધરતાંજ તેની સાથે વિવાહ કરવાનો મારો વિચાર હતો, પણ મારા એ બધા વિચારો ઉડી ગયા. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તારી નવીન આશાઓ ફળશે, તારી આશાઓ વચ્ચે જરબાનુ આડરૂપ હતી. વાર તે શું નાસી ગઈ ! ”

અરદેશરે કહ્યું, “ કાલે આપની રબ લઈ હું હોટલમાં મંગ્યો. મારી ઓરડીમાં જઈ મેં તપાસ કરી તો જરબાનુ નહોતી, ટેમ્પલ પર એકપત્ર પડ્યો હતો; પત્ર પર જરબાનુના હસ્તાક્ષર જોઈ મેં તે ઉઘાડી વાંચ્યો. તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે,—“અરદેશર, તને સાચી વાત કહેવામાં હવે મને કંઈ હરકત જણાતી નથી; ખરેખર મારો તારા પર જરા પણ પ્રેમ નથી. તારી સાથે એક ઘડીપણુ બેસવાની મને ઇચ્છા થતી નથી. તું મારી સાથે મેળાપ કરવાના પ્રયત્નો કરતો નહિ; મનમાં ધારી રાખજે કે જરબાનુ તને બૂલી ગઈ છે; મનમાં સમજ લેજે કે જરબાનુને મેં કદીપણુ જોઈ નહોતી. તારી સાથે

આટલા દિવસ રહી મેં કેટલું વેદ્યુ છે, તે બાબતની તને ખબર છે; પરંતુ કાલથી હું ગરીબ રહીશ નહિ; કાલથી હું મોટા બંગલામાં રહીશ, મારો ઇસારો ચતાંજ હજારો દાસ-દાસીઓ અને વીંટી વળશે; સોનાં રૂપાંને હારા-મોતીનાં ધરણું મારાં બંગલે શેઠાવશે, હું હવેથી દરરોજ જેટલા પૈસા વાપરીશ તેટલા પૈસા તું તારી જિન્દગીમાં પણ મેળવી શકશે નહિ. તારાબેવા ગરીબ સાથે પરણવાથી કોઈ પણ જાતનો લાભ નથી. એમ સમજી હું તારે પરિત્યાગ કરું છું.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ આ પત્ર વાંચતાંજ તારે માથે આકાશ વટી પડ્યું હોય એમ લાગ્યું ખરું કે નહિ ? ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ એ પત્ર મારા મનમાં દુઃખ શા માટે ન ઇખલાવે ? હજી તો બે દિવસ થયાંજ તેણે મને પોતાના પ્રેમી તરીકે સ્વીકાર્યો હતો, શકત બેજ દિવસ પહેલાં તેણે કહ્યું હતું કે આ જગતમાં જરૂરયાનુનો પ્રેમી અરદેશર સિવાય બીજો કોઈ નથી, તેમ હું ધીજી કોઈને સાહતી પણ નથી બે દીન જતાં તો તેણે મને આટલો અધી ધિકાર્યો, મારો આટલો અધી વિશ્વાસઘાત કર્યો ! મને તજવાનીજ દેતી મરજી હતી તો પછી તેણે મને વચન શા માટે આપ્યું ? આટલી અધી અપ્રિય વાતો કાખી મને મરણતોલ સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાની શી જરૂર હતી. હું હોટલ તરફ જતો હતો, ત્યારે કેટલો અધી આનંદી બન્યો હતો મેં ધાર્યું હતું કે મને આવી સારી નોકરી મળી તેથી જરૂરયાનુ કેટલી આનંદી બનશે, તેનું દિલગીર મ્હોડું હાસ્ય પ્રદુલ્લ બનેલું મને પણ કેટલો આનંદ થશે; પરંતુ મારું એ આશાનું ઇન્દ્રધનુષ્ય જાતબેતામાં શૂન્યમાં મળી ગયું, હું જાણતો નહોતો કે જરૂરયાનુ આટલી અધી કડણ હોયતી છે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તારી વેદનાથી મને દુઃખ લાગે છે. હું કદાચ થયો છું, પ્રેમને તમે જે આપે જુઓ છે, તે કરતાં હું જુદી આંખે જોઉં છું; મને લાગે છે કે પ્રેમ એ યૌવનની અપળતા માત્ર છે, યુવક-યુવતીની ઉદ્દેશહીન રમત માત્ર છે. ”

અરદેશર નિસાસો નાખી બોલ્યો, “ આપ ગમે તેમ કહો પણ જરૂરયાનુને હું જિન્દગી પર્યન્ત વિસરવાનો નથી. ”

જમશેદજી જીભંજિ કરી વિરામ બધાં સ્વરે બોલ્યો, “ તું શું કહે છે ? એક સામાન્ય સ્ત્રીના રૂપમાં મોહી જઈ તારી જિન્દગી સેંટરો અભિલાષા અને ભવિષ્યની જિંદગીની આશા દેડી દેવા આજે

છે? જરયાનુ તારી ઉન્નતિમાં અંતરાય રૂપ હતી. મને લાગે છે કે તારામાં જરા પણ આત્મસંમાન કે આત્માભિમાન નથી. જરયાનુ તો તને સ્પષ્ટ રીતે લખી ગઈ છે કે હું તારી સાથે રહી ગરિયાળ ભોગવવાને સંમત નથી; તેની સાથે મેળાપ કરતાં અત્યારે તે તને ઓળખી પણ શકશે નહિ!”

અરદેશરે કહ્યું:—“તે ગમે તેમ બોલે, પણ મને વિશ્વાસ છે કે તે મને ખુબ જ ચાહે છે, અને એક દિવસ તે મારી પાસે આવશેજ.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“જે યુવતી પોતાની મરજી પ્રમાણે તારો ત્યાગ કરી બીજા પાસે ગઈ છે, તે પાછી તારી પાસે આવશે, તેની આશરે, એ બધી કલ્પના ગાંડા સિવાય બીજું કંઈ ન કરે. તેની વાત સુખમાંથી બહાર કાઢતાં તને શરમ આવતી નથી, એ મને નવાઈ લાગે છે! તું મારી શિષ્યામણુ સાંભળ, તેની વાત ભૂલીજા. પરમેશ્વરના આભાર માન કે તેણે જરયાનુ જેવી લંપટ સ્ત્રી સાથેનો તારો સંબંધ તોડ્યો. ભવિષ્યમાં તારું ભાગ્ય કેવું ખિલી નીકળવાનું છે એ વાત સાંભળતાંજ તું આનંદથી વિહ્વળ બની જશે.”

અરદેશરે કહ્યું:—“આપે મારા પર દયા કરી ત્રણસો રૂપિયાની નોકરી આપી છે, એજ મારાં ભાગ્યની નિશાની છે; એ કરતાં વધુ સુખ મારાં નસીબમાં હોય તો તેની વાત હું જાણતો નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તારે માટે મેં જે કયું છે તે ખુબ નહતું છે; પણ મારી સહાયતાથી તું જે અપાર સંપત્તિ મેળવવાનો છે, તેની તો તું કલ્પના પણ કરી શકશે નહિ; હું પૈસાદાર છું; તુલ્ય થઈ છું, તોપણ મારે પુત્ર કે કન્યા નથી; જો તું જરયાનુને હંમેશને માટે ભૂલી જશે, તો હું તને મારા પુત્ર તરીકે સ્વીકારી મારી બધી સંપત્તિ તો વારસા ઠરાવીશ. બોલ, તું જરયાનુને ભૂલી શકશે?”

અરદેશર કૃતજ્ઞ દષ્ટિથી જમશેદજી સામું જોઈ રહ્યો. પછી ધીમે ધીમે બોલ્યો, “આપનાથી વિરૂદ્ધ ચાલવાની શક્તિ મારામાં નથી, આજથી હું જરયાનુને ભૂલી જઈ છું.”

જમશેદજી સ્નેહપૂર્વક બોલ્યો:—“ભાઈ, એજ તારા યોગ્ય વાત છે. હું ધરડો થયો છું, પરંતુ પૈસા મેળવવાને માટે હંમેશા મારે પ્રતિ-કૂળ અવસ્થા સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. જીવન-સંઘામમાં ક્ષત-વિક્ષત થઈ મેં જય મેળવ્યો છે, પુષ્કળ પૈસા પણ મેળવ્યો છે. પરંતુ તારે મારી પેઠે લગાઈ મચાવવી પડશે નહિ; તું શુભવાન છે, હું તારા

જુલુને લાયક ધનામ આપીશ. તને પહેલાં જોયો, ત્યારથીજ તારા પર મને બહુ હેત આવ્યું છે; તારાં સુખને ખાતર મારાથી બની શકશે, તેટલીજ હેમત હું ઉઠાવીશ. તું મારી મિલકતનોજ ધણી થશે. એટલુંજ નહિ પણ રૂપ, ગુણ, વંશ અને આખરથી જે જરૂરયાતોને દસી બનાવી શકે તેવી છે, એવી કન્યા સાથે હું તારો વિવાહ કરીશ. તે યુવતી જરૂરયાત કરતાં હજારો રીતે તારૂં ચિત્ત પ્રસન્ન કરી શકશે. પરંતુ એક અડચણ છે; તું તારી માનો જરૂરજ પુત્ર છે, પરંતુ કોઈ વ્યુત્પન્નના અને આખરદાર વંશનું લોહી તારા દેહમાં નથી વહેતું એ વાત કોણ કહી શકે તેમ છે? કદાચ એ પણ ખરું હોય કે તું કોઈ એક ધનાઢય પારસીનાં વિપુલ ઔષધનો વારસ હોય, તારો જીવન-કલાણી વિચિત્ર રહસ્યોથી પૂર્ણ છે; કદાચ તારો પિતા તેની વિપુલ સંપત્તિનો વારસ કરાવવા માટે તારો શોધભોગ પણ કરતો હોય. અવશ્ય આ બધી વાતો મારાં અનુમાન માત્ર છે, તોપણ એ અનુમાન કદાચ સાબિતિ વિનાનાં નથી, તે તું ધીમે ધીમે જાણી શકશે.”

અરદેશરે કહ્યું:—“હવે મારે શું કરવાનું છે તે ફરમાવો.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તારે માટે મેં કંઈ પણ કામ નક્કી કરી રાખ્યું નથી, હું તને જે ક્ષણે જે આજ્ઞા કરું તે તારે પાળવી; એટલુંજ નહિ પણ તારે તારૂં બધું શરીર મને સોંપી દેવું પડશે. હું તને જે કંઈ ફરમાવું, તે ગમે તેવું અસંભવિત હોય, તોપણ તે તારે વિના વિચારે અંધગાની માફક બળવતું, તે સામે કોઈ પણ અડચણ ઉઠાવવી નહિ.”

અરદેશરે બોલ્યો:—“આપ મારા પિતા જેવા છે, આપની પ્રત્યેક આજ્ઞા હું પૂરી રીતે બજાવીશ; હું આપના બધા આદેશો-પદ્ધતિ તે ગમે તેવા અન્યાયી હોય તોપણ-તે નતશીરે બજાવીશ. ફક્ત અત્યંત મને આશ્રય આપ્યો છે, તો કરી મને તજ દેતાં નહિ.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ભાઈ, હું તો એક વચની છું” હું જે બોલું તે તેજ કહું છું. તારી સાથે મારે બીજી પણ છૂપી વાતો કરવાની છે, પણ તે ધીમે ધીમે કરતો જઈશ, અત્યારે મારે કેટલુંક કામ છે, તે પૂર્ણ કરી હું તને એક મારા મિત્ર પાસે લઈ જઈશ; જે યુવતી સાથે તારો વિવાહ કરાવવાનો મેં વિચાર કર્યો છે, તે યુવતીને તું ત્યાં જોઈ શકીશ. હમેશાં યાદ રાખજે કે તારાં જીવન-નાટકનાં નવીન ચરિત્રો અભિનય આરંભાયો છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

ઝવેરીની દુકાન

મુંબઈ શહેરમાં બાપુભાઈ મોતીવાળા એક પ્રખ્યાત ઝવેરી છે, તેની દુકાન મુંબઈમાંના આબરદાર સ્ત્રી પુરુષોમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ હતી. પારસી કરોડપતિઓ બાપુભાઈની દુકાનેથીજ ઝવેરાત ખરીદતા હતા; આબરદાર પારસી સ્ત્રીઓ જાતે તેની દુકાને પોતાને પસંદ પડતા દાગીનાનો ઓર્ડર આપી જતી. હંમિલ્ડનની દુકાનના દાગીના જેમ કલકત્તા વાસી સ્ત્રી પુરુષો માટે અહંકારનો વિષય થઈ પડે છે, તેમ આ બાપુભાઈ મોતીવાળાની દુકાનના દાગીના પણ પારસીઓનાં અંતઃપુરમાં ભારે અભિમાન સાથે વાસ કરતા હતા. બાપુભાઈને પોતાના દાગીના બદલ રોકડા રૂપીયા ન મળતા તોપણ ધણે વખત અનેક રૂપવાન પારસીઓને દાગીના ઉધારે આપતો, એટલુંજ નહીં પણ વળતે રૂપીયા પણ ઉધારે આપતો. પરંતુ જે કોઈ તેનાં દેવામાં અંધાનું તે સંકડો પ્રયત્નો કર્યા છતાં તેમાંથી છૂટી શકતું નહિ. તેનાં દેવામાં ફસાયેલી અનેક સુંદરીને પોતાનાં દેણું ખાતર જૂદી જૂદી જાનનાં અન્યાયી કાર્યોમાં પણ ભાગ લેવો પડતો.

ગયાં પ્રકરણમાં અમે જે દિવસની વાત કહી છે, તેજ દિવસ સાંજરે જમશેદજી અરદેશરન સાથે સમ્ર થોડે દૂર આવેલી એક હોટેલમાં નાસ્તા પાણી લઈ બાપુભાઈ મોતીવાળાની દુકાન આવી પહોંચ્યા. બાપુભાઈની દુકાન જોતાં અમરાવતી જેવીજ જણાતી હતી. એ દુકાનના દરેક ભાગમાં ઇરાની માલીયા પાથરી દીધેલા હતા, અને દિવાલપર કિન્નરવળ અને સુંદર ફ્રેમમાં જડેલી મોટી મોટી છબી હતી; દુકાનમાં મેહોગનીનાં લોકડાંથી બનાવેલ અતિ સુંદર ‘શો-કેસ’ માં હમશે રૂપીયાના મૂલ્યના હીરા મોતીના દાગીના ગોઠવેલા હતા. જમશેદજીએ સ્ફટિક નિર્મિતિ દરવાજો ઠેલી દુકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. અરદેશર તેની પાછળ આવ્યો.

‘શો-કેસ’ માં પેસાંજ અરદેશર થંભી ગયો! એ અદ્ભુત વિચિત્રતાપૂર્ણ ઘણા દાગીનાથી ભરપૂર હવેલીમાં વિચુતપ્રભાની માફક કિન્નરવળતારૂપી વિચિત્ર વેશધારી આબરદાર રૂપસીઓનું ટોળું એક રડાના જૂના જૂદા ભાગમાં ધરતું ધરતું નાના પ્રકારનાં રત્નાહંકાર તપાસતું હતું. તેના રૂપના પકાસથી ઓરડો કિન્નરવળ થઈ વડેલો હતો.

જાણે સરોવરમાં સોનાનાં કમળ ખિલી ચારે તરફ પ્રકાશ પ્રસારતું હોય નહિ ! અરદેશર પાસેથી પાસે ઉભો ઉભો ચક્રિતની માફક થંભી રહ્યો, આગળ વધવાનું તેને માન પણ રહ્યું નહી, જમશેદજી તે ના કાન પાસે મ્હોંલાવી મૃદુ સ્વરે બોલ્યો, “ શરમાઈશ નહિ, જે ધનવાનની કન્યા સાથે તારો વિવાહ કરવાનું નક્કી કર્યું છે, તેને અહિંજ જોઈ શકશે.

અરદેશર સ્થંભિત થઈ ગયેલાની મારફતે તે ઓરડામાં આવી ઉભો. અરદેશર નવો સર્વો યુવક હતો, તેમાં પણ અત્યંત રૂપવાન પણ હતો; અટલુંજ નહિ પણ એના જેવા રૂપવાન યુવક આખરદાર પારસી સમાજમાં પણ વધુ નહોતા, આથી એ ‘શોરૂમ’માંની સ્ત્રીઓની દ્રષ્ટિ તેના તરફ ખેંચાઈ; તેના કલકંકનું યુગ્મન થંભી ગયું; અધાં વિસ્મય પામી અરદેશરને જેવા લાગ્યા શરમથી અરદેશરનું મ્હોં લાલચોળ થઈ ગયું તે કોઈ કોઈ યુવતી તરફ એકાદ બે દ્રષ્ટિપાત નાખી નીચું જોઈ ઉભો રહ્યો. અરદેશરનો આ ભાવ જોઈ જમશેદજીએ તેને લગાર ધીમા અવાજે કહ્યું:—“ તું શં કદી પણ આખરદાર સ્ત્રીઓ સાથે બળ્યો નથી ? તને આટલી બહીષ્કાર શા શારે લાગે છે ? તારી તરફ બરાબર જમણી બાજુએ જે યુવતી ઉભી છે, તેના તરફ જો; તે યુવતી જ તારી ભવિષ્યની પત્ની છે. ”

જમશેદજી જે યુવતી વિષે વાત કરતો હતો, તે ત્યારે તેની સામેના એક ‘ શો કેસ ’ પાસેથી આંખો ફેરવી વારંવાર અરદેશર ને જોતી હતી. તેની ઉમ્મર અઢાર-ઓગણીશ વર્ષથી વધુ નહોતી, યુવતી સુંદરી હતી, પરંતુ જમશેદજી તેના રૂપની જે પ્રશંસા કરતો હતો, તેટલી સુંદરતા તે નહોતીજ; તો પણ તેના પોશાકનો અને ઢાગીનાનો જે બહાર ખિલ્યો હતો, તે તરફ જોતાં પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તો તેને અત્યંત સુંદરી માનવી પડતી.

જમશેદજીના બતાવ્યા મુજબ અરદેશરે તે યુવતી તરફ જોયું કે તરત બનેલી નજર મળી, એક ક્ષણને માટે બંનેના હૃદય કમ્પ્યાં. અરદેશરને લાગ્યું કે આવી સુંદરી મેં મારી જીંદગીમાં પણ જોઈ નથી યુવતી પણ પોતાનું માનસિક આંતર્ય રૂપાવવા માટે બીજી તરફ મ્હોં ફેરવી ઉભી રહી.

જમશેદજી અરદેશરને લઈ ફરતો ફરતો એ ઓરડાને એક છેડે

તારી તરફ અડાવર જમણા આંતરમે એ યુવતી ઉભી છે, તેના તરફ જો— ૪૨ ૧૦૮

આવી પહોંચ્યો; પાસે કોઇને ન જોતાં તેણે અરદેશરને પૂછ્યું, “કેમ કેરી જણાઈ?”

અરદેશરે હિસાબપૂર્વક જવાબ આપ્યો:—“ખડુંજ સુંદર !”

જમશેદજી બોલ્યો:—“કેવળ રૂપમાંજ સુંદર છે એમ નથી—તે પૈસાદાર પણ છે ! તેના પિતા પાસે લાખો રૂપીઆની સંપત્તિ છે, અને આ યુવતીજ તેનો એક માત્ર વારસ છે.”

અરદેશર બોલ્યો:—“જો તેના પિતા પાસે એક પૈસા પણ ન હોત તો પણ હું એ સુંદરીનો પ્રેમ મેળવવા તેના પગે પડત. તેનું નામ શું?” જમશેદજીએ કહ્યું:—“નાથુરાબાઈ.”

અરદેશરે દૂર ઉભો ઉભો સનૂણુ નજરે નાથુરાબાઈને જોવા શરૂ કર્યો; તે જણતો હતો કે મારી આ નજર કોઈ પણ જોતું નથી, પણ એ તેના ભ્રમ હતો; તે ચોરડાના એક જુદા ભાગની ભીંત પર જે મોટા મોટા આયના ટાંગેલા હતા, એ બધા આયનાની સહાયતાથી નાથુરાબાઈ અરદેશરનાં અંગની દરેક ચેષ્ટા અને સુખ પરનો ભાવ જોતી હતી,

એ દરમિયાન પાસેનું એક સ્ફટિકમય દ્વાર ખોલી બાપુભાઈ ઝવેરીએ તે ચોરડામાં પ્રવેશ કર્યો, જમશેદજીને ઉભેલો જોઈ તેણે તેને માનપૂર્વક સલામ કરી કહ્યું, “આપ ક્યારે આવ્યા છો ? મારે માટે આપને બહુ ખોટી થવું પડ્યું લાગે છે; હું એક કામમાં ગુંથા-એવો હતો, ભુલ્યુંક માફ કરશો. આ યુવક મને લાગે છે કે આ પના સંગી છે ? આપ પધારો મારી ઓશીસમાં.”

ઝવેરી બાપુભાઈ મોતીવાળા જમશેદજી ને અરદેશરને લઈ તેની ઓશીસમાં ગયો.

જમશેદજીએ બાપુભાઈને લગાર દૂર બોલાવી પૂછ્યું, “હાલમાં સર ખુશદેજી મેતાની રૂબરૂ આપની પાસેથી કંઈ લાગીના લીધા છે?”

બાપુભાઈ:—“આપ લગાર થોભો, હું હિસાબ જોઈ કહું છું.” બાપુભાઈએ મોટા ચોરડા ઉઘાડી જવાબ આપ્યો, “દસ દિવસ પહેલાં તે તેની દીકરી માટે એ દળર રૂપિયાનો એક નેકલેસ લઈ ગયેલ છે.”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“તેની પાસે તમે કેટલા રૂપિયા માર્યા છો?”

બાપુભાઈ બોલ્યો:—“પહેલાં હિસાબ મુજબ તેની પાસેથી મને ત્રણ દળર રૂપિયા ખાટી મળવા જોઈએ. મેતા સાહેબ એક વખત ખોળ

કરી હતી કે તેની સ્ત્રીએ મારી દુકાનેથી કંઈ માલ કિયારે લીધો છે કે નહિ; એ ત્રણ હજાર રૂપિયા ખાકી શક્યા, ત્યારે તેણે ગુસ્સે થઈ કહ્યું કે હવેથી તે પોતાની સ્ત્રીના દેણાના જવાબદાર નથી. તે પછી અમિના બીબીને કોઈ પણ જાતનો માલ કિયારે આપવામાં આવતો નથી. પરંતુ તેની અત્યંત તાગુથી તે દિવસે એ હજાર રૂપિયાનો ઘાગીનો દીધો છે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ મેતા સાહેબની સ્ત્રી જે કંઈ માંગ, તે તરત આપશે, પણ વારંવાર રૂપિયાની ઉધરાણી કરવાનું ચૂકશે નહિ. વાર, કોઈ નવો આહક વધ્યો છે કે નાહ. ”

આપુભાઈએ કહ્યું:—“ હા, એક નવીન આહક મળ્યો છે, સુ-વિખ્યાત દોરાબજી કામાના પુત્ર જહાંગીરજી કામા આજકાલ મને ઠીક ખટવે છે. તે દિવસ તે અઢી હજાર રૂપિયાનું એક ઘરેણું લઈ ગયેલ છે; હજુ પણ પૈસા મળ્યા નથી. જહાંગીરજીની સાથે એક યુવતી હતી, સાંભળવા મુજબ તેનું નામ શુભચાંદ છે, તેને માટેજ એ ઘાગીનો ખરીદેલ છે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ એ છોકરો મારો કનુ છે, માટે તેને તાબે કરવાની એક યુક્તિ કરવી પડશે. ”

આપુભાઈએ કહ્યું, “ એ શુભચાંદને લીધે જહાંગીરજી એવો તો મરતીમાં આવ્યો છે કે તેને માટે તે બધી જાતનાં પુષ્પાર્ક કરવાને તૈયાર થાય તેમ છે. તેને રૂપિયાની બહુ જરૂર છે પણ પિતા જવના છે; તેથી પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તાવું નથી. તેણે મારી પાસે થોડા રૂપિયા કરજે માગ્યા હતા. આપની વાત પરથી મને લાગે છે કે તેને તે માગે તેટલા રૂપિયા આપવા; ત્યાર બાદ બ્યારે તેનાં દેવાનું અગ્રણ્ય વધી જશે ત્યારે કોઈ રીતે જે તેની પાસેથી બીજાના નામની અનાવડી એ હાંડીઓ લખવાઈ જાય તો આપનો હેતુ સફળ થશે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ એ રીતની યુક્તિથી તેને તાબે કરી શકાય છે ખરો પણ તે સિવાય બીજી કોઈ યુક્તિ હશે તો હું વિચારી જોઈશ. તમને એક બીજી વાત પૂછવાની છે, રમલાબાઈ જીભાઈની પાસે તમે કેટલા રૂપિયા માગો છો ? ”

આપુભાઈએ કહ્યું, “ ઘણાજ એકજ માસમાં તેણે ૮ થી ૧૦ હજારના ઘાગીનો લીધા છે; તેના પતિ રાજલભાઈ જિજિભાઈ પાસે એ એ વાત જણાવી નથી; મને વિશ્વાસ છે કે તેની પાસે એ પૈસા

મામતાંજ મળી જશે.

જમશેદજીએ કહ્યું:—“એ બાઈ આપણા હાથમાં આવવી જોઈએ, તેનાપર વારંવાર ઉધરાણી કરવા નોકર મોકલાવજો.”

બાપુભાઈએ કહ્યું:—“ગયે અઠવાડિયેજ રમલાબાઈ સાહેબાએ મને ઘણા ખરા રૂપીઆ મોકલાવી દીધા છે; તેથી હાલમાંજ રૂપીઆની ઉધરાણી કરવા જતાં એ ગ્રાહક જતું તો નહિ રહે?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તે બાબતની ચિંતા કરતા નહિ; કંઈ પણ નુકસાન થવાનું નથી. રમલાબાઈ સાહેબાને નામે જે જીનામાં જીનું બીલ છે, તે કેટલા રૂપીઆનું છે?”

બાપુભાઈ એક હાથેરી કાઢી બોલ્યો:—“અઠી હજાર રૂપીઆનું”.

જમશેદજીએ કહ્યું:—“વારું; એ બીલ લઈ ગઈ કલે ત્રણ વાગે તેની પાસે રૂપીઆ લેવા જજો: તે વખતે રમલાબાઈ પેસ્તનજી શાપુરજી સાથે વાતચીત કરતાં હશે; માટે ચાકર તમને જરા યોગવાનું કહેશે; પરંતુ તમે તેનું કહ્યું ન માનતાં એટી સાથે રમલાબાઈ પાસે હાજર થજો, અને કંઈ પણ સંક્રાંચ લાવ્યા સિવાય શાપુરજીની સંમુખેજ એ બીલ રમલાબાઈ સાહેબાને આપી કહેશો કે “આ રૂપીઆની હાલમાં મારે બહુ જરૂર છે. આ બીલ બહુ જીનું છે, તેના રૂપીઆ આજેજ મળવા જોઈએ.”

બાપુભાઈએ કહ્યું:—“અને જો તે ચાકરને બોલાવી મને ઘણા મારી કાઢી મૂકે તો?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“તેમ થાય માટે તો તમનેજ ઉધરાણી કરવા જવાનું કહું છું; પરંતુ બહીક રાખજો નહિ; તમે ચોકબી રીતે જણાવજો કે આજ રૂપીઆ નહિ મળે તો હું આપના સ્વામી પાસે જઈશ?”

બાપુભાઈ મગ્નોત્સાહે કહેવા લાગ્યો:—“પરંતુ આટલી બધી ઉતાવળથી શું સાઈ થશે?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“એથી આપણે એક ગૂઢ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે; તમને પૈસા માટે આટલી ઉતાવળ કરતા જોઈ પેસ્તનજી શાપુરજી પોતાનાં ખરસામંથી એક-ચેલી કહાડી તમારા તરફ ફેંકશે, અને તમને કહેશે કે તમારા લેણા રૂપીઆ આ ચેલીમાંથી મળશે, તે લઈ ચાલ્યા જાઓ.”

આપુભાઈ વિસ્મય દર્શાવી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું:—“હું શું એ રૂપીઆ સ્પર્ધા આપ્યો આવું?”

જમશેદજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“હા, આપ્યા આવજો, પરંતુ તે પહેલાં એવી મતલબની એક રસીદ લખી તેને આપી આવજો કે, “મને અમુક માણસના ફાગીનાનાં મુલ્ય બદલ એક ખીસના હિસાબ ત્રાખલ રૂપીઆ અઠી હજાર માનનીય પેસ્ટનજી શાપુરજી સાહેબ પાસેથી મેળવી આ રસીદ લખી આપી છે.” ખડીએ રસીદ સાથે લઈ જવાનું ચૂકતા નહિ.”

આપુભાઈએ કહ્યું:—“એ રીતે કરવ થી શો ફાયદો તે તો સમજાતું નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ફાયદો પછી સમજાશે, હમણાં તો હું કહું તેમ કામ કરો: હાલમાં તો તમે એટલુંજ યાદ રાખજો કે મને રમલાભાઈ સાહેબાની મદદની બહુજ જરૂર છે. મેં તેની ચાલ ચલગત પર ઘણા દિવસથી દષ્ટિ રાખી છે; ઘણાં માણસાં તેની ચાલ-ચલગત વિષે ઘણી ગપો ચલાવે છે; પરંતુ તે બધી વાતો ખોટી છે. જરૂર પડતાં હું સાબીત કરવા મસ્તિષ્કું છું કે એ જનરલ ખરો છે.”

આપુભાઈએ કહ્યું, “હું આપનો ઉપદેશ માનીશ, પરંતુ મને ભાગે છે એવા બ્યવહારથી ઘણા થાહકો ઝોઝા થઈ જશે.”

આપુભાઈની વાત પૂરી થતાંજ થતાં તો દુકાનમાં એકાએક ગોલમાલ થવા લાગી, એ સાંભળી આપુભાઈ એ બાકાતો ઉઠી દુકાનમાં ગયો, દુકાનમાં જહાંગીરજી કામા ગુસ્સાથી મર્મના કરી રહ્યા હતા; તેની પાછળ ગુલબાઈ ઉભી હતી, એ આમણી પૂર્વ પરિચિતા જરઆનુને કાણુ ઝોળખે તેમ નથી !

જહાંગીરજી આપુભાઈને પાસે આવેલ જોઈ ગુસ્સાભેર બોલ્યો, “દુકાનમાં આવી બેઠલાક બેસી રહેવું પડે એ કેવી વાત ! બધા આકરો બહુજ અસબ્ય છે; હું તેમને વારંવાર તમને બોલાવવાનું કહું છું છતાં તેઓ માનતાં નથી !”

આપુભાઈ બોલ્યો, “હું જરા કામમાં હતો. આપને શી જરૂર હતી ? કોઈપણ ધરણીની જરૂર હોય તો આપ અત્યાર સૂંધીમાં થસંદ કરી શકત.”

જહાંગીરજીએ પૂછ્યું, “હીરા જડિત ચુડિની કિંમત કેટલી છે.”

અરદેશરે “ શોરૂમમાં આજ્ઞાપાદ જરયાનુને જોઈ; તેને જોતાજ તેનું આપું શરીર ક્રોધ અને દુઃખની નિદારણ ચાતનાથી કાંપવા લાગ્યું; અદરમાત તેનાં મુખપર નજર પડતાંજ જરયાનુએ પોતાનું મોં ફેરવી લીધું; તે રૂમમાં જાણે તેને શ્વાસોશ્વાસ માટે વાયુ ન મળતો હોય તેમ તે હાંફવા લાગી. ”

બુદ્ધિમાન જમશેદજી આ બધી વાત સમજી ગયો. અરદેશર પોતાનાપરનો કાબૂ ખોઈ દે એવા બચથી તેણે અરદેશરનો હાથ પકડી ફકાન બહાર કાઢ્યો.

રસ્તામાં આવી જમશેદજી પૂછ્યું, “ કેમ, મારી વાત સાચી કે નહિ ? ”

અરદેશરે નિસાસો નાખી કહ્યું, “ મેં મારું કર્તવ્ય નક્કી કર્યું છે. ગમે તે થાય પણ મારે ધનવાન થવુંજ પડશે; એ માટે આપ મને જે કહેશો તે કરીશ. જે મારે અધઃપાતનની છેલ્લી સીમાએ પહોંચવું પડે, તો તેમાં પણ હું આનાકાની નહિ કરું. આજે મેં જે અપમાન અનુભવ્યું છે, તે ગિંદગીમાં કહી બૂલી નહિ જઈ ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ આજ તને ગુસ્સો ચઢ્યો છે, તેથીજ મને લાગે છે કે આવો દહનિશ્રય જણાય છે. ”

અરદેશરે કહ્યું, “ કદાચ કાલે મારો ગુસ્સો દૂર થઈ શકે, પરંતુ મારી પ્રતિજ્ઞા તૂટશે નહિ. ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ જે તેમ હોય તો યાદ રાખ કે આજથી તારું જીવન પૂર્ણ થઈ ચૂક્યું છે, કાલ સૂર્યોદયની પહેલાં તારું જીવન નવીનતા ધારણ કરશે. યાદ રાખજે કે આજ રાત્રિના અવસાન સાથે તારી સ્વાધીનતાનો દીવો પણ હંમેશને માટે હો-લાઈ જશે. ”

તારે મારા શુભામનું પદ લેવું પડશે. પરંતુ તે બધાંના ખતલામાં તું જે મેળવશે, તે તારાં વર્તમાન જીવનમાં તનનોડીને મહેનત કરવા છતાં મેળવી શકીશ નહિ કાલે મારો મિત્ર ડોક્ટર લક્ષ્મીભાઈ તને પ્રખ્યાત ધનપતિ માણેકજી ફરામજી સાથે ઓળખાણ કરાવશે. અને ત્રણ માણસમાં નાથુરા સાથે તારો વિવાહ થશે; કેવળ એટલુંજ નહિ પણ એક દિવસ તું આ પ્રદેશના એક સફળ મોટા ધનાઢ્ય પુરુષની અગાધ સંપત્તિનો વારસ પણ અર્ધ શકે ! પરંતુ ધીર-વત્સ ધીરે—”

પ્રકરણ ૧૪ મું

નવીન રહસ્ય

કર્ણેલિયાએ પોતાના પ્રયણી નરોજીને કહ્યું હતું કે હું જાને દીનશા દસ્તુરને મળી મારો વિવાહ તોડવાની વિનંતિ કરીશ; પરંતુ તેણે જ્યારે ઘેર આવી બધા વિચાર કર્યો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે તે કાર્ય જેટલું સહેલું ધાર્યું હતું તેટલું તો નથી; જેની સાથે તેના વિવાહ થવાનો હતો તે પ્રતિ તેનાં માતાપિતાની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ આધારે હતાં, તેની પાસે હાજર થઈ વિવાહ તોડવા માટેની વિનંતિ કરવી એ કર્ણેલિયા માટે સહેલું નહોતું.

તે દિવસ રાત્રે તેને ઉંઘ ન આવી, આખી રાત દારણ ચિન્તામાં મિકળી ગઈ. સપ્તરમાં ઉઠી કર્ણેલિયાને બહુજ દિલગીરી થવા લાગ્યા તેનાં મુખમંડળ પર થાક અને વિષાદની છાયા એકઠી થઈ ગઈ; પરંતુ તે પોતાના મનની દિલગીરી બીજા કોઈ ને દેહી શકી નહિ, અનેક વિચાર કર્યા પછી તેણે ધાર્યું કે દસ્તુર સાહેબ પર મારા મનોભાવ મુજબ એક પત્ર લખું તો. તે પત્ર લખવા બેઠી, એ વખતે દરવાજા તરફ જોતાં જણાયું કે બે કાળા ધોડાની એક માડી દરવાજામાં આવે છે; પત્ર ન લખાયો. એ માડી દસ્તુર સાહેબની હતી, તે કર્ણેલિયાથી અજાણ્યું નહોતું.

માડી જોઈ કર્ણેલિયાનું મુખ લાલ થઈ ગયું, તે આશ્ચર્યચક્ર દસ્તુર સાહેબનાં આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી બેઠી તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે પરમેશ્વરે મારી પ્રાર્થના સાંભળી છે.

કર્ણેલિયાએ પોતાની વિશ્વાસુઆર્થને બોલાવી કહ્યું, “ મા હજી પર બહાર આવેલ નથી, હજી તો માત્ર બેજ વાગ્યા છે; ત્રણ પહેલાં તે બહાર આવે તેમ નથી. પિતાજી લાલગીરીમાં છે; - દસ્તુર સાહેબ તેને ખમર મોકલશે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ તેની પાસે જવાનું સાહસ કરશે નહિ. આ અવસર દરમિયાન હું દસ્તુર સાહેબને બેચાર છૂંટી વાતો કહેવા ઇચ્છું છું; તે પિતાજી કે મા પોતાના આવવાના સમાચાર મોકલે તે પહેલાં તું તેની પાસે જઈ કહે કે કર્ણેલિયા આપને મળવા ઇચ્છે છે, ”

પ્રમુખાઈ કર્ણેલિયાના મનની બધી વાત જણાવી હતી, તે ત-

રતન નાંચે ઉતરી ગઇ. કર્જેલિયા દસ્તુર સાહેબને સત્કાર આપવા આરણ્યમાં ઉભી રહી.

દીનશા કવસજી દસ્તુર મુંબાઇ શહેરના પ્રખ્યાત ધનવાનોમાંના એક હતા, એટલુંજ નહિ પણ વિદ્વાનોમાં પણ તેની પ્રસિદ્ધિ હતી, તેની વિસાહ યોગ્ય ઉમર વીતી ગઇ હતી છતાં તેની ઉમર પાંચી સથી વધુ તો નહોતીજ; તે મિષ્ઠભાષી, રસિક, સાયન્સના શોખીન અને સારા ખેલનાર હતા. તેનું શરીર આરોગ્ય હતું, મ્હોડું સદા પ્રસન્ન હતું, અને એ આંખો પ્રતિમાના તેજથી ચળકતી હતી. દસ્તુર સાહેબ રાજનૈતિક આગતોમાં ઝાઝું માયું મારતા નહિ. તે સાહસી હતા. થોડું ખેલનારા હતા, તથા ઉદાર પ્રકૃતિના હતા. મહિલા-સમજનામાં પણ તેનું માન ધણું હતું; યોગ્ય ઉમર થતાં તેણે યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયા ખંડના ઘણા ભાગમાં મુસાફરી કરી જન સમાજ અને વેપાર મંચંધી ઘણો અનુભવ મેળવ્યો હતો; નાનપણમાંજ તેના પિતા શુજરી ગયા હતા, પણ તેના કાકા સર દીનશા નસરવાનજી દસ્તુર અપુત્રક હોવાથી દસ્તુર સાહેબને જ પોતાની બહેાંળી મિલકતના વારસ દરાવી ગયા હતા.

કર્જેલિયાની દાસી ઇસુખાઇએ દસ્તુર સાહેબને પોતાની માલીકબુને મત જણાવતાં તે લગાર વિસ્મય પામ્યા. કારણ કે કર્જેલિયાએ હજી સુધી કદીપણ એ પ્રમાણે મેળાપ કર્યો નહોતો. માર્મત્ર પત્થરની સુંદર નીસરણીપર ચઢ્યા. ખીજે માગ જતાંજ શરમથી નીચું મ્હોં કરી ઉભેલી કર્જેલિયા તેની નજરે પડી કર્જેલિયાએ લગાર માયું નમાવી તેને સલામ કરી; અને લગાર ઉદ્દેગ કમ્પિત સ્વરે બોલી, “ આપને મારે ખેચાર વાતો ખાતગીમાં જણાવવી છે. ”

દસ્તુર સાહેબે મૃદુ હાસ્ય કરી કહ્યું, “ કર્જેલિયા, તમારી બંધી વાત સાંભળવાને હું તૈયાર છું ”

કર્જેલિયાએ એક નોકરને ટ્રાઇંગ રમનાં આરણ્ય ખેલવાનો છ-સારો કર્યો, પછી દસ્તુરની સાથે તે ધીમે ધીમે તે તરફ જવા લાગી દસ્તુર સાહેબ ટ્રાઇંગ રમની એક ખુરસી પર બેઠા; પણ કર્જેલિયા ન બેસતાં ટેબલપર હાથ ટેકવી ઉભી રહી. તેણે ધીમે ધીમે કહ્યું, “ આ જ આ નિર્જન સ્થળે એકલી આપની સામે આવી ઉભા છું, તે પ-રથીજ આપ જાણી શકશો કે આપનાપર મને દેટલી બધી બદ્દા અને વિશ્વાસ છે. ”

—દસ્તુર સાહેબ એ વાતનો કંઈ પણ જવાબ ન આપતાં વિચારવા લાગ્યા કે કર્ણેલિયાની કોણે જાણે શી વાત હશે ! થોડીવાર નિસ્તબ્ધ રહી વળી કર્ણેલિયા બોલવા લાગી, “ મારાં માઆપને આપ સારી રીતે જાણે છે:—માટે તે ખંતેનાં મનોમાલિન્યની વાત આપથી અજાણી નથી. માઆપ ખંતે છવતાં છતાં ભાગ્યદોષે મારી અવસ્થા માન-પિતૃદ્વિન અનાથા કરતાં સારી નથી. ”

વળી જરા થોભી કર્ણેલિયા કહેવા લાગી:—“ પરંતુ એ વિષયની ચર્ચા માટે મેં આપને અહીં બોલાવ્યા નથી, આપની પાસે મારી એક પ્રાર્થના છે. ” કર્ણેલિયા એકાએક થંભી.

દસ્તુર સાહેબ દયાળુ વૃત્તિથી કહેવા લાગ્યા:—“ કર્ણેલિયા, મને લાગે છે કે તમે મને કાંઈ કહેતાં અચકાઓ છો; તમારે જે કહેવાનું છે તે વગર સંકોચે કહો. ” દસ્તુર સાહેબનું વિશ્વસ્ય ઉત્તરોત્તર વધતું જતું હતું.

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“ આજ હું આપની પાસે એક ભિક્ષા માણું છું. આપ મારી સાથે વિવાહ કરવાનો વિચાર માંડી વાળો; આ સંબંધ તોડી નાખો, પરંતુ તે એવી રીતે કે મારાં માઆપ એમ જાણે કે આપે જાતેજ તેમ કયું છે. ”

આ વખત દસ્તુર સાહેબથી વિશ્વસ્ય હાથનું દયાયુ નહિ; તે શ્રદ્ધતા અવાજે બોલ્યા, “ કર્ણેલિયા. ” તેના અવાજમાં વિશ્વસ્ય અને વેદના પરિસ્ફુટ ચર્ષ ઉઠ્યાં હતાં.

કર્ણેલિયા તેને ખીણ કંઈ વાત બોલવા ન દેતાં બોલી ઉઠી:—“ હા, મારાપર એટલી દયા કરવીજ પડશે. હું જાણું છું કે આપને એથી કાંઈ પણ નુકસાન નહિ થાય. આપણા ખંતેના હૃદયમાં એવું કાંઈ અંધન નથી કે જે તોડી નાખતાં આપના મનમાં મિન્દુમાત્ર કષ્ટ થાય પારસીઓમાં મારા કરતાં રૂપાળી અને શુણ્ણવાળી ઉમર લાયક કુસારીનો તોટો નથી. તેમાંની કોઈની સાથે વિવાહ કરવાથી આપને સુખ-શાન્તિનો તોટો પડશે નહિ. ”

દસ્તુર સાહેબ હ્રાસભાવે બોલ્યા:—“ મારો જ્વહાર જોઈ જો તમે એમ કાર્યુ હોય કે મારો તમારા તરફ જરાપણ પ્રેમ નથી, તો મારે સ્વીકારવું પડશે કે તમારી મોટી ભૂલ છે; અને મારા પ્રત્યે તમે અન્યાય કરો છો. હું અપલભતિવાળો બાળક નથી, કાંઈ પણ મારે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા પહેલાં બધી તરફથી વિચાર કરી જોવા જોઈ.

મારી ઉમર થઇ છે; નારી ચરિત્રનો પણ મને અનુભવ થયો છે. તમારાં રૂપથી મુગ્ધ બની મેં વિવાહ કરવાનો વિચાર કર્યો નથી; મેં તમારા હૃદયનો, બુદ્ધિનો અને ચરિત્રની મધુરતાનો અનુભવ મેળવ્યો છે. તમારી સાથે વિવાહ કરવાથી મારું જીવન સુખ અને શાન્તિમાં વિતશે, એવો વિશ્વાસ ન હોત તો હું તમારું પાણિગ્રહણ કરવાને તૈયાર ન થાત.”

કર્ણેલિયા કાંઈક કહેવા જતી હતી, પણ તેને અટકાવી દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“તમે શું કોઈપણ કારણથી મારા પ્રતિ અસંતુષ્ટ બન્યા છો? જે કાર્યથી તમને મારા પ્રત્યે ધિક્કાર છટે એવું એક પણ કાર્ય મારા જાણવા મુજબ મેં કર્યું નથી.”

દસ્તુર સાહેબના આ વાક્યોમાં એવી અગ્યક્ત વેદના અને નિરાશાનો ધ્વનિ હતો કે તેથી કર્ણેલિયાનું કંઠયુ હૃદય ભરાઈ આવ્યું. કર્ણેલિયા ગળગળે અવાજે બોલી:—“આપનાં કોઈ પણ કાર્યથી હું અસંતુષ્ટ થઈ નથી; આપ કોઈના મનને ઈજ્જત કરો એવો વિશ્વાસ પણ મને નથી, આપને મારા પ્રત્યે કેટલી દયા છે તે હું સમજી શકું છું. આપને પતિ તરીકે મેળવવા એ ખરેખર કોઈપણ સ્ત્રીને માટે મોટાં જોરવની વાત છે.”

અકસ્માત કર્ણેલિયાની વાચા બંધ થઈ ગઈ, આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી અને તે અત્યુ તેનાં ખિલેલાં કમળ જેવા રાતા ગાંઠો પરથી નીચે ઝરવા લાગ્યાં. દસ્તુર સાહેબની નવાજ સંદેહના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. આ નવીન યુવતીનાં હૃદયના વિદ્ય ભાગમાં કયો છુપો વિચાર, કયું ગૂઢ રહસ્ય છુપાયું છે, તે આ આંસુનું આવરણ બેદી તે જોઈ શક્યા નહિ. કાંઈ પણ સમજી ન શકવાથી તેણે પૂછ્યું:—“તમે મને તમારી આશા છોડી દેવાની વિનંતિ શા માટે કરો છો, તે હું સમજી શકતો નથી?”

આ વખતે કઠિન સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ! પરંતુ શરમ રાખ્યા જેવો વખત નહોતો, ખરી વાત કહેવીજ પડશે, કર્ણેલિયા ક્ષણભર ગદ્ગદાવાં મારી બોલી, “કારણ, હું આપને ચોખ્ખું નથી હું બીજાને ચાહું છું.”

કર્ણેલિયાની આ છેલ્લી વાતથી તેના સંયમનો બંધ તૂટી મયેદ તે બેઠા હતા ત્યાંથી ઉભા થઈ ગયા; તેનાં ગોળ મુખ મંડળપર

લાલ છટા છવાઈ ગઈ. પરંતુ થોડીજ વારમાં તેનો તે બાર ફરી ગયો, તેનું સુખ ખંડુવર્ણ થઈ ગયું, તેનું ગળું સિવાઈ ગયું, તે એકાએક વગર કંઈલિયા તરફ જોઈ રહ્યો.

પરંતુ 'દસ્તુરનું' આ ભાવપરિવર્તન જોતા છતાં કંઈલિયા અટકી નહિ, તે લગાર પણ અચકાયા વચર દૃઢસ્વરે બોલી, "હા, હું એક માણસને ચાહું છું. તેને મેં મારું હૃદય અરપ્યું છે, છતાં હું તેનાં માથાપ વિશે કંઈ જાણતી નથી. તેનાં માથાપ કદાચ તેને લાયક નહિ હોય-તોપણ હું કબૂલ કરું છું કે તે યુવકજ મારા પ્રાણેશ્વર છે. મારી આ વાત સાંભળી આપ મારાપર ગુસ્સે થતા નહિ; આપની સાથે મને ઝોળખાણ થઈ ત્યાર પહેલાં મેં એ યુવકને મારો પ્રાણ સોંપ્યો છે. મારો એ પ્રિયતમ, મારો એ પ્રાણેશ્વર એશ્વર્ય કે માનમાં આપની છાયાનો સ્પર્શ કરવાને પણ યોગ્ય નથી. આપ સમાજનાં શિખરપર બેઠા છો, તે તેની પગથીયાંપરની ધૂળમાં સ્પર્શોણીય છે, આપ આગરદાર વંશમાં જન્મેલા ધનાઢ્ય માણસ છો; તે ગરીબ મજૂર માત્ર છે; આપ લાખોપતિ છો, અને તેને પોતાનું ગુજરાન ચલવવાને પણ મજૂરી કરવી પડે છે ! પરંતુ મને જાણાય છે કે, મને વિશ્વાસ છે કે પ્રતિભાનાં રાતાં ફિરજોથી તેનું લલાટ દીપે છે, તેની ઉજ્જવળ પ્રતિભાના તેજથી એક દિવસ ભારતનું આકાશ પુરાઈ જશે."

પ્રેમથી વિહ્વળ બનેલી સરળ હૃદયવાળી ઉત્તેજિત થયેલી કંઈલિયા, પોતાને ભૂલી ન્યારે આ બધી મનની વાત કહેવા લાગી, ત્યારે તેનું સૌંદર્ય સોગણું વધી ગયું ! પોતાની સ્થિતિ ભૂલી જઈ, સંસારનાં સુખ દુઃખ અને આનંદ-વિષાદ વિસ્મૃત થઈ દરતુર સાહેબ એકી નજરે કંઈલિયાનાં એ અપૂર્વ સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે જો મારા જેવો માણસ પોતાનું જાહું-પૈસો-ટકો-માન-યશ વગેરે ગુમાવી પેલા નામ યશ વગરના, સંસ્કાર-સંઆતમાં ખૂંટતા અસહાય યુવકનું સ્થાન મેળવી શકે તો કેવું સારું !

થોડીવાર પછી કંઈલિયા પાછી બોલવા લાગી:— 'આપે અમાર મુખીમાં મારો અભિપ્રાય જાણ્યો હશે. હું જાણું છું કે હું જ્યાં સમાજનું માણસ છું તે મારો પ્રાણવિદ્ કે પ્રાણસાક્ષી સમાજનો માણસ છે તે; હું જાણું છું કે અમારી બંનેની વચ્ચે વિજ્ઞાન

સમુદ્રનું અંતર આવેલું છે. હું એ પણ સમજું છું કે આ પ્રેમ ભવિષ્યમાં મારાં કંઠાર દુઃખનાં કારણ રૂપ થશે; પરંતુ આપ નક્કી બાણને કે એ માટે કોઈપણ માણસ એક દિવસ પણ મ્હારે મ્હોંએ કરું સાંભળશે નહિ, હું પૃથ્વીની માફક બધું સહન કરીશ. ”

દરતુર સાહેબ એકા એકા કળેલિયાની આ ગુપ્તપ્રેમની કથા સાંભળી; તેનાં મ્હોંપરનો ભાવ જરાપણુ ફર્યો નહિ, કળેલિયા પ્રતિ તેને ગાઢ પ્રેમ ઉપજ્યો હતો, તે પ્રેમ તેણે અત્યારસુધી ભાષા કે વ્યવહારમાં બતાવ્યો નહોતો; તે નાનપણથીજ જે સંયમના અધિકારી થયા હતા, તેનાંજ બળથી તે આ સંકટમય મુહૂર્તમાં પોતાની દુર્ગમ મનોવૃત્તિને દમન કરવાને સમર્થ થયા; તેનાં વાક્ય અને વ્યવહારમાં ચિત્તની અધીરતા વ્યક્ત થઈ ના. કળેલિયાની બધી રાત સાંભળી તેની તરફની સહાનુભૂતિથી તેનું હૃદય પૂર્ણ થઈ ગયું.

યોગીવાર વિચાર કર્યાબાદ દરતુર સાહેબે પૂછ્યું:—એ યુવાન સાથે તમને ઓળખાણ શી રીતે થયું ?

કળેલિયાએ કહ્યું:—“ તે અમારી નવસારીની હવેલીમાં તોંકરી કરતો હતો. અહિં આવી હું તેની ચિત્રશાળામાં પણ કેટલીક વાર ગયો છું. ”

દરતુર સાહેબે પૂછ્યું:—“ ચિત્રશાળામાં ? ”

કળેલિયાએ કહ્યું:—“ હા, તે એક ચિતારો છે; તે એક માફ ઓછલ પેઈન્ટિંગ આંકતો હતો, તે માટે મારે તેને ઘેર કેટલીક વખત જવું પડ્યું હતું. આપે આ બધું સાંભળ્યું; મારા જેવી એક જાને માટે એક પુરુષ પાસે એ બધી વાત ખુદ્દા કરવી એ શરમના વાત છે. તે આપ અનાયાસે સમજી શકો છો; પરંતુ હું ભારે મુશ્કેલીમાં હોવાથી આપને બધી વાત કહી છે. ”

દરતુર સાહેબ માથું નીચું કરી કેટલીય વાર એસી રહ્યા. જે રમણીને તે જીવનસંગિની કરવા ધારતા હતા, જેના તરફ પોતાને પ્રેમ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હતો, જે સુંદરી મોહિનીને, જે સમગ્ર પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય કામનાની સામગ્રી ધારતા હતા, તે રમણી તેની સન્મુખ ઉભી રહી સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહે છે કે ‘ હું એક બીજા માણસને ચાહું છું, તમે મારી સાથે વિવાહ કરવાનો સંકલ્પ તમને. ’ દરતુર સાહેબના મનમાં બધું કે પૃથ્વીમાં આથી વધુ હૃદયવિધારક દ્રશ્ય એકેય નથી. બીજાની પ્રબુધિની પોતાની કરી ભેદા જેવી કુટિલતા દરતુર સાહે-

બમાં નહોતી. હવે પોતાનું કર્તવ્ય શું છે ? એ ચિન્તામાં તે નિમગ્ન થઈ ગયા.

ઘણીવાર પછી તે માથું ઉંચું કરી દૃઢ સ્વરે બોલ્યા, “હું તમારો વિનંતિ પૂરી કરીશ. આજ રાત્રેજ વિવાહના ઠરાવ તોડવા માટે તમારા પિતાપર એક પત્ર લખીશ. મારી જિંદગીમાં પ્રથમજ હું વચન તોડનારો થઈશ; તમારાં માતાપિતા મારે વિશે શા વિચારો કરશે તેની મને ખબર નથી !”

કર્ણેલિયા કૃતસુદૃષ્ટિથી દસ્તુર સાહેબનાં મ્હોં સામે જોઈ કેપતા સ્વરે બોલી, “સાહેબ, આપે આ અભાગણીને જીવત-દાન આપ્યું છે, પરમેશ્વર આપને સુખી કરો. હું જાણતી હતી કે આપના જેવા મહાન પુરુષ મારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરશેજ; મને આશા છે કે હવે પછી મારે કોઈ પણ ભયનું ધારણું રહ્યું નથી.”

દસ્તુર સાહેબ ગંભીર સ્વરે બોલ્યા:—મારે ઘણીજ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે એ તમારો જન્મ છે. તમે કેળવાયલાં અને શુદ્ધિમાન છો, છતાં તમારી ઉંમર નાની છે; સંસારનો તમને અનુભવ નથી. એક તો તમે અનુપમ સુંદરી છો, તેમાં પણ તમારા પિતાની અગાધ સંપત્તિના તમે વારસ છો; તમે તમારી જાતને જે પ્રમાણે નિરાપદ માનો છો, ખરી રીતે તે મુજબ નિરાપદ નથી. હું તમારી સાથે વિવાહ કરવાનો નથી, એ વાત છૂપી રહેવાની નથી; તે વાત જાહેર થશે કે તરત ઘણા આગરદાર માણસો વિવાહની આશ્ચર્યા તમારા પિતા પાસે માગાં મોકલ્યા કરશે; તે વખતે તમારી અવસ્થા કિલકી વધુ શોચનીય થઈ પડશે. ખીજા કોઈ પણયુવક સાથે વિવાહ કરવાનો ઠરાવ તમારા પિતા કરશે, ત્યારે તમે તેને શી રીતે અટકાવશો ?”

કર્ણેલિયાએ કહ્યું:—“ત્યારે શું કરીશ એ વાતનો હજી મેં વિચાર કર્યો નથી. મને વિશ્વાસ છે કે પરમેશ્વર મને સહાય કરશે.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“હું તો કોઈ પણ ઉપાય જોઈ શકતો નથી; તમે મારી સલાહ સાંભળશો ?”

કર્ણેલિયા:—“કહો.”

દસ્તુર:—“આપણો વિવાહનો ઠરાવ જેમ છે તેમને તેમ જાહેર રહ્યો, હાલમાં તે તોડવાની જરૂર નથી; જ્યાંસુધી તમારો સંબંધ હું

નાક તોહું ત્યાંસૂધી આપને કાંઈ અડચણ નથી. કોઈપણ કારણ બતાવી એકદ વર્ષ વિવાહ લંબાવવાનું કામ બહુ કઠણ નથી; તે પછી સંબંધ તોડશું; તોપણ ચાલશે.”

કોંગ્રેસિયા ક્ષણવાર વિચાર કરી બોલી:—“લોકાની આંખોમાં ધૂળ નાંખવાનો રસ્તો બહુ સારો છે, એમાં શક જેવું નથી, પરંતુ એ રીતનું કપટ મારા કે તમારા માટે યોગ્ય નથી. ચાતુર્યની સહાયતા લેવાનું કામ આપણું નથી.”

દસ્તુર સાહેબ આ વાતનો કાંઈપણ જવાબ આપ્યા સિવાય બોલ્યા:—“જ્યારે તમે મારો આટલો વિશ્વાસ કરો છો—ત્યારે શું તમે તમારા પ્રણયીનું નામ મને નહિ કહી શકો? તેમાં તમને કંઈપણ શંકા લાગે છે?”

કોંગ્રેસિયાનું મોં શરમથી લાલચોળ થઈ ગયું, તે બોલી:—“આપનાથી છુપું રાખવા જેવું કશું નથી; તેનું નામ નવરોજ છે; અહિં તે ચિતારાનું કામ કરે છે.”

દસ્તુર સાહેબ કોંગ્રેસિયાના પ્રણયીનું નામ અને કેટલાં મનમાં યાદ રાખી બોલ્યા:—“તમે એમ ન ધારશો કે મેં નકામાં કુતુહલને ખાતર તમારા પ્રણયીનું નામ પૂછ્યું છે. તમને સુખી કરવાં એ મારું કર્તવ્ય છે. જો કદીપણ તમારા પર હું થોડો પાણુ કેપકાર કરી શકું તો તે મારા માટે સ્વર્ગીય સુખ છે. મારાથી જેટલું બનશે તેટલું હું જાને કરીશજ, તે સિવાય મારા મિત્રો પાણુ તેને મદદ કરવાને તૈયાર રહેશે.”

દસ્તુર સાહેબની વાતને ત્યાંથીજ અટકાવી કોંગ્રેસિયા બોલી:—“સાહેબ, આપની દયા માટે હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. હું સમજું છું કે આપ દયા બતાવી નવરોજને કાંઈ પણ રીતે સહાયતા કરવાનો વિચાર રાખો છો; પરંતુ નવરોજને હું સત્તી રીતે ઓળખું છું, તે અનાહારે રહેતો હોય તોપણ કોઈની સહાયતા લેવાને તૈયાર થાય તેમ નથી. તે ગરીબ છે, એ ખરી વાત છે, પરંતુ આત્મસન્માન અને આત્મનિર્ભયતાના ગુણોમાં તે કોઈ પણ મનુષ્ય કરતાં ઉતરતો નથી.”

કોંગ્રેસિયાએ નોકરને બોલાવવા માટે ઘંટડી વગાડી; એક નોકર આરણ્યમાં આવ્યો, એટલે કોંગ્રેસિયાએ તેને કહ્યું, “દસ્તુર સાહેબ આવ્યા છે, માને સમાચાર આપો.”

નોકરે કહ્યું;—“આજે તેનું શરીર સાફ નથી, તેણે આજ કાઠની સાથે મેળાપ કરવાની ના પાડેલ હોવાથી તેને ખબર આપવામાં આવેલ નથી; આપ જો કહો તો ખબર આપું.”

દરતુર સાહેબે ઉતાવળથી કહ્યું, “ના ના, તેને ખબર આપવાની જરૂર નથી; તેમની સાથે મેળાપ કરવાની બહુ જરૂર નથી; હું હવે જાઉં છું.” તેણે કબૂલિયાની રજા લઈ ધીમે પગલે ઓરડા છોડ્યો.

દરતુર સાહેબના ગયા પછી થોડીજવારે કબૂલિયાએ સીડી નીચે કોલાહલ થતો સાંભળ્યો. કબૂલિયાએ કાન માંડી સાંભળ્યું કે એક શૂદ્રસ્ત્ર બિતંજિત ભાવે ચાકરોને કહે છે કે, “તમારા માલિકે કેવો હુકમ આપ્યો છે તે હું સાંભળવા માગતો નથી; તમારા માલિકના હુકમ તમે માનો, મારે માનવાની કંઈ જરૂર નથી, હું તો મારા મિત્ર ખુરશેદજીને મળવા આવ્યો છું, મને તમે અટકાવો છો ? તમારું સાહસ ઓછું નથી ! ફરીથી જો એ વાત કરશે તો તમારા કાન તોડી નાંખીશ.”

મેતા સાહેબના મિત્ર ખાનખહાદુર બેઠનજી પટેલ ધપ ધપ કરતા સીડીપર ચઢવા લાગ્યા; તેનો ઉતાવળો અવાજ ખાંડે માળ બેઠલા મહેતા સાહેબે સાંભળ્યો હતો, તે પગની વેદના ભૂલી બહુજ કુટે ઓરડા બહાર આવી ઉભા. ખાનખહાદુરે મહેતા સાહેબને જોતાંજ અત્યંત વ્યસ્તતાપૂર્વક કહ્યું;—“દીનશા દરતુર સાથે તારી દીકરીનો વિવાહ તોડી નાંખ, નહિ તો આપણે જાને મહાભયમાં આવી પડિશું !”

મેતા સાહેબે ધીમેથી કહ્યું;—“તું ગાંડો થયો છે કે શું ? કબૂલિયા અલિન છે; તારી વાત તેના કાનપર પડશે તો તે શું વારશે?”

પરંતુ ખરેખર કબૂલિયાએ એ વાત સાંભળી હતી; કોઈ અજાત ભયને લીધે તેનું હૃદય કંપવા લાગ્યું તે સમજી ગઈ કે દરતુર સાહેબની સાથે વિવાહ કરવાથી મારા પિતા તેમજ તેમના મિત્રો માથે ભારે જોખમ આવી પડવાનો સંદેહ છે, પરંતુ તે વિપત્તિ તે કમ ?—એ ખાતર તે સમજી શકી નહિ, એટલે તેણે સંકલ્પ કર્યો કે મને તેમ થાય પણ મારા પિતા અને ખાનખહાદુરની વાતો મારે સાંભળવીજ નોંહ્યો.

મેતા સાહેબ પોતાના મિત્ર સાથે જ ઓરડામાં આવ્યા, તે

તે ઝોરડો અને ફોઈંગ રમતી વચમાં એક બારણું હતું, એ બારણું પાસે એક સુંદર પડદો હતો. કંઈલિયાએ ફોઈંગરમમાં જઈ એ બારણું પાસેનો પડદો ખેંચી તેને એથે બધી વાત સાંભળવા લાગી.

ખાનખહાદુર ક્ષેત્રજિતભાવે બોલવા લાગ્યા, “બહુજ વિષમ તરકટમાં ફસાઈ જવાયું છે, ઉધ કે આહાર વિના દિવસો ગાળવા પડે છે; તે કિપરાંત મિનજ એવો બગડી ગયો છે કે સોડોની કોઈ પણ વાત ગમતી નથી. તેથી મેં તારી સાથે મેળાપ કરવાનું થયું, પણ અહિં આવતાં તારા ચાકરો કહેવા લાગ્યા કે ‘હજુર કી સાથ અબી દેખા નહિ હોગા ? હું’ શું તારો નોકર છું કે મેળાપ કરવા માટે મારે તારી રજા મગાવવી પડે ? જરા વધુ ગપમપ કરી હોત તો તારા એઅદમી ચાકરોને બરાબર સમજ કરવી પડત.”

મેતા સાહેબે કહ્યું, “આટલી બધી નકામી વાત શામાટે કહે છે ! મધપાન કર્યું છે કે શું ? શું થયું છે તે કહે.”

પ્રથમ વાવાત્રોડાંથી જેમ જાડની ડાળીઓ હાસે તેમ ખાનખહાદુર પોતાના બંને હાથ હલાવી બોલ્યા, “જે બન્યું છે તે સાંભળી નને આનંદનાં આંસ આવશે ! ૨૦-૨૫ વરસ પહેલાં મલખારનાં જંગલમાં શિકાર કરવા ગયા હતા તે યાદ છે ?-તે બધી વાત જાહેર થઈ ગઈ છે, આજ સવારે ચા પીતો હતો તે વખત ટપાલમાં એક નનામો કાગળ આવ્યો ! ક્યા રાસકલે એ ચિઠ્ઠી લખી હતી તે સમજી શક્યો નહિ, પરંતુ જેણે લખ્યું તેણે બહુજ સત્યાનાશ વાળા નારી વાતો લખી છે; જે દસ્તુરની સાથેનો કંઈલિયાનો વિવાહ તોડવાનો હું પ્રયત્ન ન કરું તો આપણે અને બારે વિપત્તિમાં આવી પડશું. એ મૂરખાએ એ પણ લખ્યું છે કે એ એ યુગ પહેલાંની મનુષ્ય-મૃગયાની વાત તેઓ સાખીત કરી શકશે.”

મેતા સાહેબે સહજ સ્વરે કહ્યું, “તમે શું પત્ર લખી આવ્યા છો ?”

ખાનખહાદુરે ખીસામાંથી પત્ર કાઢી મેતા સાહેબના હાથમાં આપ્યો. મેતા સાહેબે પત્રપર થોડીવાર નજર ફેરવી, પણ તે લગભગ પણ નવાઈ પામ્યા નહિ; કારણ કે એ પત્રમાંની કોઈપણ વાત તેનાથી અજાણી નહોતી.

પત્ર ખીડી દેખાવર સખી મેતા સાહેબે ખાનખહાદુરને વચ્ચું, “તમારી એ વરસની બુની ડાયરી છે કે ?”

ખાનબહાદુરે પૂછ્યું, “ તારી પાસે પણ આવી ચિઠ્ઠી આવે છે ? આ ચિઠ્ઠી મળતાંજ મારા મનમાં જરા સંદેહ આવતાં મેં કબાલમાંથી તે વર્ષની ડાયરી કાઢી, મેં ઘણીજ નવાઇપૂર્વક જોયું કે તેમાંથી કેટલાંક પાનાં ચોરાઇ ગયાં છે ! ચોર ઘણોજ આત્મા છે; એ ચોરાઇ ગયેલાં પાનાં રાખી બાકીની ડાયરી તે ચોરી ગયો હોત તો કંઈ તુકસાન નહોતું. ”

મેતા સાહેબે પૂછ્યું, “ કોણ ચોરી ગયું, તે બાબત કંઈ ચત્તો લાગ્યો ? તમારા ચાકરખર શક પડે છે ? ”

ખાન બહાદુરે કહ્યું, મારે મોટા ખાનસમા રણછોડ મારો વિશ્વાસુ નોકર છે; તેને મેં કદી પણ અવિશ્વાસનું કામ કરતાં જોયો નથી; બીજા કોઇપણ ચાકરને મારી લાયકેરીનાં પેસવાનો હુકમ નથી. ચોરાઈજ પડેલાં રણછોડ માટે પડતાં તેની અવેજમાં એક નવા માણસે કામ કર્યું હતું; આ કામ એ નવા મહારમાનું છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરી શકાતી નથી. ”

મેતા સાહેબે પૂછ્યું, “ એ નવો ચાકર ક્યાંથી આવ્યો હતો ? ”

ખાનબહાદુરે કહ્યું, “ જમશેદજી નામના એક માણસે દાસ-
ત્ય નામનો એક આશ્રમ સ્થાપ્યો છે, ત્યાં ચાકરની ખોળ કરતાંજ ચાકર મળી રહે છે; મારા કાચમેને એ આશ્રમમાંથી એ નવા ચાકરને આવ્યો હતો. ”

મેતા સાહેબે કહ્યું:—મને લાગે છે કે એક પ્રચંડ તરકટ સ્વાયું છે; જેણે તને નનામે કાગળ લખ્યો છે, તેજ પેલા ચાકરનો માલીક છે ! તરકટ ચારે બાજુએ પ્રસર્યું છે, માટે તેમાંથી છૂટવા માટે આપણે બહુજ સાવધાન રહેવું પડશે; તારી કમઅકસને લીધે આ વિપત્તિ આવી પડી છે. ડાયરીમાં આવી છૂપી વાતો લખવાની શી જરૂર હતી ? ”

ખાનબહાદુર ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, “ તું એક માણસને વાધ કે સીંછની મારક ગાળાથી મારી નાખે કે, અને હું ડાયરીમાં એની હકીકત લખું એ બંને ગુન્હા શું સરખા ? ”

પાસેના ઓરડાના પડદા આમળ ઉભેલી કબૂલિયાએ આ બધું સાંભળ્યું; તેનો પિતા નરહત્યા કરનાર છે ! આટલે દિવસે તે છૂપી

વાત બહાર થઇ ગઇ છે. કર્ણેલિયાનું માથું ધરવા લાગ્યું; બંને વચ્ચે આરણ્ય પકડી તે નીચું માથું રાખી ઉભી હતી.

થોડીવાર પછી મેતા સાહેબ અત્યંત દિલગીર અહેરે બોલ્યા, “આપણે બંને એક બીજાપર દોષરોપ કર્યું તે તેમાં શો લાભ ! તે થઈ ગયું તે થઈ ગયું અત્યારે તો ગમે તેવી રીતે પણ જનસમાજમાં મ્હોં ખતાવવાનો રસ્તો બંધ ન થાય તેનો ઉપાય કરવો પડશે; બીજો તો કંઈ ઉપાય જણાતો નથી, દસ્તુરની સાથે કર્ણેલિયાનો વિવાહ તોડવા બાબત દસ્તુરને જલદી પત્ર લખવો પડશે.”

થોડીવાર પછી ખાનખહાદુર મેતા સાહેબની રજા લઇ આવ્યા ગયા. મેતા સાહેબ ગંભીર વિચારમાં પડ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું

પ્રૌઢ દંપતિના પ્રેમાલાપ

મેતા સાહેબ પગની વેદના બૂલી અત્યંત વેદના સહી મોડી રાત સૂઈ પોતાના ઓરડામાં ફર્યા. જે બારે તરફમાં તે સપડાયા હતા, તેમાંથી કેવી રીતે બચવું, તેનો ઉપાય તે શોધી શક્યા નહિ. દુરાચારી માણસોના બચથી આજ તેણે પોતાના પ્રાણુધિક પુત્રીનો વિવાહ તોડ્યો; પરંતુ કાલે જો તેઓ તેને કોઈ બારે કાર્યમાં જોડે તો તેનો શો ઉપાય ? પોલિસની સહાયતા મેવાથી કંઈ પરિણામ નીપજે તેમ નહોતું, તેથી તો કલંક ફેલાશે.

આ બધી વાતોમાં તે એટલા તો ડૂબી ગયા હતા કે તેના સ્ત્રીએ તેના ઓરડામાં આવી કેટલીક વાર થયાં તેનાં મુખને ખાત્ર જોયા કર્યો છતાં તે બાબતની ખબર પણ ન પડી.

અમિનાએ ધીરેધીરે સ્વામી પાસે જઈ મૃદુસ્વરે પૂછ્યું, “કેમ છે ? તમને શું થયું છે કે આમ ચિંતામાં પડ્યા છો ?”

મેતાસાહેબ ગર્જના કરી બોલ્યા, “જા, જા ! મને હેરાન કરે નહિ.”

અમિનાએ કહ્યું, “મિત્રજ રાતદિવસ ગરમ રહે છે. કેમ છે એમ પૂછતાં તો કરડવા આવે છે ! આથી વધુ અપમાન કયું ?”

મેતા સાહેબે બહુ જ ગુસ્સે થઇ કહ્યું, “શું ! તે મને કંઈ કહેશે ?”

અમિનાએ કહ્યું, “ હું ગાંડી નથી કે તમને કુતરા કહું ! કુતરાને ચાર પગ હોય, પૂછડી હોય અને શરીરે વાળ હોય, એ બધું શું તમારે છે કે હું તમને કુતરા કહું ? સારી વાતનો આમ અવળો અર્થ લેતાં દુનિયા કેમ ચાલે. ”

મેતા સાહેબે કહ્યું, “ ચાલે કે ન ચાલે, પરંતુ હું તને ચા-કમ્પું કહું છું—મારા મનની વાત સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે દીનશા કાવસજી દસ્તુર સાથે હું કર્ણેલિયાને પરણાવીશ નહિ. ”

મારે વિસ્મયથી અમિના કાણુભર મુંગી થઈ ગઈ. આ કેવી નવાઈ ! ડૉક્ટર લલ્લુભાઈ સાથેના મેળાપ પછી તે એજ વિચાર કરતી હતી કે મારે માતા પતિને દીનશા દસ્તુર સાથેનો વિવાહ તોડવાને શું કહેવું, કેવી રીતે ડૉક્ટરને કહેવું પાળવું; તેને બદલે આતો મારા પતિ પોતેજ વિવાહ ભાંગવાનો પ્રસ્તાવ કરે છે ! આ શું સ્વપ્ન છે કે ઉદ્વેગ છે કે ? એક વખત તેને શક આવ્યો કે મારી અને ડૉક્ટર વચ્ચેની વાત તેમણે સાંભળી હશે, માટે મારા મનનો ખાવ બાણુવા તે મસ્કરીમાં મને આમ કહેતા હશે; પરંતુ તેમનો અવાજ તો મસ્કરીની વાતો જેવો નથી; આવા ધરાદાથી તેણે પોતાનો એ સંદેહ ટાળવા માટે પૂછ્યું, “ તમે કેવી વાત કહો છો ? કર્ણેલિયાને થોડા વર બીજો કયો છે ? ”

મેતા સાહેબે ગંભીર અવાજે કહ્યું, “ એ વિચારની તારે શી જરૂર છે ? આ સંબંધ તોડતાં કંઈ છોકરીનો વિવાહ અટકી જશે નહિ. ”

અમિનાએ કહ્યું, “ ત્યારે શું કાષ્ઠપણ કેકાણેથી કર્ણેલિયાનું માથું આવ્યું છે ? મારી સલાહ લીધા વિના શું તમે ત્યાં છોકરી આપવા માગો છો ? ”

મેતા સાહેબે કહ્યું, “ હા, તારી સલાહ મુજબ દીકરીનો વિવાહ કરી હું દુઃખ ભોગવવા ઇચ્છતો નથી. મારે કેટલાક શત્રુ છે, તેઓ મારી યુવાનીમાં થએલ દુષ્કારનો પત્તો મેળવી અને દુઃખી કરવા માગે છે. આ સંબંધ નહિ તોડું તો મારી નાભેસીનો પાર નહિ રહે, મારે કલંક સાગરમાં ડૂબી મરવું પડશે. ”

અમિનાએ કહ્યું, “ તમને વળી કલંકનો ભય ! એવો શો સુન્દો કયો છે કે શત્રુઓ તમને પુતળાંની માફક નચાવશે ? ”

મેતા સાહેબે કહ્યું:- “ખરેખર! મેં યુવાનીમાં એક બારે ગુન્હો કર્યો છે. મેં નરહત્યા કરી છે. શિકારે જતાં ગોળી મારી મેં મારા સેક્રેટરીને મારી નાખ્યો હતો. લોકો એ વાતને અકસ્માત માનતાં હતાં; પરંતુ મેં મારી ઈચ્છાથી એ હત્યા કરી હતી, તે વાત આટલે દિવસે ખુલ્લી થઈ ગઈ છે.”

અમિનાનું મુખ મલિન થઈ ગયું. હોઠ સુકાઈ ગયાં, છાતી ધડકવા લાગી; તે ટેબલપર ટેકા રાખી ઉદ્દેગપૂર્ણ દૃષ્ટિથી સ્વામીનાં મુખ સામે જોઈ રહી.

મેતા સાહેબ, અમિનાના મુખમંડળ પર બદલાતા જતાં ભાવ તરફ ન જોતાં બોલ્યા, “આટલા બધાં દિવસ પછી મારા હાથપર નરહત્યાનાં લોહીતું ચિહ્ન નથી એ ખરું, પણ પ્રયત્ન કર્યા છતાં સ્મૃતિના ડંખમાંથી હું છૂટી શકતો નથી. ગયાં ૨૨-૨૩ વર્ષ થયાં કાળે કાળે માફ હૃદય સળગી જાય છે, કેટલાય દિવસ મેં એ ખૂનના દેખાવના અને મરણ સમયની અંતિમ ખૂમનાં સ્વપ્નો જોયાં છે પરંતુ મેં તેને શા માટે માર્યો તે વિશે તું કંઈ જાણે છે? હું આજે એ બધું કહેવાનો છું. મારી યુવાનીના આરંભમાં હું તને મારી અતિ વહાલી દેવી તરીકે માનતો હતો; તારા પર મને અગાધ વિશ્વાસ હતો; પરંતુ તેણે મને વાતવાતમાં કહ્યું હતું કે તું અત્રી છે, તું કન્કિની છે, તું વિશ્વાસઘાતિની છે! આ વાત સાંભળી મેં મારો મિત્રજ ખોયો, મેં તેને ઠાર કર્યો એક દિવસ મને તેની વાત જૂહી લાગી હતી, પરંતુ પાછળથી હું જાણી શક્યો કે તેની વાત જૂહી નહોતી, ખરી હતી; હું પાછળથી જાણી શક્યો કે મારા સેક્રેટરી દાદાચાનજીની પેલી ગામડિયાણુ યુવતી તેને પ્રાણ જોટલું આહતી હતી, તે ગરીબ મજૂરની ટોકરી હતી, છતાં તે સતીના ધર્મથી ગરવિષ્ઠ હતી, મેં દાદાચાનજીના આખર સમયે તેના પર નકામા દટાણો કર્યા હતા. એ ગરીબ મજૂરની છોકરી મારી આખરદાર વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી કુલટા, અવિશ્વાસિની પત્ની કરતાં વધુ સંમાનને વધારે વિશ્વાસને પાત્ર હતી.”

આમિના ગળગળે અવાજે બોલી-“ મારાપર દયા કરો ક્ષમા કરો, વાક્યબાણથી મને વીધો નહિ; હું કુલટા નથી, અવિશ્વાસિની નથી તમને આવો સંદેહ શા માટે થયો છે? ”

મેતા સાહેબે કહ્યું, “ પ્રથમ મને બધી વાત કહેવા દે મેં દાદાચાનજીનો વધ કર્યો, જે યુવતીને તે આહતો હતો, તે યુવતીનું બધું સુખ, બધી આશા મેં નષ્ટ કરી નાખી. દાદાચાનજીનાં મરણ વખતે તે યુવતી ગર્ભવતી હતી, થોડા દિવસમાં તેને એક સંતાન થયું; યુવતીના પિતાએ પોતાનું કુળ બોળ્યું કહી તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. અભાગણી તેના તરત જન્મેલાં બાળકને લઈ ઘેરઘેર ભટકવા લાગી, પરંતુ દુશ્વારણી માની તેને કાંઈએ આશ્રય આપ્યો નહિ, બધાંએ તેને તુછકારી કાઢી, સમાજના આ અત્યાચારથી મા અને તેનું સંતાન બંને કદાચ અકાળ મોતે મરત; પરંતુ તેની આ દશા જ્યાના સમાચાર મારે કાને પડ્યા, મેં મારાં પાપનો કંઈક પશ્ચાત્તાપ થશે એવા આશયથી તેનાં ભરણપોષણનો ભાર ઉપાડ્યો. જ્યાંસુધી તેનો દીકરો ઉમર લાયક ન થાય ત્યાં સુધી એ ભાર ઉપાડ્યો છે, ”

આ બધી વાત કહેતાં કહેતાં મહેતાસાહેબ ગાંડા જેવા બની ગયા, નિષ્કૂર વેરથી તેનું હૃદય પૂર્ણ થઈ ગયું; તેનાં શ્વાસ-માંથી વિદ્યુત સ્રોત નીકળવા લાગ્યો, તે પ્રથમની માફક મર્મભેદી ભાષામાં બોલવા લાગ્યા, “ એ રસ્તામાં રસળતી, બધાંથી તળ-યલી અભાગણી સાથે તારી સરખામણી કરી મેં શું અણુકતું કર્યું છે ? તેના કરતાં તું કયા ગુણોમાં અભિઆતી છે ? તે જે જે પાપો કર્યા છે તે બદલ તારે શું પશ્ચાત્તાપ નહિ કરવો પડે ? ”

અમિનાએ પોતાના સ્વામીના તિરસ્કારનો કંઈપણ જવાબ ન આપ્યો, તે માથું નીચું કરી સાંભળવા લાગી; તેની આંખો આંસથી ભરાઈ આવી, મેતા સાહેબે પહેલાંની માફક ચલાવ્યું રૂપના મોહને લીધે મેં તારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો, પણ તે મારા શાપ રૂપે આ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ! દુર્ભાગ્ય અને કલંકના મારાથી મારું મસ્તક મારી સાથે મળી ગયું. જ્યારે તું ખીલલાં ફૂલના ગોટાની માફક સુક્રમાર યૌવનના મહિમાથી મંડિત દેહભાર લઈ ફૂલખાણને વેશે તારા પિતાનાં ઘર પાસેનાં ઉપવનમાં યૌવન-સુલભ આમોદમાં દૂભેલી રહેલી, ત્યારે શું કોઈને પણ સંદેહ પણ થતો કે કેવું દુર્ભેદ અને દુર્બોધ શું રહસ્ય તારાં હૃદયના ઉંડા ભાગમાં છુપાયેલું છે ? જ્યારે હું તારાં રૂપથી આંધળો બની તારી

સાથે વિવાહ કરવાને ઉન્મત્ત થયો હતો, ત્યારે મેં શું સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું હતું કે ચમ્પક દળની માફક સુકોમળ આંગળીઓપડે તીક્ષ્ણધારવાળી છરી પકડી માફ હૃદય વીધી નાખવા તેને તું ધાર ચઢાવે છે ? તારી ભરયુવાનીમાં પણ તારૂં હૃદય લાલસા અને કપટથી પૂર્ણ હતું, પરંતુ તારૂં મ્હોં અને કપાળ ભ્રેષ્ઠ તને હું મૂર્તિમાન સરલતા અને પવિત્રતા માનતો. તારી સાથે વિવાહ કરી હું આનંદ સાગરમાં તરતો હતો, પરંતુ વિશ્વાસઘાતિની ! તે મારા માથાંપર વજ્રઘાત કર્યો ! ”

અમિના મ્હોં ઉચ્ચ કરી દૃઢ સ્વરે બોલી:—“ જૂઠી વાત ! આ વાત તમને જોણે જણાવી છે તે વદવ જૂઠી છે. ”

મેતાસાહેબ ક્રૂર હાસ્ય કરી બોલ્યા:—“ જૂઠી વાત નથી, તારી વિશ્વાસઘાતકતાની સાબીતિ છે, કામ્પ પણ દિવસ તારૂં કપટ હું ન જાણી શકું એટલો બધો મૂરખ તું મને માને છે ? તું એમ માને છે કે મારી દૃષ્ટિ આગળ માયાદંડ ફેરવી તે મને આંધળો બતાવ્યો છે, પરંતુ તે ખરું નહોતું. હું અધુ સમજી શકતો; પરંતુ એ અધુ તને જણાવા દેતો નહિ. કારણ કે હું તને ચાહતો હતો. તારાપર મને એટલો પ્રેમ હતો કે એ પ્રેમ આગળ માફ અધુ માન અહંકાર, એટલુંજ નહિ પણ આત્મસંમાન પણ તુચ્છ જણાતું. હું તને એ વાત જણાવતો નહોતો, કારણ કે હું જાણતો હતો કે જે દિવસે હું એ વાત જાહેર કરીશ ત્યારે—તેજ દિવસથી મારી તારી વચ્ચે કશો સંબંધ નહિ રહે. તને હું મારા જીવનના પ્રકાશરૂપ માનતો હતો; પરંતુ એ પ્રકાશ સ્વર્ગનો પ્રેમપ્રકાશ નહોતો, પણ નરકનો અનલ પ્રકાશ હતો, તેના જેવોજ તીવ્ર હતો, એ પ્રકાશથી માફ અંધકારમય હૃદય પ્રકાશિત તો ન થયું, પણ મારો પ્રાણ રાતઠકાડે બળ્યા કર્યો છે. તને હું ચાહતો વધુ કે તિરસ્કારતો વધુ એમાંનું કયું વધુ થતું એ હું કદીપણ સમજી શક્યો નથી. ”

અમિના સ્વામીપર એક કાતર દૃષ્ટિ નાખી બોલી, “ તમારો આ તિરસ્કાર મારાથી સહન થઈ શકતો નથી, મને માફ કરો. ”

મેતા સાહેબ નીરસ અવાજે બોલ્યા, “ તે તારે હાથે ક્ષમાનો ગરો બંધ કર્યો છે. મારાં હૃદયમાં હવે ક્ષમાનુ સ્થાન નથી. વેરના અભિધી માફ હૃદય સળગે છે. પરંતુ તારો તિરસ્કાર નહિ

કઈ. હું સમજ્યો છું કે તિરસ્કાર કરવો નકામો છે, પહેલાં મને વિશ્વાસ હતો કે તારા મનમાં મને તે હોય પણ એક દિવસ તું મને ચાહશેજ, મારો ઉછળતો પ્રેમ તને કોઈ દિવસ પણ કામળ બનાવશે, પરંતુ તે મારો ભ્રમ હતો ! તારું હૃદય પાપાણુ જેવું કઠણ છે, તેમાં પ્રેમનું સ્થાન નથી. ”

અમિના હતાશમાવે બોલી, “ તમે ખડું નિર્દય છો. ”

મેતા સાહેબે કહ્યું, “ અને તું મારે દયાળુ છે ખરું ! જેની સ્ત્રી અવિશ્વાસિની છે. તેના જીવનમાં ક્યા સુખની આશા છે ? સ્ત્રીસાથે કદાપણ તેનાં અંતઃકરણનો મેળ મળે કે ? મારી સાથેતો તારો સંબંધ ક્રમે ક્રમે દૂર ખસતો જાયો; ધીમે ધીમે તે મારી છાયાનો પણ ત્યાગ કર્યો ! તો પણ મેં તારી પર કશી દેખરેખ ન રાખી કારણકે તારા દેહને નજર બંધીમાં રાખવાથી ક્યા જામની આશા નહોતી. કેવળ સમાજના બયથીજ આગ્રસૂચી હું તારી સાથે રવામી જીતો સંબંધ રાખતો આવ્યો છું; પાછળથી વંશનું કલંક જાંદર થઈ જાય એ ખડીકથી મેં તારો ત્યાગ કર્યો નથી. ”

મર્મપીડિતા અમિના બોલી, “ તમે ઝોટલું બધું જાણો છો તો પછી મને એ આમત કેમ જણાવ્યું નહિ ? કેટલીક ગૂઢી વાતો નહારા ભોંકા પાસેથી સાંભળી તેનેજ ખરી માની મારા પર નકામા ગુસ્સે થાઓ છો; ખરી વાત સાંભળશો ? ”

મેતા સાહેબે માથું હલાવી કહ્યું, “ તારી ગૂઢી વાતો સાંભળવાની મારી ક્ષમ્મ નથી. તારી કોઈ પણ વાતથી મારું મન ભાગવાશે નહિ; તું વિશ્વાસઘાતિની ને પાપિષ્ઠ છે એ અંરકાર-તું મારા મગજમાંથી બૂસી શકે તેમ નથી. મારી આગળથી દૂર થા. ”

અમિના વધૂ સહન કરી શકી નહિ; આ છેલા આઘાતથી તે તેના પતિના પગ આગળ ઝૂંચીત થઈ પડી. મેતા સાહેબ પોતાની સ્ત્રીની આવી શોચનીય દશાથી પણ પીગળ્યા નહિ. જમીન પરથી ઉપાડવાની પણ તેણે એટા ન કરી. ચાકર નોકરને કંઈ પણ સમાચાર આપ્યા સિવાય તે ઝોરડા બહાર આવી કોઠામાં આવી ઉભા તેજ વખતે એક નોકરે આવી તેના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો; પત્ર ઉઘાડી તેણે તે વાંચ્યો. એ દસ્તુર સાહેબનો પત્ર હતો. તેણે લખ્યું હતું કે કેટલાંક ખાસ કારણોને લીધે હું કલેન્ડ્રિયા સાથે

વિવાહ કરી શકીશ નહિ. તે માટે વિવાહનું વચન તોડવાની શરૂઆત પડે છે.

પત્ર વાંચી મેતા સાહેબની અધીરતા સોગણી વધી, તેને વિશ્વાસ પડ્યો કે શત્રુઓએ ફક્ત મારી પાસેજ હતો મોકલેલ નથી પણ મારાં સર્ગાવહાલાંને પણ નુકસાનમાં ઉતારવા ધાર્યાં છે, ચારે વરક્થી અમને અધાંને હેરાન કરવાનો તેમનો વિચાર લાગે છે. તેના હાથ-માંથી પત્ર ખસી પડ્યો, તે કંઠેડાના સળીયા પકડી જડની માફક ઉભા રહ્યા. તેની અંધ આંખો આગળ બ્રહ્માંડ ભભવા લાગ્યું.

બરાબર તેજ વખતે કર્ણેલિયાની દાસીએ દોડતાં દોડતાં મેતા સાહેબ પાસે આવી કહ્યું, “સત્યનાથ વળ્યું! આપની કન્યાને અચાપો.”

પ્રકરણ ૧૬ મું

ત્રિપુટી મિલન

આજે દિવસે સવારમાં ડૉક્ટર લક્ષ્મીભાઈ જમશેદજીને ઘેર આ-વ્યા. જમશેદજીએ પૂછ્યું, “શા નવીન છે ડૉક્ટર?”

ડૉક્ટરે કહ્યું, “નવીન સમાચાર લાલમાં તો કંઈ નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું, “અરેશરતી સાથે તમારો મેળાપ થયો નથી?”

ડૉક્ટરે કહ્યું, “ના, પરંતુ તે અત્યારે અહિં આવવાનો છે.”

જમશેદજી નવાઘ પામી ડૉક્ટરનાં મોં સામું જોઈ બોલ્યો, “તમારું ચિત્ત ઠેકાણે લાગતું નથી, શરીરે તો સારું છે ને?”

ડૉક્ટરે કહ્યું, “ના, શરીરે તો કંઈ નથી; સામે જે ભયંકર યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે તેને માટે તૈયાર થાઉં છું. મને બહુ ચિંતા થાય છે કે દારૂ મધ્ય ખેતી ચિરંત કૂંકવાનું કામ નિરાપદ નથી; અરેશરત છેવટ સૂઝી ટકી રહેશે કે નહિ એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.”

જમશેદજીએ કહ્યું, “તેના જેવા સરળ હૃદયના ગરીબ યુવકને જે પ્રસોભનથી મુગ્ધ કરેલ છે, જે જાળમાં સપડાવ્યો છે, તેમાંથી છૂટવાનું કામ તેને માટે અશક્ય છે, આજે અહિં તેની જરૂર છે, આજે તેની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી પડશે.”

ડાક્ટરે કહ્યું, “આપણા બધા વિચાર શું તેને જણાવીશું ? કદાચ તેને ખીક લાગે અને આપણા બધા વિચારો ખીજાને કહી બેસે તો આપણું શું થાય ?”

જમશેદજીએ કહ્યું, “તમે ખીક રાખો નહિ; માખી કરોળી-આની જાળમાં સપડાયા બાદ તેનાં બધાં અંગો જરૂરકારી જાય ત્યાર-બાદ જેમ તે તે જાળમાંથી મુક્ત થઈ શકતી નથી તેમ મારા હાથ-માંથી પણ અરદેશરનો છૂટકો થવો અસંભવિત છે. તેનો સ્વભાવ એવો દુર્બળ છે, તે એટલો તો અર્થહીન છે કે તેને પુતળાંની માફક ચલાવવામાં મને જરાપણુ અડચણ પડવાની નથી; આપણાં તરફમાં તે કદીપણુ વિધન નાખી શકશે નહિ. કેવળ વક્રીલ યમ-નજી તરફની ખીક છે; તે આપણાં કાર્યમાં પૂરાપૂરા હાલવથી ભાગ લેશે કે નહિ, એ શંકા છે.”

ડાક્ટરે કહ્યું, “બમનજીને આ તરફમાં ન જોડીએ તો કંઈ હરકત છે ? જે આપણે કદાચ તેના અસીધો સામે ફેલું રહેવું પડે તો તે શું આપણને મદદ કરશે !”

જમશેદજી કહ્યું, “લાંબા વખતથી આપણે સાચે કામ કરતા આવ્યા છીએ, તે આપણાં બધાં તરફટોની બજાર રાખે છે; આ તરફમાં જે આપણે તેને નહિ જોડીએ તો પણ તેના જેવા બુદ્ધિ-માન આગળ આ વાત છાની રહેવાની નથી; અને જ્યારે તેને બજાર પડે ત્યારે આપણને હરકતમાં નાખવા એ તેને માટે બહુ મુશ્કેલ નથી. એ સિવાય તેને હાથમાં રાખવાથી ઘણાં કામો બની શકશે. એ બધી વાત જવા દો; કોઈનો પગરવ સંભળાય છે, મને લાગે છે કે બમનજી આવે છે.”

થોડીજ વારમાં બમનજીએ તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. બમનજી બહુ જુનો વક્રીલ હતો, તેની કુટખુદ્ધિ, મહેનત અને કાપઢાનું જ્ઞાન સર્વત્ર વખણાતું હતું; તોપણ તેને કોરડમાં કામ કરવા જોગ પદવી મળી નહોતી. તે દિવાની કરતાં ફાજદારી મુકદ્દમા સારી રીતે સમજતો હતો; અને તરફટી મામલામાંના ઘણા તેના હાથમાંજ આવતા હતા. સારા કિપાયોવડે મુકદ્દમો જીતવાની આજ્ઞા નહોતી તો તે તરફટ કરવામાં પણ પાછો પડતો નહિ. આથી આબરૂદાર વક્રીલ મંડળમાં તેની પ્રતિષ્ઠા નહોતી; પણ બમનજીને તેની પરવાયે ક્યાં હતી ! તે તો ગમે તે રીતે પેટ ભરાય એટલે બસ એવા મતનો હતો.

જમશેદજીએ બમનજીને ગંભીર અવાજે કહ્યું, “ધણું કામ છે, આવો.”

બમનજીએ કહ્યું “શું કહ્યું ! મને ક્યાંય પણ વધુ રોકાવાની દુરસદ નથી. દશ-બાર ફોજદારી મુકદ્દમાના કાગળ જોવા પડતા મૂકી આવ્યો છું; લગાર ધ્યાન ન રાખતાં કોઇને જોતો તો કોઇને શંસી થાય તેમ હોય ત્યાં દુરસદની વાત કેવી ? તમે મિત્ર છો, તેથીજ આપતું તેડું પાછું વાળી શક્યો નથી. માફ કામ એટલું બધું વધી ગયું છે કે હવે તો ક્યાંય જવા જેટલી પણ દુરસદ નથી.”

ડૉક્ટર લલુભાઇએ કહ્યું, “બહીશો નહિ, અહિં તમને બે એક મિનિટની વાર થાય તેટલીવારમાં તમારે દિવાળું કાઢવું પડશે નહિ; ખાસ જરૂરી કામ માટેજ તમને બોલાવેલા છે.”

બમનજીએ પૂછ્યું, “જરૂરી કામ તે કહ્યું ?”

જમશેદજીએ કહ્યું, “પહેલાં આપણે જે વિચાર કર્યો હતો તે તમારાથી અબળ્યો નથી, હું અને ડૉક્ટર તે મુજબ વર્તવાને તૈયાર થયા છીએ; પેસ્તનજી શાપુરજી પણ પોતાની શક્તિ મુજબ આપણને સહાય કરવા કબૂલ થયા છે. તમારે પણ અમને મદદ કરવી પડશે; તમારી કાંઈ પણ આત્મકાની ચાલશે નહિ.”

બમનજીએ કહ્યું, “તમારાં તરફમાં મને ભેળવાની તમે ભૂલ કરો છો, હું તો એ બાજીમાં નથી.”

જમશેદજીએ ઉઠી બારણાં બંધ કરી બારણાં આગળ ઉભા રહી કહ્યું, “વાઈ ! તમે શું એમ ધારો છો કે અત્યારે સાધુપણાને! પોશાક પહેરવાથી મુક્તિ મળી જશે ?

બમનજીએ કહ્યું, “તમારે જે કહેવું હોય તે કહો.”

જમશેદજીએ કહ્યું, “તમારો ભાવ જોતાં એમ જણાય છે કે એકાએક કોઈ વિપત્તિ આવી પડવાની બહીકથી તમે અમારાં કામમાં જોડાતાં અચકાઓ છો; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અડચણનો ઇસારો પણ નથી. કોઈ કોઈ વિષયમાં તમારી મદદની જરૂર પડે, તે વખતે મદદ આપજો તો બધું થશે; એ મદદ આપ્યા વિના કામ પાર પડે તેમ નથી.”

બમનજીએ પૂછ્યું, “આ કાર્યમાં સરળ થતાં હાયદો શું થશે ?”

જમશેદજીએ કહ્યું, “હાયદો એકે કાર્ય સફળ થતાંજ આપણા-

માંના દરેક ચાર-પાંચ લાખના અધિકારી થશે; કદાચ સંજોગ પ્રમાણે એથી પણ વધુ મળે તો ના ન કહેવાય, બોમ્બે, અમારાં કામમાં જોડાવા ઇચ્છો છો કે નહિ ?”

અમનજીએ કહ્યું, “ ના, હું બધા વિચાર કરી કહું છું કે એ કામમાં પડવાને હું તૈયાર નથી; તમારો સંબંધ તજવા શા માટે તૈયાર થયો છું, તેનાં કારણો કહેવામાં મને કંઈ અડચણ નથી, મેં ઘણા દિવસથી તમને જણાવી દીધું છે કે હું તમારા કામમાં જોડાવા માગતો નથી; તે વાત તમે કેમ જૂલી જાઓ છો. હું કપૂત કરું છું કે તમારી સાથે જોડાઈ મેં અનેક કાળા કૃત્યોમાં ભાગ લીધો છે, પણ તે વખાના માર્યા; હવે મારી અવસ્થા સારી છે, તો પછી એવાં કાર્યોમાં જોડાવું મને યોગ્ય લાગતું નથી. ”

ડૉક્ટરે મસ્કરીમાં કહ્યું, “ પરંતુ કાળાં કર્મોવડે અમે જે પૈસા મેળવીએ છીએ તેનો ભાગ લેવો આપને યોગ્ય લાગે છે. તમારી ધર્મ-બુદ્ધિ ચમત્કારિક છે ! ”

અમનજીએ કહ્યું, હું ભાગ લઉં છું એ ખરું છે, પરંતુ જે ચાર-બારમાંથી હું લાભનો ભાગ લઉં છું, તે કારભારને લાભજનક કરવાને માટે હું કોષ્ટના કરતાં ઓછી મહેનત કરતો નથી, માટે એ કામનો નફો મેળવવાનો મને અધિકાર છે. એ કામમાં ભાગ લેતો બંધ પડીશ એટલે નફામાંથી પણ એક પૈસો માગીશ નહિ. પરંતુ જો તમે નવીન નવીન ઉપાયો વડે પૈસો મેળવવાની બાજીમાં પ્રતિપદે વિપત્તિમાં પડવાને તૈયાર હો તો હું તમારી સાથે કરી સંબંધ રાખીશ નહિ. તમે મને કાપર કહો કે મૂર્ખ કહો ગમે તેમ કહો તેની મને પરવા નથી. એક દિવસ તમે સમજી શકશો કે વિપત્તિ માણસને હમેશને માટે જૂલી જતી નથી. ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ તમારી યુક્તિ બહુજ હક્યમાલી છે, કારણ કે અત્યારે તમે પૈસાદાર થયા છો. ”

અમનજીએ કહ્યું. જો મેં પૈસા એકઠા કર્યા હોય તો તે મેં ઘણું ભાગે વહીલાતમાંથીજ એકઠા કર્યા છે; તમારી પાસેથી મેં જે પૈસા મેળવ્યા છે તે કંઈ વધુ નથી. સહુ પહેલાં જ્યારે આપણે સાથે બંધો આરંભ્યા ત્યારે આપણે ત્રણે મરીજ હતા; ત્યાર પછી આપણે જે પૈસા મેળવ્યા છે તે તદ્દન ઓછો તો નથીજ તમે તમારો આમ

વાપરી નાખ્યો, ને મેં સંધરી રાખ્યો છે; મારે હવે કશી ખામી નથી. માટે પૈસાના લોભથી હું વિપત્તિને ભેટવાની ઇચ્છા કરતો નથી.

જમશેદજીએ કહ્યું, “ પરંતુ તમે છોડો તોપણ અમે ક્યાં છોડીએ તેમ છીએ; આપણે બધા એકજ નોકાના મુસાફરો છીએ, જે રૂબરૂ પડશે તો એકી સાથે રૂબીશું. ”

બમનજીએ કહ્યું, “ તમારી સાથેનો સર્વ સંબંધ તોડવાથી બચ શાનો ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ ના, તમે પુણ્યવાન માણસ છો, તમારે વળી ૭ઠીક શાની ! પરંતુ લગભગ એક વરસ પહેલાં મેં લક્ષ્મી નામની એક અનાથ યુવતીને અશ્રય આપી પાલનપોષણ કર્યું હતું, તે યુવતીની વાત મને લાગે છે કે તમે જાણો છો. હું સમજી ગયો હતો કે એક એવો દિવસ આવશે કે જે દિવસ તમે તમારી જાતને નિરાપદ રાખવા ખાતર અમને વિપત્તિના મુખમાં હડસેલવાને જરાપણ આચકો નહિ ખાઓ, તે માટે હું પ્રથમથીજ ચેત્યો હતો; પરંતુ આટલા થોડા દિવસમાંજ તમે અમારી સાથે વિશ્વાસઘાત કરશો એવી અમને આશા નહોતી. વાર, ‘ મુંબાઈ ટાઇમ્સ ’માં તરતમાંજ એક વકીલની કીર્તિની વાત પ્રગટ થશે; વાતનો સારાંશ આ પ્રમાણે,

“ આ શહેરનો કોઇએક વકીલ અત્યંત સ્વદેશાનુરાગી અને સચ્ચરિત્ર ગણાય છે, પરંતુ તે છૂપી રીતે પાપાચરણને આશ્રય આપે છે. થોડા દિવસ પહેલાં એ વકીલે ગામડાની કોઇ એક યુવાન સ્ત્રીને પોતાને ત્યાં દાસી તરીકે રાખી, ધીમે ધીમે તેણે તે દાસીને કેટલીય લાલચો આપી આડે માર્ગે દોરો; પાછળથી જ્યારે પેલી સ્ત્રીનું પાપ છૂપાવવાનો કશો ઉપાય ન રહ્યો, ત્યારે તે સહાયારી ગણાતા યુવકે પેલી બાઇને ગર્ભપાત કરાવી કાઢી મૂકી. —જો કે સંવાઃ પત્રમાં વકીલનું ખરું નામ પ્રસિદ્ધ થશે નહિ- પરંતુ પોલીસ જ્યારે એ બાબતની શોધખોળ કરશે ત્યારે કોઇ પણ વાત છાની રહેશે નહિ. ”

જમશેદજીનાં વચનો સાંભળી બમનજીનું મોં ઉતરી ગયું; તે ધારેથી બોલ્યો, “ જમશેદજી, હું તમારી ક્યાં સાચું છું, મને છોડી મૂકો. ”

જમશેદજીએ તેની વાતપર ધ્યાન ન આપતાં રહ્યું, “ ધારો કે તમારા બગીચાનો માળી કદાચ બગીચાની પૂર્વ દિશા તરફની દિવાલના એક ખુલ્લામાંની એક ખાડ ખોદી તેમાંથી કોઈ છૂપી સામગ્રી શોધી કાઢે—”

આ વખતે બમનજી બહુજ મભરાઇ બોલી ઉઠ્યો, “જમશે-
દજી, હવે બસ રાખો, હું તમારો તાબેદાર છું.”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ના, ના, આમ ધડીવારમાં તાબે થવાની
જરૂર નથી; કારણ કે તમારો માળી તે ફેંકાણાની માટી પાતાળ
મૂઠી ખોદી કાઢશે, તો પણ કંઈ પત્તો લાગવાનો નથી. છતાં
ઘટના સત્ય છે, તે સાબીત કરવું કઠણ નથી, ગયા જન્યુઆરી
માસની એક અંધારી રાત્રે તે ખાડમાં તમે જાતે એક તરતનાં
જન્મેલાં બાળકનો દેહ એક લુમડાંમાં વીંટાળી ડાટ્યો છે. એ ક
પડું તમે તે વખતથી થોડા દિવસ પહેલાં અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ-
માંની એક વોરાની દુકાનેથી ખરીદ્યું હતું, તેનું પ્રમાણ છે.”

બમનજી બ્લીકનો માર્યો પૂછવા લાગ્યો, “એ કપડું તમારી
પાસે છે ?”

જમશેદજીએ કહ્યું, “ના, હીરાજીને તેની ખબર છે. તે
સિવાય તે સંબંધિત બાળકનો મૃતદેહ કબરમાંથી ઉપાડી અંકમાં મૂકી
તાજે ને તાજે રાખેલો છે. અમે જે કામ માથે લીધું છે, તેમાં સહા-
યતા આપવાથી તમને કશી બ્લીક નથી, પરંતુ અમારાથી જૂદા
પડતાંજ વર્તમાનપત્રોમાં બધી વાત જાહેર થશે. પેલાં કપડાની
સાથે લક્ષ્મીનો રમાત્ર અને કેટલાક પદાર્થો સંઘરી રાખ્યા છે, તે
પરથી તમારાં પંરનો આરોપ સિદ્ધ કરવો મુશ્કેલ નથી.”

બમનજી કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ, તેનું મ્હોં સુકાઈ ગયું,
તેનાં શરીરપર પરસેવાનાં ટીપાં વળ્યાં, થોડીવાર પછી તે બોલ્યો,
“તમે મારો જીવ લેવા તૈયાર થયા છો !”

જમશેદજીએ કહ્યું, “લોકોને ઠાર કરવાનું કામ અમારું નથી,
તો પણ કાર્યોદ્ધાર માટે વખતોવખત અહીં બહાર કાઢવાં પડે
છે. જરૂર પડતાં હું તમને કેટલા બધા હેરાન કરી શકું છું, તેનું
એકજ દર્શાંત મેં તમને આપ્યું છે; મને વિશ્વાસ છે કે એ એકજ
ચીજ તમને જાણ આપ્યું છે. તમારી વજીલી બુદ્ધિ કરતાં મારી
લશ્કરી બુદ્ધિ કેવી પ્રખર છે, તેનો કંઈક આમાલ તમને મળ્યો છે;
હવે તમારે શું કરશનું છે, તે તમને કહું છું તે સાંભળો, તમારા
અમીલ બહિરામજી એજરાએ તમારા કાલમાં એક બારે રહસ્ય
ખેદવાનું કામ સોંપ્યું છે ?”

બમનજીએ કહ્યું:—“ તે પણ તમે જાણો છો ! ”

જમશેદજીએ જરા હસી કહ્યું:—“ અમારી સંકલ્પસિદ્ધિને માટે જે જે જાણવાની જરૂર છે તે બધું હું જાણું છું. આ રહસ્ય બેઠવાને માટે અમને કંઈ પણ જાણ્યા સિવાય તમે છૂપી પોલી-સનો આસરો લેવા તૈયાર થયા હતા, તે પણ મારાથી અજ્ઞપણું નથી. ”

બમનજીએ કહ્યું:—“ તમે તો સર્વજ્ઞ જણાઓ છો, હવે મારે શું કરવાનું છે, તે જણાવો. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તમારા પર તમારા અસીધે જે બાર મૂક્યો છે, તે સંબંધી જે કંઈ વાત જણાય, તે સહુ પહેલાં મને કહેવાની છે; મારી સલાહ લીધા સિવાય એજરા સાહેબ પાસે કોઈ પણ વાત ખુલ્લી કરતા નહિ. અને મારા મત મુજબ ચાલજો. ”

બમનજીએ કહ્યું:—“ હું તમારી સાથે મળતો ચાલું છું. ”
વાત પૂરી થઈ હતી એવામાં અરદેશરે તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. જમશેદજીએ તેને જોઈ કહ્યું:—“ આવ બાઈ, હું તારી સાથે આ મારા પરમ વિશ્વાસુ બાઈબંધાની ઓળખાણ કરાવું ”—ત્યાર પછી તેણે બમનજી સામું મુખ ફેરવી કહ્યું, “ આ યુવકનું નામ અરદેશર છે, તે અતિ સદ્ગુણી અને મહેનતુ માણસ છે; તેને માખાપ નથી તેના પાલણુપોષણનો બાર મેં લીધો છે; તમારે પણ સંકિત મુજબ તેને સહાયતા કરવી પડશે. ”

જમશેદજીની વાત સાંભળી બમનજી ચમક્યો, તે જમશેદજીનો અભિપ્રાય સમજી ગયો. જમશેદજીએ શા માટે એજરા સાહેબનાં છૂપાં રહસ્યની વાત ઉપાડી હતી, તે પણ તે સમજી ગયો. તેણે જોયું કે સામી બચકર પરીક્ષા ઉપરિષ્ઠ થઈ છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

—મૃત્યુ—

છૂપી પત્ર

પેશ્તાનજી શાહરજી આજમુ હતો; જમશેદજીએ તેને ૨૨ વાગે મળવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ એક વાગી ગયો છતાં તેનો પત્તા નહોતો. એવે લગભગ મેં વાગતાને શુભારે લાલચોળ આંખોપર સોનાનાં ચરમા ચઢવી ચિરૂ પીતો પીતો અને જમણા હાથમાં સોડી ફેરવતો ફેરવતો તે જમશેદજીના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો.

પેસ્તનજી શાપુરજીને ત્રીસ વર્ષ થયાં હતાં હતાં, પચીસ વર્ષથી મોટી ઉંમર ભાગ્યેજ જણાતી તેનું શરીર દુબળું હતું, તેના શરીરપર પ્રથમ સૌન્દર્ય હતું, પરંતુ જૂદી જૂદી જાતનાં અત્યાચારથી, વ્યસન અને વ્યભિચારથી એ સૌન્દર્ય વિકૃત થઈ એવી અવસ્થાએ પહોંચ્યું હતું કે તેનું મુખ પિચાશના જેવું જણાતું હતું, પેસ્તનજીની યુદ્ધિ બહુજ સતેજ હતી, પરંતુ એ યુદ્ધિ કદીપણ સમાર્ગગામિની થઈ નહોતી. યૌવનનાં આરંભમાંજ વિલાસિની સમાજના મનોરંજન માટે તેના બધા પૈસા અને ઉત્સાહ ખરચાઈ ગયાં હતાં; પોતાની સ્થિતિ કરતાં વધુ પૈસા વાપરી તે થોડાજ દિવસમાં પારસી સમાજનો એક ‘કેપ્ટન’ થઈ પડ્યો હતો. જે વખતે જમશેદજીની સાથે તેને ઝોળખાણ થઈ ત્યારે તેની સ્થિતિ અર્થહીન થઈ ગઈ હતી; તે વખતે તે દેવામાં ગળાસૂઝી રૂબેસો હતો.

પેસ્તનજી શાપુરજીએ જમશેદજીના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે જમશેદજીએ કહ્યું, “ એ કલાક થયાં અમે આપની રાહ જોતા ખેઠા છીએ; હું આપને આ આખરદાર ગૃહસ્થો સાથે ઝોળખાણ કરાવું છું. આ બધા આખરદાર ગૃહસ્થો છે; આ મારા મિત્ર ડૉક્ટર લલ્લુભાઈ છે; આ વકીલ બમનજી પણ મારા મિત્ર છે, એ મુંબાઈ હાઈકોર્ટના જજરા વકીલ છે; અને આ અરદેશર, મારા સેક્રેટરી છે.” પેસ્તનજી દાંત બહાર કાઢી અને માથું દલાવી એ બધાને શેકફેન્ડ કરતા લાગ્યો.

થોડીવાર ગુપચુપ બેસી રહ્યા પછી જમશેદજીએ પેસ્તનજીને કહ્યું:—“ વાર, હવે હું આપને નકામા સંદેહમાં રાખવા ઇચ્છતો નથી, નકામે વાગાડંબર બીજાની પાસે શોભા આપે પણ આપના જેવા સ્વાધીન ચિત્તવાળા યુદ્ધિમાન લોકો આગળ તેની તદ્દન આવશ્યકતા નથી.”

પેસ્તનજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ આપે મને બહુ મ્હોટું સર્ટિફિકેટ આપ્યું; પરંતુ નિન્દાખોર લોકો આ સાંભળે તો તેઓ આપનાપર ખુશામતનો આરોપ મૂકશે; કારણ કે હું એટલી બધી પ્રશંસાને યોગ્ય નથી.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ આપને બધી વાત કહું છું, તે સાંભળો, મારા અને મારા મિત્રોના પ્રયત્નથી આપના વિવાહનો કરાવ નક્કી

થઇ ગયો છે; મેતા સાહેબ અને તેની સ્ત્રી વિવાહમાં સંમત થયાં છે. આપ જો કોઇ પણ રીતે મેતાસાહેબની કન્યા કહ્યુંલિયાને રાજી કરી શકો, તો આપ જીવનયુદ્ધમાં જય મેળવી શકશો.”

પેસ્તનજી શાપુરજીની ચિરૂટ કરી ગઈ હતી, તે તેણે દૂર ફેંકી તુચ્છતાપૂર્વક કહ્યું:—“ એક યુવતીને વિવાહ કરવા મારે રાજી કરવી એમાં શી મોટી વાત છે ? હું તો એ વિષયને અબ્યાસી છું. સારાસારા ગાડીધોડા, પોષાક, હીરા, મોતી અને ઝવેરાતના દાગીના જેતાંજ બધી યુવતી કોઇ પણ યુવક સાથે વિવાહ કરવાને તૈયાર થાય છે; કહ્યુંલિયાને રાજી કરવામાં મિનિટ પણ નહિ જાય; તો પણ એક અડચણ એ છે કે મેતાસાહેબના પરિવાર સાથે મને લગાર પણ ઓળખામણ નથી, કુટુંબમાં ભળવા માટે લગાર પણ ઓળખાણ તો જોઇએજ, એ માટે કોઈ એક માણસ તૈયાર કરવું પડશે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ ફાજલબાઇ જીજીબાઇની સ્ત્રી રમલાબાઇ સાહેબ આપને એની ઓળખાણ કરી આપે તો ચાલશે ? ”

પેસ્તનજી ઉત્સાહ સાથે જોલ્યો, “ એ અતિ ઉત્તમ દરાવ છે, મને લાગે છે કે તે મેતા સાહેબને કંઈ સગી થાય છે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તે તો જાણતો નથી, તો પણ હું આપને ખાતરીથી કહું છું કે રમલાબાઇ આપની વતી બરાબર વકીલાત કરશે; પરંતુ પૈસા-ટકા માટે કંઈ બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ. ”

પેસ્તનજીએ કહ્યું:—“ તે માટે આપને કંઈ પણ અવગડ વેઠવી પડશે નહિ. સાંભળવા મુજબ મેતા સાહેબ આ વિવાહમાં ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવાના છે, આપ સફળ થશો તો એનો ત્રીજો ભાગ આપને મળશે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ લાખ રૂપીઆને હું વધુ માનતો નથી; આ વિચારને માટે અમારે જે મહેનત કરવી પડે છે તે બદલ એક લાખ રૂપીઆ તદ્દન ઓછા છે, ”

પેસ્તનજીએ પૂછ્યું:—“ ત્યારે આપ કેટલા રૂપીઆ માગો છો ? ”

જમશેદજી ગંભીર અવાજે જોલ્યો:—“ આપ જો રૂપીઆ આપવા માગતા ન હો તો પણ મને કંઈ હસકત નથી; એટલુંજ નહિ પણ અમે આપની પાસે જે માગીએ છીએ તે પણ વગર અનાકાનીએ જવું કરવા તૈયાર છીએ. ”

પેસ્તનજી જરા સરમાઈ બોલ્યો:-“ આપ અતિશય ઉદારતા બતાવો છો, પરંતુ આપનો ખરા વિચાર શો છે તે કહી બતાવો. દુનિયા સંબધે મને જે અનુભવ છે તે પરથી મને લાગે છે કે સાંસારિક માણસ વિના કારણે આટલા બધા ઉદાર થતા નથી. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:-“ ત્યારે બધી વાત સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહું છું, સાંભળો. લગભગ ત્રીસ વરસ પહેલાં જ્યારે હું અને મારા મળતીઆઓ ઉછરતી યુવાનીના માર્ગમાં જતા હતા, ત્યારે અમારી અવસ્થા અત્યાર જેવી નહોતી; ત્યારે અમે સદ્ગુણી હતા; ત્યારે અમારી આશાને આકાંક્ષાની સીમા નહોતી, જેમ જેમ નજર દરતા તેમ તેમ અમને પૃથ્વી પ્રકાશ અને પુલકથી, આનંદ અને વિશ્વાસથી પરિપૂર્ણ જણાતી. ત્યારે અમે ગરીબ હતા, અમે ભાંગીપૂટી ઝૂંપડીમાં વસી, જે મળે તે ખાઈ; તૂટેલાં અને મેઝાં વસ્ત્રો પહેરી મેઝી શય્યામાં રાત ગાળતા ખરા, પણ ત્યારે અમારી વચ્ચે જે સ્નેહ, જે પ્રેમ, જે વિશ્વાસ હતો તે તો અટૂટ હતો. ”

આ વ્યક્તિગત આલોચના પેસ્તનજીને ગમતી નહોતી, તે અધીર થઈ ગયો. પરંતુ તે તરફ લક્ષ ન આપતાં જમશેદજી જુરસાબેર પોતાનાં અતીત જીવનની—વાતો બોલવા લાગ્યો; તેણે કહ્યું, “ અમે ત્રણ ભાઈઓ એકી સાથે જીવનસંસારમાં કિત્યાં; અમે ત્રણે જણુ અતિ ગરીબ હતા, સંસારમાં અમારું કોઈ નહોતું, હું કંઈ કંઈ કમાતો તેથી અમારા દિવસો જતા. પરંતુ અમારા દિવસો કેટલાં દુઃખથી વીતતા, તે બધીવાત વિસ્તારીને કહેવાની જરૂર નથી; પરંતુ એક ઘટના જણાવવા જોગ છે, તે હંમેશ માના હૃદયમાં રહે છે. એક યુવતીને હું જીવ સરખી ચાહતો, તે યુવતી બચકર ક્ષય રોગથી ખરવા પડી, પરંતુ ફ્વા-દાર તો રહ્યાં, પણ તેના માટે ખોરાકના પણ સાંસા હતા. તેને શી રીતે બચાવવી એ ચિંતામાં મેં ચિંતામાં હું બટકતો હતો; પણ કોઈ પણ કિપાય બોળી શક્યો નહિ છેવટે હું જે વિદ્યાર્થીને આનગીમાં બણાવતો હતો તેની પાસે મેં કંઈક મદદ માગવાનો વિચાર કર્યો તે વખતે જે મને પાંચ રૂપીઆની મદદ મળી હોત તોપણ પાંચસો રૂપીઆનું કામ સરત. હું જેઓને બણાવતો હતો તેઓની સાથે મેળાપ કરવાને મેં તેજ વખતે એક્ષીન્ડટન કૌભેજનો માર્ગ પકડ્યો. ત્યાં જઈ તપાસ

જમશેદજીએ કહ્યું, “ત્યારે બધીવાત સપટતાપૂર્વક કહું છું, સાંભળો.”

પૃષ્ઠ ૧૩૬.

કરી તો જળાયું કે તેમાંના એ એક વિદ્યાર્થી પાસેની હાટલમાં નાસ્તો લેવા ગયા છે. હું તે હાટલમાં જઈ એક ઠેકાણે તેની શક જોતો બેઠો. થોડીવારમાં એક યુવાન તેજ આરડામાં આવ્યો. તેનાં મુખ સામું જોઈ હું માફ બધું હુઃખ ભૂતો ગયો; તેના જેવું નિરાશાપૂર્ણ મુખ આ જિન્દગીમાં મેં કોઈનું જોયું નથી. યુવકે હતાશબાવે એક પુરસ્કી પર બેસી નોકર પાસે ખડીઓ સ્વીચ માગ્યાં. એ યુવકને જોતાંજ મને જળાયું કે તેનાં જીવન સાથે મારાં જીવનનો કોઈ અદૃશ્ય સંબંધ થયો છે. મારા મનમાં એવો ભય શાથી આવ્યો તે હું હજી પણ સમજતો નથી. હું ત્યાં બેઠો બેઠો તેનો કિચકલાપ જોવા લાગ્યો. થોડીવારમાં પેલા નોકરે લખવાનાં બધાં સાધનો હાજર કર્યાં. પેલા યુવકે એક કાગળમાં કિતારળથી કંઈક લખ્યું, પરંતુ એ લખાણ તેને ન ગમવાથી, તે કાગળ તેણે ફાડી નાખ્યો; ત્યાર પછી એક બીજો પત્ર લખ્યો, પરંતુ તે પત્ર પણ ઈચ્છા મુજબ ન લખાયો તેથી તેના હુકડે હુકડા કરી તે હુકડા પોતાના ખીસામાં નાખ્યા; ત્યાર પછી ત્રીજા પત્ર એક પત્ર લખ્યો, એ પત્ર બે ત્રણવાર વાંચી એક બીજા કાગળમાં તેની નકલ કરી લીધી, અને છેવટે તેને એક કવરમાં નાખ્યા તેના પર સરનામું કરી એક નોકરને આપ્યો; તેણે નોકરને કહ્યું, “આ કાગળ પર જે સરનામું છે, તે ઠેકાણે આ પત્ર લઈ, જે જગ્યાએ મળે તે મારે ઘેર આપી જજે; મારા નામનું આ કાંઈ રાખ, તેમાં માફ ઠેકાણું છે.” રોકડા બે રૂપિયા ઇનામ મળતાંજ નોકર પત્ર લઈ ચાલ્યો, યુવકે કાગળોના કકડાના નાના નાના કકડા કરી ટેમલ નીચે નાખી દીધા; ત્યાર પછી કંઈક નાસ્તો કરી તે ચાલ્યો ગયો, હું તો ત્યાંજ બેઠો રહ્યો.”

“પરંતુ મારા મનને બહુ નવાઈ લાગી હતી, એ ગૃહસ્થે કોને પત્ર લખ્યો? કાગળમાં એવી શી વાત લખી હશે કે તે કાગળો બે ત્રણ વાર ફાડી નાખવા પડ્યા! એ આરડામાં કોઈ બીજો માણસ નહોતો, તેથી મેં કૌતુહલને વશ થઈ ધીરે ધીરે પેલા કકડાઓ વીણી લીધા; ધ્યાનપૂર્વક જોતાં જળાયું કે એ કકડાઓમાંના એક કકડાપર લખ્યું છે કે ‘ગોળી ખાઈ મરી જઈશ;’ બીજો માથો હું ચથરવા લાગ્યો. એક બીજો હુકડો વાંચતાંજ વંચાયું કે ‘સરમ અને બીકથી હું મરી ગયા જેવો! ત્રીજા હુકડામાં વંચ્યું કે, “આજ રાત્રેજ વીસ હજાર રૂપિયા, પત્રમાંની હકી-

કેટ કંઈક સમજાઈ મઠી છતાં કોતુહલને વશ થઈ મેં એ બધા દુકા એકઠા કરી-જોડી પત્ર આપ્યો બનાવ્યો, તેમાં નીચેની રીતે લખી હતી:—

‘ પ્રિય એલલજી,

આજ રાત્રેજ મારે વીશહજાર રૂપિયાની જરૂર છે. તારા સિવાય બીજા કોઈ આટલા દુકા સમયમાં આટલા બધા પૈસા આપી શકે તેમ નથી. રૂપિયા ન મળતાં મારી દશા કેવી શાય-નીય થઈ પડશે એ વિચારતાં હું શરમ અને બીકથી મરી ગયા જેવો બની ગયો છું; તું શું બે કલાકમાં એટલા રૂપિયા નહિ મોકલી શકે? તારા જવાબ ઉપર મારું જીવતર ટકેલું છે; જો રૂપિયા મળશે તો મારો પ્રાણ અને માન બચશે; નહિ તો ગોળા ખાઈ મરીશ. ”

આ ઘણા દિવસની વાત છતાં એ પત્રની બાધા હજીપણ મારા મનમાં છે, આ વાત આપને નવાઈ જેવી લાગે; પરંતુ અત્યારે પણ એ હસ્તાક્ષર મારી આંખ આગળ તરવરી રહ્યા છે આ પત્ર નીચે મેં જેની સહી જોઈ તે સહી કરનાર માણસ પારસી સમાજનો પ્રખ્યાત માણસ હતો. મારા હૃદયમાં નિવારી ન શકાય તેવો લાભ પેદા થયો; મારા મનમાં આવ્યું કે મારી અવસ્થા એવી તો શોચનીય છે કે તેવી અવસ્થામાં આ છૂપી લીપી અને કંઈક લાભ આપી શકશે. એક સફેદ કાગળમાં એ દુકા મેં ચોડી દીધા, ત્યાર પછી હાટલના એક માણસ પાસેથી ડિરેક્ટરી લઈ એ માણસનું સરનામું શોધી કાઢ્યું. બજાર ગેટ સ્ટ્રીટમાં તેનું ઘર હતું; ત્યાં જતાં મને અરધો કલાક લાગ્યો. ત્યાં આવી દરવાજો ખેંઠેલા દરવા-નને તેના માલિક સાથે મેળાપ કરવાનું જણાવ્યું, પણ દરવાને જવાબ આપ્યો કે “ મારા શેઠ આ વખતે કોઈની સાથે મેળાપ કરતા નથી. ” મેં કહ્યું, “ જો તારા શેઠને કોઈ બચકર વિપત્તિ-માંથી બચાવવા માગતો હોય તો તેને જઈ કહે કે તેણે થોડા કલાક પહેલાં જ પત્ર કોઈ એક ગૃહસ્થને લખેલો છે તેની અસલ પ્રત લઈ એક માણસ આવ્યો છે. ” મારી વાત સાંભળી દરવાન પોતાના શેઠને એ વાત જણાવવા ગયો, એક મિનિટમાં તેણે પાછા આવી મને જણાવ્યું કે “ સાહેબ આપની સાથે મેળાપ કરવાને ખુશી છે. ” હું દરવાન સાથે તેના શેઠ પાસે જઈ પહોંચ્યો; તેના શેઠનું મોં રીકું પડી ગયું હતું. પરંતુ તેની બંને આંખો ચળકતી હતી! મારે શું બોલવું તેનું મને જ્ઞાન રહ્યું નહોતું.

પેલા યુવકે બમરો સંકોચી મને પૂછ્યું:—“ તમેજ શું મારા પત્રના ટુકડા વીણી લાવ્યા છો ? ” મેં માથું હલાવી હા પાડી અને ખીસામાંથી પેલો પત્ર બહાર કાઢી તેને બતાવ્યો, યુવકે કહ્યું:— “ તમારો અભિપ્રાય જાણું છું, તે માટે તમે કેટલા રૂપીઆ માગો છો ? હું તમને સો રૂપીઆ આપવા તૈયાર છું. ”

બીબ્બની છૂપી વાતો વહેંચી પૈસા મેળવવા જેવી નકારી વાત મારા મન આજ સુધી આવી નહોતી; મારી ઈચ્છા હતી કે તેને કહું:—“ હું આપના પત્રના ટુકડા વીણી લાવ્યો છું તેનું કારણ એટલુંજ છે કે તે બીબ્બ માણસના હાથમાં જતાં કદાચ આપને કાંઈ વિપત્તિમાં લાવી મૂકે, તેથીજ તે આપને આપવા આવ્યો છું, હું ગરીબ છું, કાંઈક ધનામ મળનાંજ આપનો આભા થયે—” પરંતુ એ વાત મ્હેંમાંથી બહાર નીકળીજ નહિ, યુવકના વચનોએ મારા મનમાં લોભ ઉત્પન્ન કર્યો, મેં કહ્યું:—“ તેને બદલે હું બસો રૂપીઆ માગું છું. ”

પેલા યુવકે એક કપાટનું ખાનું ઉઘાડી તેમાંથી દસ દસ રૂપીઆની વીસ નોટો મારા મુખપર ફેંકી કહ્યું:—“ પત્ર રાખી આ નોટો લઈ અત્યારેને અત્યારે ચાલ્યા જાઓ. ”

“ નોટો લઈ હું બહાર આવ્યો. અપમાન, શરમ અને તિરસ્કારથી હું ગાંડા જેવો બની ગયો; મારા પગ નીચેની જમીન જણે ઉડી ઉતરી જતી હોય તેમ જણાયું. મેં નકારે કર્મ કર્યું હતું તેમાં શક નહોતો, પરંતુ મેં તે સહજમાં કર્યું નહોતું, અને તે વખતે મારે મન સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક અવસ્થામાં નહોતું, મારી પ્રિયતા ત્યારે મરણપથારી પર પડી હતી, તેને પેટમાં બૂખથી ખાડા પડ્યા હતા, ડૉક્ટર બોલાવવા જેટલી શક્તિ પણ નહોતી, અને તેનો જીવન-દીપ ક્યારે હોલાશે તેનો નિશ્ચય નહોતો; મેં પાપ-પુણ્યનો વિચાર બાળુએ મૂકી ધરે પ્રસ્થાન કર્યું. ઘેરથી બ્યારે બહાર ગયો હતો ત્યારે હું એક સદ્ગુણી પુરુષ હતો, અને થોડાજ કલાકનાં પાછા વળતાં હું છેતરપિંડી કરનાર ચોર થઈને આવ્યો હતો. એ દુકાને કેટલીક નોટ વઠાવી હું ઘેર આવ્યો; ત્યાં મારા બંને બાઈઓ મારી રાહ જોતા બેઠા હતા; મને જોઈ તેઓ બહુજ રાજ થયા, અને મારે હાથ પકડી તેઓ પાસે બેસાડવા તૈયાર થયા. મેં તેઓને તેમ કરતા

આટકાની કલ્હુ:—“દૂર યાઓ, મને અડકશો નહિ, હું નીચ છું, અધમ છું, કલુષિત છું; હું ભારે ઉતરામણી કરનાર છું, હું કોઇ પણ સજ્જન પુરુષની છાયાનો સ્પર્શ કરવાને પણ યોગ્ય નથી.—તમે રૂપીઆ માંગો છો, તો મેં રૂપીઆ આપ્યા છે, આ લો. “ મેં રમાલમાં અધિકા રૂપીઆ જોરથી જમીનપર અદાવ્યા. ”

“મારી પ્રિયતમા આશાથી પ્રફુલ્લ થઈ ધીમે અવાજે બોલી:—
“ રૂપિયા મળ્યા છે ? હવે મારે મરવું પડશે તહિ; આ વખતે મને લાગે છે કે હું બચીશ. ” પરંતુ મારા બંને ભાઈઓ મુંગા મુંગા મારા મુખ સામું જોઈ રહ્યા; તેઓએ કદાચ એમ ધાર્યું હોય કે મેં એ પૈસા ચોરી કરી આપ્યા છે. ”

“ હું તેના મનનો ભવ સમજી ગયો, મેં કલ્હુ:—“ તા, મેં આ પૈસા ચોરી કરી આપ્યા નથી; મેં એવા કોઇ ઉપાયથી આ લીધા નથી કે પોલિસ મને પકડી ફોજદારી કરી શકે; પરંતુ આત્મ-સંમાન વેચી મેં આ રૂપીઆ એકઠા કર્યા છે; તે મેળવતાં મારે મારી સજ્જનતા, સાધુતા અને મનુષ્યત્વનો ભોગ આપવો પડ્યો છે. ”

ત્યારપછી એક બે વખત આ દુષ્ટર્મ માટે મારા મનમાં સંતાપ થયો હતો, પરંતુ મઘના પ્રવાહમાં અને આનંદના સ્ત્રોતમાં તે ડાળ જાણે ક્યાં તણાઈ ગયું ! અમારા ત્રણેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે પૈસો મેળવવાનો માર્ગ જો આટલો બધો સહેલ છે તો પછી તે રસ્તે શા માટે ન જવું ? લોકો દુર્જનતાને વશ થઈ પાપાચરણ કરે છે, પાપ કરી તે છુપું રાખવા માગે છે; એ બધાં પાપની હું શોધ કરું છું, એ શોધને આધારે એ લોકોને પ્હીક ખતાવી અમે પૈસા મેળવીએ તો તેમાં દોષ શું છે ? આ પ્રમાણે અમારા નવીન વેપારની શરૂઆત થઈ. ”

પ્રકરણ ૧૮ મું

નવો વેપાર

લાંચ ભાષણ કર્યા પછી જમશેદજી યોડીવાર ચોખ્ખો; ત્યાર પછી તે પાછો બોલવા લાગ્યો:—“ મેં આપને અત્યાર સુધી જે હકીકત કહી તે પરથી એક રોમાંચકર નવલકથા રચાઈ શકે પણ એનાનો અક્ષરપણ જુડો ન માનતા; અલગત વાત એવી તો આ-

શ્રવણનક છે કે તે ખોટી માનતાં મુશ્કેલી નડે તેમ નથી, પરંતુ તે બધી સત્ય છે, જે રાતે હું મારાં જીવનમાં સહુ પહેલાં અસત્ય ઉપાયે પેસા મેળવી ઘેર આવ્યો તેજ રાતે મેં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવેથી આત્મસંમાન, ધર્મ, પરાંપકાર અને મનુષ્ય તરફનું કર્તવ્ય પાલનને તિલાંજલિ આપી કેવળ સ્વાર્થસિદ્ધિ માટેજ ગળાંસૂધી રૂપી પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત થઈશ, ત્યારપછી ગયાં પચીસ વર્ષથી અમે ત્રણે ભાઈઓ અમારા સંકલ્પ મુજબ કામ કરતા આવ્યા છીએ. પેસનનજી સહેજ, આપ જાણો છો કે કોઈ કોઈ ફેરીમાં કોડા ઉત્પન્ન થાય છે; પાછી ફેરી જોઈ તેની સુગંધથી મન પ્રકુપ્ત થાય છે. પણ તેને કાપતાંજ તેની અંદર કૃમિ જેવાં નાનાં નાનાં જીવડાં કાઢાય છે; માનવસમાજ પણ એવી ફેરી જેવો છે. તેમાં પણ આપણી જાતિ વિશે આપણે કહી શકીએ કે તે એક આગરદાર જાતિ છે; આપણી જાતિમાં લાખોપતિને કરોડપતિનો તોટો નથી, કેળવાયલાં માણસોનો તોટો નથી, સમાજ સુધારકોનો તોટો નથી; વિલાસ, વેલવ ચારે તરફ ફેલાયાં છે. બહાર સેંકડો ધારાથી શાન્તિને આ- નંદનો ઝરો વહે છે; પરંતુ માણસોની આંખોની અંતરાળે આપ- ળીજ જાતિમાં કેટલાંય પેશાવિક કામો કેટલાંય ખીભત્સ નારકીય અભિનય થાય છે તેની ખોળ કાણુ રાખે છે ? જો કોઈ માણસ કોઈ વિશેષ શક્તિની સહાયતાથી આપણી જાતિમાં આ બધાં કામોની શોધ કરે, અને એ બધાં રહસ્યો જાણી જાય, તો તે માણસમાં કેટલી બધી સત્તા આવે તે સમજી લો તેની પ્રત્યેક આજ્ઞા મુજબ જાતિના મોટા મનાતા આગરદાર ગૃહસ્થો વરતે, દુર્નીતિપરાયણુ લાંબાપતિઓ તેની પ્રસન્નતા મેળવવા નિમિત્ત તેને જોઈએ તેટલા રૂપીઆ આપવાને આનાકાની ન કરે. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું એ અપ્રતિહત શક્તિ મેળવીશ; ધ્વજરને ખુશી ન કરી શકું તો શય- તાનની સહાયતાથી જીવનનું વ્રત સફળ કરીશ. ”

“ ત્યારપછી કામ શરૂ કર્યું; સહેલી ભાષામાં કહું તો મેં પાપી- ઝોનાં પાપનો કર ઉધરાવવા માંડ્યો. ધનાઢય યુવકો જુદાં જુદાં પ્રસોજનોને વશ થઈ કેવાં કેવાં કામો કરે છે, તે મેં કોઈપણ ઉપા- યથી જાણવું શરૂ કર્યું; ત્યારપછી સમગ્ર મજાતોં તેઓને અનેક પ્રકારની બીક બતાવી લાંબી સેવા માંડી. મેં આ નવો ધંધો કર્યો નથી; આ મુંબઈ શહેરમાં એવા ધણા માણસોને ઓળખું છું કે

તેઓએ પોતાનો નિર્વાહ આ ધંધા વડે જ ચલાવ્યો છે; અને હજી ચલાવે છે; અને મારા ઓળખીતા એક માણસે આ ઉપાયથી આ પાંચ વરસમાં વીસ-પચીસ હજાર રૂપીઆ મેળવ્યા છે. તે માણસ ટપાલમાં ટપાલિયાનું કામ કરતો; તે ઘણું આખરફાર કુટુંબનાં માણસોના પત્રો ફાડતો અને તેમાંથી કેટલીય છૂપી વાતો જાણી કોઈ વખતે ભય બતાવી તો કોઈ વખતે ખીજાં માણસોને એ વાત કહી ઘણા પૈસા મેળવતો. અમારા ધંધામાં પડનારનો પોલિસ એ મોટો શત્રુ છે, માટે સહુ પહેલાં તેના મુખબંધ કરવાં પડે છે. આ વેપારમાં ચેતતા રહેવાની બહુ જરૂર છે.

“ આપણા દેશમાં આ નવો ધંધો છે; અંગ્રેજો આ બાબતમાં અમારા ગુરુ છે. ઈંગ્લાંડમાં સેંકડો માણસો આવો ધંધો કરી નિર્વાહ ચલાવે છે, વળી એવા પણ માણસો હોય છે કે જેઓ પૈસા વડે ભોકોનાં કલંકની વાતો વેચે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ આ ધંધો થોડો ચાલતો નથી; જેઓ આ ધંધો ચલાવે છે, તેઓથી ન્યુયૉર્ક, બોસ્ટન વગેરે નગરના કોટયાધિપતિઓ પોલિસ કરતાં પણ વધુ ડરે છે. આ ધંધો બીજા ધંધાની માફક એકલે હાથે ચલતો નથી; એ માટે મેં મારા ભાઈઓ લક્ષ્મીભાઈ અને વકીલ બમનજીને મેં સહયોગી રૂપે અહીં ક્યાં છે. સમાજમાં રહેનારને ડૉક્ટર તથા વકીલ સિવાય કદી ચાલતું નથી; તેઓ આખરફાર કુટુંબોના છૂપાં રહસ્યો જોટલાં જાણે છે તેટલાં બીજાં કોઈ જાણતું નથી. હું આ ટોળાની સરદાર છું; પરંતુ સરદાર છું માટે હું ગુપત્યુગ બેઠો નથી-મારા ઉપર બીજાને સંદેહ ન જાય માટે મેં પણ આ દાસાશ્રયનો ધંધો હાથમાં લીધો છે, મારો આ ધંધો ભોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવા પૂરતો છે; આ દાસાશ્રયનું કામ બહુજ સારી રીતે ચાલે છે, ઘર બહાર જેઓ અતિ સુખી જણાતા હોય તેના ભોકોનાં ધરની હકીકત જાણીએ તો જણાય કે તેઓ ખરેખર બહુજ દુઃખી છે, એના જેવાં દુઃખી માણસો જંગલમાં થોડાંજ છે. આપણામાં જેઓ મોટા માણસો છે તેઓને ચાકર-ચાકરડીઓ પૂરા પાડવાનું મેં સાચું લીધું છે; આમાં આપણાં ચાકર-ચાકરડીઓ ધરની બધી વાતો જાણી રહ્યા છે; આથી મોટા ભોકોનું કંઈપણ કામ માન્યથી છૂપું રહેતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ જો કોઈ સત્રે ક્યનઅલમાં બારીખાસમાં

બધા કહી પોલીસની અને કઈ છૂપી વાત કરે તો તે પણ ખીજે દિવસે ખારી પાસે આવે છે, ”

પેસ્તવજી જમશેદજીની વાત સાંભળી હર્યો. જમશેદજીએ તે તરફ નજર કરી કહ્યું, “ મને લાગે છે કે આપને ખારી વાત ખરી લાગતી નથી, પરંતુ ખારી એકપણ વાત ખોટી નથી, મેં પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે ખારા હાથમાં અસાધારણ શક્તિ છે. પચીસ વર્ષના પ્રયત્ન પછી મેં એ શક્તિ એકઠી કરી છે; અત્યારે તેનો ફળ-ભોગ કરવાનો સમય આવ્યો છે. પોલીસ છૂપી વાતો જાણવાને છૂપી પોલિસનાં માણસોને દર વરસે કેટલાય રૂપિયા આપે છે; પરંતુ ખારાં માણસો છૂપી પોલિસનાં માણસો કરતાં વધુ કામનાં છે, છતાં તેને હાથમાં રાખવા માટે ખારે જરાપણ પૈસો ખર્ચવા પડતો નથી. દરરોજ લગભગ બસો દાસ-દાસીઓ ખારી ઓફિસમાં આવજા કરે છે; આ અવસ્થામાં હું તેની પાસેથી કેટલી છૂપી વાતો કઢાવી શકું, તેનો ખ્યાલ કરો.

“ આપ એમ ન જાણશો કે ખારા તાબાનાં બધાં માણસો આ વાત જાણે છે; હું શી મતલબથી તેની સાથે વાત કરું છું, તે તેઓ સમજી શકતાં નથી, છતાં માફ કામ પાર પડે છે. કાર્ય સાધવાને આ શક્તિને હું ખારી પ્રતિભા માનું છું. કોઈપણ છૂપી વાતની શંકા પડતાં જ હું એ બધી વાત જાણી શકું છું. અત્યારે આ વેપારમાંથી અમારામાંના દરેકને ત્રીશથી ચાળીસ હજારની આવક થાય છે. ”

અરેશર બેઠો બેઠો આ બધી વાત સાંભળતો હતો; એ યુવાન પાપ અને કુકર્મની વાતોથી તદ્દન અજાણ્યો હતો; આ બધી શયતાની વાતો સાંભળી બચથી તેનું મોં વીકળી પડી ગયું; તે ચિન્તામાં અધીર થઈ ઉઠ્યો.

જમશેદજી બોલવા લાગ્યેઃ—“ અત્યારસુધી અમે સાવચેતી રાખી કામ કરતા આવ્યા છીએ; સહજ વાતમાં અમે પકડાઈ જઈએ એવી શંકાપણ નથી. પરંતુ ખારી વાત કહેવી જ પડે છે કે આ બધામાં બેઠાંતાં દરેકણે એવી દુર્ભાવના દૂર થવી નથી. અત્યારે અમે જૂઠું થયા છીએ, તેથી એવી દુર્ભાવનાનો સમય મટાડવાને અમાને બહુ જ આગ્રહ થયો છે; તે માટે મને વિચાર થયો છે કે

આ વિપજનક પધ્ધતિ તણ એવું કંઈ કરવું કે જેથી ખાંડીની જિંદગી મજબી ગાળી શકાય. આ નવીન સંકલ્પ સાધવામાં આપને અમને સહાયતા કરવી પડશે. ”

પેસ્તાનજીએ કહ્યું:—“ પરંતુ મારે આપને કેવી રીતે મદદ આપવાની છે તે હજી હું સમજ્યો નથી; તોપણ મારાપર વધુ આધાર નાખશો નહિ. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ હું એક નવી લિમિટેડ કંપની કાઢવા માથું ધું; આપને એ કંપનીના અધ્યક્ષ થવું પડશે. આખરૂંદર સમાજમાં હું બહુ જાણીતો નથી. ડોક્ટર લક્ષ્મીભાઈ અથવા વહીવટી ખમનજી એ કંપનીના આગેવાન થાય તો લોકો કંપનીપર બરાબર વિશ્વાસ રાખી શકે એમ મને લાગતું નથી; તોપણ તેઓ આપણાં ટોળાંમાં રહી પોતપોતાની શક્તિ મુજબ આપણને મદદ કરશે. ”

પેસ્તાનજીએ કહ્યું:—“ પરંતુ મારું નામ જેઠા લોકો વિશ્વાસ પૂર્વક કંપનીના શેર લેશે એમ કેમ જણ્યું ? આપ શી બાબતની કંપની કાઢવા માગો છો ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ એ વિશે પછી કહીશ, પ્રથમ મેલા સવાલનો જવાબ આપું; લોકો આપનું નામ જેઠા આપણી કંપનીના શેર લેશેજ તેમાં કંઈપણ શક નથી, આપ આખરૂંદર છો, અને સાધારણ પ્રજાના જાણીતા છો; આપ એક કંપનીના અધ્યક્ષ થતાંજ લોકો સમજશે કે આ કંપનીના શેર અનાયાસે વેચાઈ જશે; તે માટેજ મોટી મોટી કંપનીઓના ડિરેક્ટરો તરીકે આખરૂંદર માણસોને ધણા રૂપિયા પગાર તરીકે આપવામાં આવે છે. આપનાપર ઘણું દેણું છે એ હું જાણું છું, માટે સાધારણ પ્રજામાં વિશ્વાસ લાવવા ખતર પ્રથમ એ દેણું વાળવું જોઈએ; એથી લોકોને આપનાપર વિશ્વાસ આવશે. ત્યારપછી માણસો જ્યારે સાંભળશે કે પ્રખ્યાત કરોડપતિ મેલા સાહેબની દીકરી સાથે આપનું લગ્ન થવાનું છે, ત્યારે આપનું માન દસગણું વધી જશે, આપ અધ્યક્ષની પદવીને યોગ્ય નથી એમ કોઈ માનશેજ નહિ. કેટલાક પૈસા એકઠા કરી આપણે બહાદેશમાં ઝરેરાતની દુકાન ખોલશું, એજ મારી ધારણ છે. ”

પેસ્તાનજીએ કહ્યું:—“ ક્યાં મુંઝવે ક્યાં બહાદેશ ! આપ કેવી

તે વેપાર ચલાવશે તે હું સમજી શકતો નથી; આનું પરિણામ શું હું આવશે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ આપણે કંઈ ધંધો કરવો નથી, પણ પારતું નાટક માત્ર કરવું છે; માટે બહુદેશ ગમે તેટલો દૂર હોય. જવેરાત કેવી રીતે મળશે વગેરે વિચારોની કશી જરૂર નથી. આપણે જેટલા શેર કાઢીએ તેટલા વેચાઈ જાય એટલે તમે આદિસ ધંધા કરી દેજો; ત્યારબાદ કંપનીના બાજ્યમાં જે લાખ્યું હશે તે થશે.”

પેસ્તનજીએ ગુસ્સાભેર કહ્યું:—“ આપ શું મને આપતું હથિ-પાર બનાવવા માગો છો ? આપ શું જાણતા નથી કે લોકોને માવી રીતે ઠગવાથી મારે ફાજદારીમાં પડવું પડશે ? કેદખાનાં સિ-વાય મારે શી રીતે છૂટકો થશે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ આપે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે આ આટલે બધે આવ્યા છો તેઓએ પોલિસની આંખમાં ધૂળ ભ્રમવાની બાજી પણ રચી હશે. કાયદાની બારીકીમાંથી છૂટ્યા સિવાય અયોગ્ય રીતે ધનવાન થવાનું નથી. ”

ડૉક્ટર લક્ષ્મીભાઈ અત્યારસુધી મુંઝા બેઠા બેઠા આ બધી ત સાંભળતા હતા, તેણે પેસ્તનજીને કહ્યું:—“ આપ અરાબર મન્યા નથી. આપણે જે કંપની કાઢશું, તેના શેર બનતાં સુધી જમશેદજી સાહેબના અસીલોજ લે એવી જોઈવણ કરવામાં આવશે; સિવાય બીજાં માણસો શેર લેવા ન આવે તેવો બંદોબસ્ત કરવો હશે. જ્યારે આ કંપનીનું વિરુદ્ધિપત્ર બહાર પડે ત્યારે આ બધી ત સમજશે. આ જાળ સંકેરતી વખતે જમશેદજી તેના અસીલોને કેશે કે, “ કંપની બાંગી પડી છે, માટે તમારા શેરના પૈસા છા મળવાની સંભાવના નથી; અમને છૂટા કરો. ” જમશેદજીના ઈર્ષ્ય અસીલમાં એટલી શક્તિ નથી કે મૂળ ધન ગણું જાગી કાઢે હવાની ઇચ્છા બતાવે. ”

પેસ્તનજીએ જમશેદજીને પૂછ્યું:—“ શું આ ખરું છે ? આપના અસીલો આ પ્રમાણે નુકસાનીમાં ઉતરતાં છતાં કાંઈ પણ પગલાં લે બરે ? ”

જમશેદજીએ એના કાંઈ પણ જવાબ ન આપતાં કમાટમાંથી ક એપરે કાઢી ટેબલપર મૂક્યો, એપરે ઉઘાડી તેણે કહ્યું:—

“ હું આપની આગળ એક પછી એક એમ અમીમાં માણસોની નામ વાંચુ છું; તેઓમાંના દરેક ઓછામાં ઓછા પાંચહજાર રૂપી-આના સેર લેશે. પહેલું નામ, મિ. બી.—તે એક ઇન્જિનેર છે; બે જખરસ્ત પુલ બાંધતાં તેણે હજારે રૂપીઆની મોસી કરી છે, તેની અવ્યર્થ સાબીતિ મારી પાસે છે. આ રીતે તેણે મેં ત્રણ લાખ રૂપીઆ મેળવ્યા છે. (૨) મિ. એફ.—તે વેપારી છે; ગમે વખતે તેણે દિવાળું કાઢ્યું હતું, ત્યારે ડોરટનો આશ્રય લેવા માટે તેણે કેવી છેતરપિંડી કરી હતી, તેનાં પ્રમાણ મારા હાથમાં આવ્યાં છે આ રીતે તેણે અઢીલાખ રૂપીઆ ખચાવ્યા છે. (૩) શ્રીમતી એમ.—વિવાહ થયા પહેલાં તે મર્લવતી થઈ હતી; જરૂર પડતાં એ વાત હું સાબીત કરી શકું તેમ છું, અત્યારે તે મોટા જમીનદારની સ્ત્રી છે; એ જમીનદારની સાર્વિક આવક દોઢલાખ રૂપીઆથી ઓછી નથી, (૪) મી. આર.—તે એક ‘લીમીટેડ’ કંપનીના ટ્રેઝરર છે; તેણે અત્યારસુધીમાં કેટલા રૂપીઆ ખાધા છે તે મારાથી અજ્ઞાતું નથી, અને મારી ઇચ્છા હોય તો અત્યારેજ પકડાવી શકું છું. ”

આટલાં નામ વાંચ્યા પછી પેસ્તનજીએ કહ્યું:—“ હવે વધુ નામો વાંચી વખત ગુમાવવાની જરૂર નથી. હું સમજી ગયો છું કે આપની શક્તિ અસાધારણ છે; પોલિસ સફળ વાતમાં આપને કશું કરી શકશે નહિ; હું આપના ઠરાવને સંમતિ આપું છું; હાલ વરતમાં શું કરવાનું છે તે કહો.

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ આપણે જે કંપની ઉભી કરવાના હીએ, તેના નિયમો અને વિસ્તારિ પત્ર ઘડવાનું કામ સહ પહેલાં કરવાની જરૂર છે. આપ મારા મિત્ર વકીલ બમનજીની સાથે મળી આજેજ તેનો એક મુસદ્દો ઘડી કાઢો. અત્યારે મારે અરદેશર સાથે કેટલુંક કામ છે; આપ બંને બીજા સમારકામાં જઈ એ કામ કરશો તો સરળતા થશે. ”

જમશેદજીની વાત સાંભળી પેસ્તનજી અને અબ્દુલ પાસેના ઓરડામાં ગયા. કેવળ ડોક્ટર ત્યાં બેઠા રહ્યા, તેણે ઘડી મારણાં વાસ્યાં એટલે જમશેદજીએ અરદેશરને કહ્યું:—“ અરદેશર, તેં અમારી કુખી વાત સાંભળી કે ? ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ મને લાગે છે કે આ કંઈક કાર્યમાં સફળ

થવાને માટે મારી પણ આપને જરૂર છે. હું પેસ્તનજી સાહેબની માફક ધનવાન નથી, પરંતુ આપ મારામાં તેના જેટલોજ વિશ્વાસ રાખજો; કહો, મારે કયું કામ કરવાનું છે ?”

જમશેદજીએ ગંભીર ભાવે કહ્યું:—“ તને જે જવાબદારીવાળું કામ સોંપવાનો છું, તે સહેલું નથી, પેસ્તનજીને મેં જે કામ સોંપ્યું છે તે કરતાં પણ તે કામ કઠણ છે અને તેમાં વિપતિની સંભાવના પણ વધુ છે; આથી સ્વાભાવિક છે કે તે પાર પડ્યે તેના કરતાં લાભ પણ વધુ થવાનો. હું તને ચોખ્ખા ધનમાં આપીશ, એ બાબત મેં તને વચન આપ્યું છે, સુવિખ્યાત ધનપતિ માણેકજી દરામજીની દીકરી નાથુરાબાઈ સાથે તારો વિવાહ કરવાનું નક્કી કર્યું છે, હાલમાં તો તારે માટે એટલો લોભજ બસ છે. ”

અરદેશરે કહ્યું:—“ આપની મારાપર બહુ દયા છે, મને આશા છે કે આપના ઉદ્દેશ મુજબ ચાલતી હું કરી હરકત વિના કામ પાર પાડી શકીશ પરંતુ કામનું નામ શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા છે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ તે માટે તારે અસીમ સાહસ અને શક્તિ બતાવવી પડશે કેવળ એટલુંજ નહિ, પણ તારી વર્તમાન હયાતી પણ ગુમ કરવી પડશે; તારે એક બીજો માણસ બનવું પડશે; તેનું નામ તારે શેવું પડશે, તેના આચાર બ્યવહાર અને દોષ ગુણ સમસ્ત સ્વીકારવું પડશે હંમેશાં તારે યાદ રાખવું પડશે કે તું અરદેશર નથી, એક બીજોજ માણસ છે એમ કરી શકશે ? ”

અરદેશર મહાઉલાસથી બોલ્યો:—“ આ બાબતમાં આપે સહેલજ ન કરવે. ”

જમશેદજીએ આનંદથી કહ્યું:—“ બાઈ, જે ઉચ્ચ આકાંક્ષાએ તારા હૃદયને પ્રેરણિત બનાવી મૂક્યું છે, તેજ આકાંક્ષા તને સિદ્ધિના માર્ગમાં લઈ જશે, અને સુવર્ણમંડિત સિંહાસને બેસાડશે.

ડોક્ટરે માણું હલાવી ગંભીર અવાજે કહ્યું:—“ હા, સાચી વાત છે. ”

પરાબર તેજ વખતે બારણાપર ડોકમે હાથ ઠોક્યો. જમશેદજીએ બારણું ઉઘાડ્યું, એક દરવાને આવી તેના હાથમાં બે પત્રો મૂક્યા.

જમશેદજીએ એક પત્ર ઉઘાડી વાંચ્યો. પત્રમાં નીચે મુજબ લખ્યું હતું:—

“સાહેબ, આપ નિશ્ચિંત થજો; જહાંગીરજીએ કાલે પાંચ ખીલો માણેકજી ફરામજીને નામે ખોટાં કર્યાં છે; ખીલો મારી પાસેજ છે; આપનો અભિપ્રાય જણાવશો—

એજ

લી. બાપુભાઈ મોતીવાળા.

ખીજો કાગળ ઉઘાડી જમશેદજીએ વાંચ્યો:—

“જ્ઞાલા સાહેબ, મેતા સાહેબની કન્યા કહેલેલિયા સાથે દીનશા કાવસજી દસ્તુર સાહેબનો વિવાહ તૂટ્યો છે. કહેલેલિયા અતિશય માંદી છે, ડાકટરે કહે છે કે તેના જીવવાની આશા બહુ થોડી છે. એજ તાબેદાર સેવક એજનજી

જમશેદજીના હાથમાંથી કાગળ ખસી પડ્યો, તેનું મુખ સુકાઈ ગયું; તે ઉઘે જોઈ હતાશ બાવે બોલ્યો:—“બધું તરકટ તૂટી પડવા આવ્યું, છોકરી નહિ બચે તો આ બધું નકામું છે.” તે ચિંતાતુર થઈ ઓરડામાં ફેરા ફરવા લાગ્યો; ત્યારપછી એકાએક અટકી તેણે કહ્યું:—“દસ્તુર સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો ત્યારથી તે માંદી પડી છે; પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે કહેલેલિયાની મરજી દસ્તુર સાથે વિવાહ કરવાની નહોતી, તે ખીજને ચાહે છે; માટે આ સંબંધ તૂટ્યો તે તેની પીડાનું કારણ નથી. આમાં નક્કી કંઈક રહસ્ય છે. એ રહસ્ય આપણે જાણવું જોઈએ; કેવળ અનુમાનપર આધાર રાખી આપણે કોઈપણ કાર્યમાં હાથ દબાવ શકશું નહિ, એમ કરતાં આપણને ઉપકાર કરતાં અપકાર થવાનો વધુ સંભવ છે.”

ડાકટરે કહ્યું:—“હું એક વખત મેતા સાહેબને બંગલે જાઉં?”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“હા. હા, ગાડી તૈયાર છે.”

ડાકટર ઉઠ્યા, તેને જતા જોઈ જમશેદજીએ કહ્યું:—“રહો, તમારે જવાની જરૂર નથી. મને લાગે છે કે આપણા તરકટનો એકાદ ભાગ તૂટી પડ્યો છે, મેતા સાહેબ અને તેની સ્ત્રીએ કદાચ આપસ આપસમાં પોતપોતાની છુપી વાતો જણાવી દીધી હોય. અને તે વાત સાંભળતાં કહેલેલિયાને જખરો આઘાત થયો હોય એ સંભવિત છે, આ બાબતમાં આપણે એજનજી પર આધાર રાખવાનો છે.” ત્યારપછી જમશેદજીએ ડાકટરને એક ખુણામાં લઈ જઈ તેના કાનમાં છુપી રીતે કહ્યું:—“હું હવે જાઉં છું. અરદેશરે આપણી કેટલીક છુપી વાતો સાંભળી છે, તેના પર બરાબર નજર રાખજો.

આજ રાતે તમારા ધરમાંજ તેને અટકાવી રાખજો. બહાર જવા દેશો નહિ; છતાં તેનાપર આપણો અવિશ્વાસ છે એવો ઇસારો પણ જણાવવા દેશો નહિ. ”

એ બાબતમાં આપણે જરાપણ ચિંતા રાખવાની નથી, “ એમ કહી અરદેશ્વર સાથે ડોક્ટર દાસાશ્રમ છોડી આગળ ચાલ્યો, જમશેદજી, પેસ્તનજી અને ખમનજીનાં કામથી જાણીતા થવા તેના ઓરડામાં ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ મું

પ્રેમનો પ્રતિદ્વંદ્વી

દીનશા કાવસજી દસ્તુર મેતા સાહેબને બંગલેથી કૉલેજિયાની રજા લઈ રાજમાર્ગ પર આવ્યા. તેની ગાડી તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી, પરંતુ તેનાપર ન ચઢતાં કાચમેનને ગાડી લઈ જવાનું કહી પોતે પગપાળે જવા લાગ્યા.

તેના હૃદયમાં, ખળખળાટ મચી રહ્યો હતો, તેની સ્વાભાવિક ધીરજ જતી રહી હતી; તેનું મુખ ઉતરી મથું હતું; રસ્તે ચાલતા ચાલતા એચાર ઝોળખીતા માણસોએ તેને સલામ કરી, પરંતુ તેણે તેના સામું પણ જોયું નહિ; તેઓ નવાઈ પામ્યા. કોઈએ કહી તેને આમ સુનકાર થઈ ગયેલા જોયા નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ કોઈએ તેને પગપાળા ચાલતા જોયા પણ નહોતા.

દસ્તુર સાહેબ વિચારવા લાગ્યા, “ સંસારમાં મુખનાં સ્વપ્નો અરીતે જૂઠાં પડે છે; એક બાલિકાનાં મુખનાં સામું જોઈ મેં આકાશમાં મુખનો મહેલ બાંધ્યો હતો, અદૃશના કુંકારા સાથે એક ક્ષણમાં તે ચૂર્ણ થઈ ગયો; એક બાલિકાની વેદનાથી બાફૂળ થયેલી જે આંખોએ મારાં જીવનનો સંકલ્પ બર્ષ કર્યો. ”

દીનશા દસ્તુર કૉલેજિયાને અંતઃકરણપૂર્વક આહતા હતા, આ સ્નેહ અથવા પ્રેમ નવયૌવનનો ઉન્નત અંધ ઉછળો નહોતો; તેમાં મોહ અથવા મેલસાજ ભળેલી નહોતી. કૉલેજિયાને તે આહતા હતા ખરા પણ કેટલી આહતા હતા તે પહેલાં કદી અનુભવી ચક્ષુ નહતા, જે દિવસથી કૉલેજિયા રૂપી રત્ન તેમના બાજબમાંથી સંકળે

માટે વિલુપ્ત થયું, તે દિવસથી કહેલિયા તરફના ખરા પ્રેમનું દર્શન થયું; તે દિવસથી કહેલિયા તેની નિકટ હજારમણી સુંદરી જણાવા લાગી, પોતે દીનશા કાવસજી દસ્તુર, પૈસો, ગૌરવ, આખર અને કુલિનતામાં સમાજની ટોચે હોવા; રૂપમાં કાર્તિકસ્વામી સરખા, ગુણમાં અતુલનીય; એવો માણસ ઇચ્છા કરે તો પારસી સમાજની કોઇપણ કુમારી સાથે લગ્ન કરી તેને કુતાર્થ કરી શકે, —પરંતુ આજે તે એક બાલિકા આગળ પાછો પડ્યો ! ક્ષોભથી, દુઃખથી તેનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું, તેના સમસ્ત શરીરનું લોહી ચલુચલુ કરતું તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યું.

તેણે નિસાસો નાખી બળડવું શરૂ કર્યું, “ સંસારક્ષેત્રમાં કહેલિયા મારે લાયક સંગિની થઈ શકત, એવી યુદ્ધિમતી, એવી મધુર સ્વભાવની, એવી કુલ જેવી પવિત્ર હૃદયવાળી, સુરસુંદરી સમાન સૌંદર્યવાળી સુંદરી હું ક્યાંથી મેળવીશ ? મેં બધી યુવતીઓ જોઈ છે, તેની સાથે વાતચીત પણ કરી છે; તેઓમાંની અનેક સુંદરી છે, પ્રેમમયી છે, તેમાં કશો શક નથી; પરંતુ દાગીના, પોશાક અને વિલાસ લાલસાથી તે ઉન્મત્ત થઈ ગયેલી છે; કહેલિયાની સાથે તેઓની સરખામણી થઈ શકે નહિ, કહેલિયાને કેવી શ્રદ્ધા છે ! મારાપર વિશ્વાસ રાખી તેણે પોતાનું દુઃખ કહી નાંખ્યું. હવે એ કહેલિયા તો મારા માટે દુર્ભિલ થઈ પડી છે, હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે આ જીવનમાં હું કદી પણ કોઈ સાથે વિવાહ કરીશ નહિ, —આટલે દિવસે મને લાગે છે કે મારું જીવન વ્યર્થ ગયું ! ”

દસ્તુર સાહેબ શરતા કરતા કલબમાં આવ્યા; તેનું મુખ જોઈ બધાં નવાઈ પામ્યાં; પરંતુ કોઈ તેનું કારણ પૂછી શક્યું નહિ. તેણે ત્યાં સંબંધ વેડવા બાબતનો મેલા સાહેબ પર પત્ર લખ્યો; ત્યારપછી બીજાપણ એવણ પત્રો લખ્યા, પણ તેમાંના કોઈપણ તેને સારા લાગ્યા નહિ. તે બધા તેણે કાઢી નાખી કાઢી વિચાર કર્યા પછી તેણે એક બીજો પત્ર લખ્યો, તે એક મોકરના કાથમાં આપી તેને મેલા સાહેબને આપી આવવાનું કહ્યું.

એકી રાત્રે ઢોરેર આજ્ઞા પમાડીમાં કાઢી હાંપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ઉપ ન આવ્યો; કહેલિયાનું સુંદર મુખડું તેના મનમાં આવવા લાગ્યું. સુતા સુતા તે ત્રિચાચા સાચો કે કહેલિયાનો

પ્રિયપાત્ર માણસ કયો હશે ? એનામાં કયો એવો ગુણ છે કે કહેલિયા પૃથ્વી પરનાં બધાં સુખનો ત્યાગ કરી, સમાજનાં બધાં બંધનો તોડી, તે મરીબ મનુર સાથે વિવાહ કરવાને વ્યાકૂળ થઈ રહી છે ? પરંતુ તેણે કાશ્ય પણ કહેલિયાની બુદ્ધિનો દોષ કાઢ્યો નહિ, તેને ખાતરી હતી કે કહેલિયા કદી પણ અયોગ્ય પાત્રને પોતાનો પ્રેમ સોંપી નહિ; ગરીબ માણસ કંઈ દુર્ગુણી હોતો નથી. પરંતુ કહેલિયાના આ પ્રેમ માર્ગમાં જે હળરો અડચણો મુખ્ય ઢાડી ઉભી હતી, તે તે સમજતા હતા. તે સમજી ગયા કે સંસારમાં એ નિરાશ્રિત દરિદ્ર યુવક હળરોવાર હાર પામશે; તેને નિરંતર ભગ્નોદયમ, વ્યથિત અને ક્ષતવિક્ષત થવું પડશે; પરંતુ એવી દશા તેની એકલાની નહિ થાય, કહેલિયાને પણ એવુંજ દુઃખ વેઠવું પડશે. થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી તે દૃઢસ્વરે બબડ્યા; “ એ યુવક કોણ છે, કેવો છે, તે માટે સારી રીતે તપાસવું પડશે; જોતે કહેલિયાની સાથે વિવાહ કરવાને લાયક હશે તો હું તેને મારી શક્તિ મુજબ તેને મદદ આપીશ; પરંતુ જો તે કહેલિયાને યોગ્ય ન હોય તો માફ કર્તવ્ય છે કે એ બાબત કહેલિયાને સલાહ આપવી. ”

દસ્તુર સાહેબે બીજે દિવસે સવારેજ નવરોજીને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. કહેલિયા મારફતે તેણે બબ્બેયું હતું કે તે એક ચિતારો છે, એટલે શા બહાને મળવું તે નક્કી કરવાનું કામ કઠણ નહોતું.

બીજે દિવસે ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે એક સુંદર ગાડીમાં બેસી તે નવરોજીને મળવા ચાલ્યા. ગાડી નવરોજીનાં મકાન પાસે આવી પહોંચી. આપણે પહેલાં જે દાસી વિષે કહી ગયા છીએ તે પ્રારણાં આગળ આવી ભપકાદાર ગાડી ઉભેલી જોઈ સ્તબ્ધ બની ગઈ ! તેણે વિચાર્યું કે કદાચ કોઈ શેઠ જૂલા પડ્યા હશે; કારણ કે આવી ગાડીમાં બેસતા કોઈ પણ ગૃહસ્થ કદી પણ આ મકાનમાં આવ્યા નથી; પરંતુ દસ્તુર સાહેબે તેનો સંદેહ તરતજ દૂર કર્યો; તેણે દાસીને નવરોજીનું ઠેકાણું પૂછતાંજ દાસીએ સીડી ખતાવી દીધી.

દસ્તુર સાહેબ પ્રારંભમાં ચઢી બીજે માળા ચઢ્યા, ત્યાં એક એકરડામાંથી એક યુવક પગથી મળાં સૂંઠી કબજો પહેરી પાણીથી ભરેલી દોલ લઈ બીજા એકરડામાં જતો હશે, તેને દસ્તુર સાહેબે પૂછ્યું: “ નવરોજી કેવું તમારું ? ”

ડાલ નીચે મૂકી નવરોજીએ કહ્યું:-“ માઈ નામ. ” નવરોજી ચક્રિની માફક દસ્તુર સાહેબ સામું જોષ નહો; પોતાના ઘરમાં આવા ગૃહસ્થ માણસનું અકસ્માત આવવું શાથી થયું હશે તે તે નક્કી કરી શક્યો નહિ.

દસ્તુર સાહેબે નવરોજીને કહ્યું:-“ એક ખાસ કામ સંબંધ તમારી પાસે આવ્યો છું. ”

નવરોજી દસ્તુર સાહેબને પોતાની સ્ટુડીઓમાં લઈ ગયો, ત્યાં એક ખુરશીપર બેસાડી પૂછ્યું, “ હું આપ જેવા ગૃહસ્થની સાથે મળવાને તૈયાર થયો નહોતો, માટે આપને જરા અગવડ વેઠવી પડી છે, તે માટે ક્ષમા આપશો. ”

દસ્તુર સાહેબ માયાળુ સ્વરે બોલ્યા:-“ કંઈ પણ ખબર આપ્યા સિવાય તમારી પાસે અકસ્માત આવી ચઢ્યો, તે માટે મારે પણ માફી માગવાની છે; હું એક મારા મિત્રની સલાહથી તમને મળવા આવ્યો છું. મારે તે મિત્ર તમારી પ્રતિભાની અહુજ પ્રશંસા કરતો હતો. હાલમાં મારા ‘ટ્રેઈનિંગ’ ને માટે કેટલાંક બોધક પેઇન્ટિંગની જરૂર છે, તે બનાવવાની જવાબદારી આપનેજ સેવી પડશે.. ”

નવરોજી વિનય પૂર્વક બોલ્યો:-“ આપની કૃપા માટે આભારી છું; મને આશા છે કે આપને સંતોષ આપી શકીશ. પરંતુ હાલમાં આપને માઈ આંકલું કાંઈ પણ નવું ચિત્ર બતાવી શકતો નથી; કારણ કે કેટલાક દિવસ થયાં બહારનાં કામમાં ગુંથાએલો રહું છું.. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:-“ તમારી હાયકાત બાબત મને જરા પણ શંકા નથી; આપની હાયકાતની પરીક્ષા માટે હું બેસત નથી. ”

નવરોજીએ પૂછ્યું:-“ કઈ બાબતનાં ચિત્રો આંકવાનાં છે ? ”

દસ્તુર સાહેબે નવરોજીને એક ચિત્રમય પુસ્તક આપવાનું કહ્યું. નવરોજીએ ‘શેક્ષ’ પરથી એક મોટું પુસ્તક ખેંચી કાઢી દસ્તુર સાહેબ આગળ મૂક્યું. પુસ્તકમાં બસે કરતાં વધુ ચિત્રો હતાં; દસ્તુર સાહેબે તે દસ મિનિટ સુધી ધ્યાનપૂર્વક તપાસી એક ચિત્ર પસંદ કર્યું. તે ચિત્ર ‘સવારમાં પુલ વીણતી યુવતી’ નું હતું:- તરણ અરણ્ય પૂર્વાક્ષિપ્તમાં પ્રગટ થાય છે; પૂર્વાક્ષિપ્તની ઉપર ખન્ડ વિખન્ડ ધૂસર બાદળોના ચરપર તેની હેમકાન્તિ વિકસી રહી છે,

કુલ-આગની થોડે દૂર આવેલાં સરોવરનાં નીલ જળમાં પ્રાતઃસૂર્યનાં એ કનકકાન્તિ માયાચિત્રની માફક દેખાય છે. યુવતી ડાબે હાથે કુલજાડની ઉંચી ડાળી લગાર નમાવી જમણે હથે પ્રકુલિત કુલો ચુંટી પોતાના પગ પાસે પડેલી લીલી દુર્વાદલ પર એકઠાં કરે છે; સુકોમળ હાથના સ્પર્શથી કંપતી ડાળી પરનાં નિર્મળ ઝાકળનાં બિંદુઓ તે યુવતીનાં કપાળપર, ગાલ પર, હોઠ પર મોતીનાં બિંદુની માફક ઝરી પડે છે.

એ છપ્પી નવરોજીને બતાવી દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:-“ આ ચિત્રનું એક ઓર્થો પેઇન્ટિંગ કરવાનું છે; છપ્પી કેટલી મોડી કરવી તે તમારી ઇચ્છા પર છે. તોપણ હું એક વાત બાળવા માગું છું કે એ માટે મારે તમને શી કિંમત આપવી પડશે ? ”

નવરોજીએ કહ્યું:-“ તે બાબત હું આપને નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતો નથી; ચિત્ર આંકવાની સફલતા પર તેની કિંમતનો આધાર છે. અંકન-કૌશલને અભાવે છપ્પીનું મૂલ્ય કદાચ તે જેના પર ચિતરવામાં આવે તેના જેટલુંજ અંકાય છે; અને જો છપ્પી સારી ચિતરાઇ તો તેનું મૂલ્ય હજાર રૂપીઆ પણ થઇ શકે છે. ચિત્રકામ પૂરું થવા દો, ત્યારે પછી આપ કિંમત કરશો. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:-“ તો પણ હું તે ચિત્ર બદલ કેટલી કિંમત આપી શકું છું તે સંબંધમાં આપને કંઈક ધારણા હોવી જરૂરની છે; ઉપયુક્ત મૂલ્ય મળવાની આશાથી કાર્યનો આરંભ કરતાં પહેલાં મનમાં જે ઉત્સાહ ઉપજે છે તેથી કામ બહુ સાફ થાય છે, એ વાત મને લાગે છે કે તમે પણ કબૂલ કરશો; તે માટે જ મને લાગે છે કે હું આનું મૂલ્ય નક્કી કરી જાઉં તો ઠીક. હું આ ઓર્થલ પેઇન્ટિંગની કિંમત બદલ તમને પાંચ હજાર રૂપીઆસુધી આપી શકીશ શું તે બહુ ઓછી કિંમત લાગે છે ? ”

નવરોજીએ કહ્યું:-“ ના, મારા જેવા નવા ચિત્રકાર માટે એ કિંમત ઓછી નથી; હું એમી વધુ કિંમત લેવાની આશા રાખતો નથી. મારા પર કિંમત નક્કી કરવાની જવાબદારી મૂકી હોત તો ચિત્ર આશાનુરૂપ થતાં તેની કિંમત ત્રણ હજારથી વધુ તો નજ આંકત મારા મત મુજબ તેનું ચોખ્ખું મૂલ્ય ત્રણ હજાર રૂપીઆ છે. ”

દસ્તુર સાહેબે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ તમે એનું જે મૂલ્ય આંકો છો તે આપીયજ, હાલમાં હું આપને તમારાં મહેનતાણી બદલના અર્ધા રૂપીઆ પહેલેથી આપી જાઉં છું. ”

દસ્તુર સાહેબે ખેતાના ખીસામાંથી એક સુંદર ‘ નોટકેસ ’ બહાર કાઢ્યું; અને દોઢ હજાર રૂપીઆ રૂપીઆનો એક કાઠી નવરોજના હાથમાં મૂક્યો.

નવરોજ તે ન લેતાં શરમાઈ જઈ બોલ્યો:—“ હું ચિત્ર દોરવામાં સફળ થઈશ કે નહિ, તે નક્કી નથી, તો પછી આગળથી રૂપીઆ શા માટે આપો છો ? ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ હું જે નિયમ મુજબ કામ કરું છું, તે નિયમ ખીજની આપત્તિથી તોડવાની મને દેવ નથી, આ રૂપીઆ તમે રાખો. ”

નવરોજએ કહ્યું:—“ મેં આપને કહ્યું છે કે હાલમાં હું બહારનાં કામમાં છું; માટે લગભગ છ માસ પહેલાં હું આપને એ છબી પૂરી કરી આપી શકીશ નહિ. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ તમને જેટલો વખત લાગે તેટલો બલે લાગે, મારે કંઈ ઉતાવળ નથી. ”

તે પછી નવરોજ પૈસા લેવા માટે આનાકાની કરી શક્યો નહિ. દસ્તુર સાહેબ ખુરશીપરથી ઉભા થયા અને બારણાં તરફ જતાં જતાં કહેવા લાગ્યા, “ મારે ઘેર આવાવાનું તમને આમંત્રણ આપું છું, એક દિવસ સમય મળ્યે તમે મારે ત્યાં આવી મારા દુધંગિરમમાં આઈલ પેઇન્ટિંગ જોઈ જાઓ; ઘણી કિંમત આપી તે સંગ્રહેલાં છે; તમારા જેવા ચિત્રકરને તે કેવાં લાગે છે, તે જાણવાની મને બહુ ઇચ્છા છે. ”

દસ્તુર સાહેબે એક ઘોળું, લીસું ચોરસ કાંઈ નવરોજના હાથમાં આપ્યું; એ કાંઈમાં દસ્તુર સાહેબનું નામ અને ઠેકાણું હતું. કાંઈ હાલમાં લઈ તે તરફ નજર ન ફેરવતાં તે ટેબલ પર મૂકી નવરોજ થોડે દૂર દસ્તુર સાથે ગયો.

દસ્તુર સાહેબ ગયા પછી અકસ્માત નવરોજની દૃષ્ટિ કાંઈ પર પડી; તે ચમક્યો, અસ્થાયી તેનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું. ક્ષણમાં તે સમજ્યો મારા પ્રતિદ્વંદી લક્ષ્મણ દીનશા ધાવસજી દસ્તુર

સાફ અપમાન કરવા માટે આ યુક્તિ આદરી છે ! નવરોજ એક-દમ કહેડામ આગ્યો અને સળીઆ પર ઝુકી જોવા લાગ્યો, તે વખતે દસ્તુર સાહેબ ગાડી પર ચઢતા હતા.

નવરોજ ખૂબ પાડી બોલ્યો:-“ સાહેબ, આપની સાથે મારે જીજી વાત કરવાની છે. ”

દસ્તુરસાહેબ તરતજ ગાડીપરથી ઉતરી નવરોજ પાસે આવ્યો. તેને જોઈ નવરોજ ગુસ્સાભેર બોલી ઉઠ્યો:-“ આપના પૈસા લઈ જાઓ, હું આપનું કામ નહિ કરું. ”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:-“ બ્યારે તમે રૂપીઆ લીધા ત્યારે તો એ વાત કહી નહોતી; ફક્ત એ મિનિટમાં શું થયું ? ”

નવરોજએ દસ્તુરસાહેબ સાથું જોઈ કહ્યું:-“ તેનું કારણ આપ નથી જાણતા એમ હું ધારતો નથી; તોપછી શા માટે પૂછો છો ? ”

દસ્તુરસાહેબ સમજી ગયા કે કર્જેલિયાએ નવરોજને માફ નામ આપ્યું છે; તેણે કહ્યું:-“ હું શું જાણું છું કે શું નથી જાણતો. તે વાતની ચર્ચા પહેલાં તમે ક્યાં કારણથી માફ કામ કરવા માગતા નથી તે પૂછવાનું હું સાહસ કરું છું. ”

નવરોજ લગભર ગદ્ગદતામાં ભરી બોલ્યો:-“ ધારી લોકે આપના પર મને શ્રદ્ધા નથી, આપનું કામ મારે હાથે સુંદર રીતે થશે નહિ; આવી અવસ્થામાં આપ શું કહેવા માગો છો ? ”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:-“ હું એમ કહેવા માગું છું કે મારા જેવા એક ગૃહસ્થ માણસને આવી રીતે અપમાન કરવાનું તમે ધાર્યું હોત તો ન થાત. ” તેના અવાજમાં લગભર પણ ગુસ્સો કે ત્રિસંગ નહોતો.

પરંતુ નવરોજ દસ્તુરસાહેબની આ ધીરજથી વધુ ગુસ્સે શી જોઈ બોલ્યો:-“ મારાં વચનો આપને અપમાન સચક જાણ્યામાં હોય તો તે બાબત મારા કરતાં તમેજ વધુ જવાબદાર છો. ”

આ વખતે દસ્તુરસાહેબની ધીરજ ખૂટી ગઈ, ગુસ્સાથી બાજુ બારને માટે તે બાન બૂલ્યા, તેનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું, તે સીડી-તરફ ચાલ્યા, પરંતુ તેના ગુસ્સે વધુ વખત રહ્યો નહિ; તરતજ તે પાછા ફર્યા અને બોલ્યા:-“ નવરોજ, મેં તમારી સાથે કપટ કર્યું છે, મારા એ બ્યવહાર માટે તમે મને ક્ષમા કરો, હું સ્વીકાર કરું છું કે એવો બ્યવહાર મારે ચલાવવો જોઈતો નહોતો; પહેલાં મારે માફ નામ જાણાવવું જોઈતું; હવે હું બધું જાણું છું. ”

નવરોજી ધીમે સ્વરે બોલ્યો, “હું આપની વાત સમજ્યો નહિ.”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:— ‘તમે બહુ સારી રીતે સમજ્યા છો, ખરે-ખરે મારાં અપમાન માટે હું જવાબદાર છું. તમે નિમિત્ત થાઓ, કર્જેલિયાએ સરલ ભાવે બધી વાત મને જણાવી છે; મને લાગે છે કે મારી વાતમાં તમને વિશ્વાસ બેસતો નથી, પરંતુ આ વાત સત્ય છે; તમારા આ પડદા પાછળ જે છપી છે તે કર્જેલિયાની છપી છે, તે મેં તેનેજ મુખે સાંભળ્યું છે, બીજું પણ સાંભળ્યું, કર્જેલિયાની વિનિતિપરથી મેં કાલે રાત્રેજ તેની સાથેનો વિવાહ તોડ્યો છે, તે બાબતનો પત્ર મેં તેમના પિતાને લખ્યો છે.”

નવરોજીને હવે શું બોલવું તેના વિચાર થઈ પડ્યો; દસ્તુર સાહેબની સહાયતાથી તે મુગ્ધ થઈ ગયો; છેવટે તે બોલ્યો, ‘સાહેબ, મારી મુખાંધ બાબત ક્ષમા કરશો. મનુષ્યજાતિમાં આપના જેવી મહાન વ્યક્તિ તદન દુર્લભ છે.”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:— ‘મને જે કર્તવ્ય લાગ્યું તે મેં કર્યું છે; એ માટે મારે કંઈ અસાધારણ સ્વાર્થત્યાગ કરવો પડ્યો નથી. પરંતુ કર્જેલિયાએ અકપટ મિત્રે મારી આગળ જે વાતો કહી છે તેથી મને લગાર પણ લાગી આવ્યું નથી એમ હું કહું તો ખરી વાત છુપાવી ગણાશે. તમે જો મારી અવસ્થાએ પડ્યા હોત તો તમે પણ એમજ કરત.”

નવરોજીએ કહ્યું:— ‘એમ થવું સ્વાભાવિક છે.

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:— ‘જો આમ બન્યું છે તો પછી તમારે મારી સાથે વિરોધ રાખવાની કંઈ જરૂર નથી; આજથી તમે મારા મિત્ર છો અને આશા છે કે મને પણ મિત્ર ગણવામાં હવે તમને કશી ભરમ કે સંકેત ન હોવો જોઈએ.” દસ્તુરસાહેબે બંને હાથ પહોળા કરી નવરોજીને પોતાની છાતી સરસો ચાંપ્યો.

ક્ષણવાર પછી દસ્તુરસાહેબે નવરોજીનો હાથ પકડી કહ્યું, “હવે આપણે છપ્પીનો પ્રસંગ ઉપાડવાની જરૂર નથી; તમારી સાથે પરિચિત થવાની આશાએજ એ બહાને હું અહીં આવ્યો હતો. મેં તમારી આગળ આવ્યા પહેલાં નહીં કર્યું છે કે કર્જેલિયાનો પ્રેમી યુવક જો તેને યોગ્ય હોય તો મારે તેને તેના વિવાહ સંબંધી મદદ કરવી.—તે માટેજ તમે કેવા માણસ છો, તે જણાવવા માટેજ હું

અહિં આબો હતો. મારી પરીક્ષા પૂરી થઈ છે, અને તમને મિત્ર તરીકે મંજૂર કરતાં અને આનંદ આવે છે. મારે માન, શક્તિ કે પૈસા ટકાનો અભાવ નથી; મારા ભંડારમાં પૈસાનો તોટો નથી. શક્તિશાળી આબરુદાર મિત્રોનો પણ તોટો નથી; તમારે જરૂર પડ્યે હરેક તરેહની મદદ મેળવવાને તમે હકદાર છો, હવે શી મદદ નોંધએ છે તે કહો.”

નવરોજી દસ્તુરસાહેબની વાતમાં જરા પણ અવિશ્વાસ કરી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું, “મારા વરણ આપની દયા પૂરેપૂરી છે, એ હું સમજી શક્યો છું; આપની દયા હું જીવનપર્યંત ભૂલી શકીશ નહિ. પરંતુ આપે જેવી સરળતાપૂર્વક આપના મનની વાત મને જણાવી છે, તેવીજ સરળતાપૂર્વક મારે મારી વાત પણ જણાવવી નોંધએ, મારી વાત સાંભળી આપ મને મૂર્ખ માનશો; પરંતુ એટલું યાદ રાખશો કે મરીબાઈને લીધે મેં માફ આત્મસંમાન વેચ્યું નથી. હું કોર્જેલિયાને આહુ છું, હું તેને માટે જીવ આપવાને પણ તૈયાર છું;—પરંતુ—મારી વાત સાંભળી આપ દુઃખી કે ગુસ્સે થશો નહિ,—જે કોર્જેલિયાની આશા જીવનપર્યંત તજરી પડે તો તે પણ કબૂલ, પણ આપની દયાપર હું જીવન સંસ્મારમાં જન્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી.”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“તમે આ શું પાગલની માઝક વાત કરો છો?”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ના, સાહેબ, આ ગાંડા જેવો બડબડાટ નથી, ખોતાનાપર જેને વિશ્વાસ છે, તે સિવાય બીજો કોઈ આમ કહી શકે નહિ. મારે માટે આ પ્રમાણે ત્યાગ સ્વીકારવામાં આપે જે મહત્ત્વ બતાવ્યું છે, તે મોટાઈની તુલનામાં મારી ગરિબાઈ હું ક્ષણવાર ભૂલી જઈ શકીશ નહિ. આપ કુશિન વંશમાં જન્મ્યા છો, સમાજમાંનાં સર્વ લોકોનું માન મેળવવાના અધિકારી થયા છો, આપ અતુલ ઐશ્વર્યના અધિકારી છો; અને હું સંસારમાં એકલો, અસહાય અને ખંડુહીન છું; આત્મમર્યાદા સિવાય બીજા કયા વિષયમાં આપની સાથે મુકાબલામાં ઉતરી શકું તેમ છું? મારી તે આત્મમર્યાદા હું આપની દયાની વિનિમયમાં વિસર્જન કરવા ઇચ્છતો નથી.

દસ્તુરસાહેબ વિપાદપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યા:—“પરંતુ માફ હૃદય

પણ દારિદ્ર્યના હાહાકારથી પરિપૂર્ણ છે, મારા હૃદયમાં સુખ નથી; શાન્તિ નથી, આનંદની લેશમાત્ર લહરી ઉડતી નથી. મારે મારાં જીવનમાં જેટલું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે તેટલું મને લાગે છે કે તમે ભોગવ્યું નથી. તમારી જેટલી ઉમરે મેં તમારા કરતાં પણ વધુ અમરત વેડી છે; હું ગરીબનો દીકરો હતો, બાળપણમાં મેં ઐશ્વર્યના ખોળામાં ઝોલા ખાધા નથી. તમે શું એમ ધારો છો કે બાલ્ય, કિશોર અને ખીલતાં યૌવનાવસ્થામાં દુર્ભાગ્ય સાથે સંગ્રામ કરતાં મેં કંઈ પણ અનુભવ મેળવ્યો નથી ? ”

નવરોજ બોલ્યો:—“ત્યારે તો સાહેબ, આપ મારાં મનનો ભાવ વધુ સારી રીતે સમજી શકશો; કહેલિયા મને ચાહે છે, પરંતુ તેની આંતરિક ઈચ્છા હું તેના પ્રેમને યોગ્ય થઈ શકું તેમ છું. તેની એ ઈચ્છાપૂર્ણ કરવા માટે મારે આપના જેવા થવું પડશે પરંતુ મેં હું આપની દયાનેજ મારી ઉન્નતિનાં અવલંબન રૂપે ગ્રહણ કર્યું તો હંમેશને માટે મારે નીચા થઈ રહેવું પડશે, કહેલિયાની જે ઈચ્છા છે તે પૂરવા માટે હું બહુજ પ્રયત્ન કરીશ. તે પ્રયત્ન કરવામાં જીવ જાય તો પણ હરકત નથી.”

નવરોજ ક્ષણવાર ચૂપ રહી પાછો બોલવા લાગ્યો:—“પરંતુ આપે કહેલિયા પ્રતિ જે ઉદાર વ્યવહાર ચલાવ્યો છે, તે માટે હું આપનો ઋણી છું—એ વાત મારે હંમેશને માટે યાદ રાખવી પડશે. આપ મારી સાથે મિત્ર માફક વર્તશો તો હું કૃતાર્થ થઈશ.”

દસ્તુર સાહેબે એક પોતાનાં પાકીટમાં મૂકતાં કહ્યું, “તમે ખરા મનુષ્યની માફક કહો છો, તમે હંમેશાં યાદ રાખજો કે દીનશા કાવસજી દસ્તુર તમારો જાની મિત્ર છે, મારી મિત્રતા પર તમે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખશો; હવે રજા લઉં છું.”

દસ્તુર સાહેબ ગયા પછી અરધી કલાકે નવરોજને એક પત્ર મળ્યો, કહેલિયાના કંઈપણ સુઆચાર ન મળવાથી તે ચિંતાતુર હતો; તેણે પત્ર ઉઘાડ્યો તો કહેલિયાની દાસી ઇસુઆઈની સહી પત્ર નીચે માલુમ પડી. કહેલિયાની દાસીએ તેને શા માટે પત્ર લખ્યો ? તેણે પત્ર વાંચ્યો તો જણાયું કે કહેલિયા બહુજ માંદી છે !

નવરોજ તરતજ પોશાક બદલી બહાર જવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

મસલત

કર્ણેલિયાના મંદવાડના સમાચાર સાંભળી નવરોજી શોકાતુર બની મેતા સાહેબના બંગલા તરફ જવા લાગ્યો; તે વખતે સંધ્યાકાળ વીતી ગયો હતો. રાજમાર્ગે ગ્યાસના દીવાથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યો હતો. રસ્તાપર ધીમે ધીમે માણસની ગીરદી ઓછી થતી આવે છે, એવે વખતે નવરોજી લથડતે પગલે મેતા સાહેબના દરવાજા સામે આવી પહોંચ્યો, અને અધીર ભાવે ત્યાં, આંટા મારવા લાગ્યો; પરંતુ અરધો કલાક વીત્યો છતાં ત્યાં કોઈ જણાયું નહિ. કર્ણેલિયાને કેમ છે તે જાણવાને કાંઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ.

આમ બેમાન જેવી અવસ્થામાં તેણે ખીસામાં હાથ નાખ્યો, હાથ નાખતાંજ એક કાગળ હાથમાં આવ્યો; ગ્યાસના પ્રકાશમાં તેણે તે કાર્ડ વાંચ્યું; વાંચતાંજ જણાયું કે દસ્તુર સાહેબે તેને યોડા કલાક પહેલાં જે કાર્ડ આપ્યું હતું તેજ આ કાર્ડ છે. નવરોજીએ માર્યું કે દસ્તુર સાહેબને મળતાં કદાચ કર્ણેલિયાના સમાચાર જાણવાની સગવડ મળે. તેણે એલિનસ્ટન સર્કલ તરફનો દસ્તુર સાહેબના બંગલાનો માર્ગ પકડ્યો.

દસ્તુર સાહેબના રાજમહેલ જેવા બંગલા આગળ આવી નવરોજીએ જોયું કે દરવાજા હાથમાં ખંદુક લઈ દરવાજા ફેરા મારે છે. નવરોજીએ તેને કહ્યું:—“મારે એક વખત દસ્તુર સાહેબને મળવું છે.”

દરવાજા કાણુવાર નવરોજી સામા ઉભા રહી દરવાજાપરના ગ્યાસના દીવાના પ્રકાશથી તેને પગથી તે મથા સૂધી તપાસ્યો, પછી ગંભીર અવાજે બોલ્યો:—“સાહેબ ઘેર નથી.”

નવરોજી મોટા માણસોના આકર-નોકરોના સ્વભાવથી જાણીતો હતો; તેણે ખીસામાંથી દસ્તુર સાહેબના નામનું કાર્ડ બહાર કાઢી તેનાપર પેન્સિલથી લખ્યું:—“એક મિનિટ મળવાની પ્રાર્થના છે-નવરોજી.”

કાર્ડ દરવાજાના હાથમાં આપી નવરોજીએ કહ્યું:—“આ કાર્ડ અત્યારેજ તમારા રોડને પહોંચાડો.”

આ વખતે દરવાજાથી ના કહેવાઈ નહિ; તે સમજી ગયા કે

જે માણસ મારા શેઠના નામનું કાર્ડ લાગ્યો છે તે ગમે તેવો હોય પણ મારા શેઠથી અજાણ્યો તો નથીજ. કાર્ડ લઈ દરવાને થોડે દૂર જઈ એક નોકરના હાથમાં તે કાર્ડ સૂક્યું, અને પોતે પોતાની જગાએ આવી ગંભીરતાપૂર્વક ફેરા મારવા લાગ્યો.

એ મિનિટમાં દસ્તુર સાહેબ ઉતાવળા ઉતાવળા બહાર આવ્યા, દરવાને તેને દરબજા પાસે આવતા જોઈ ત્રણ હાથ દૂર ખસી જઈ લશ્કરી રિવાજ મુજબ સલામ કરી દસ્તુર સાહેબે તે તરફ નજર ન કરતાં બંને હાથે નવરોજીને બેટી હસતાં હસતાં પૂછ્યું, “અત્યારે શી જરૂર પડી ?”

નવરોજી નીચી નજર કરી બોલ્યો:—“કહેલિયા બહુ માંદો છે.” નવરોજીને કેવી રીતે આ ખબર મળ્યા તે વાત તેણે દસ્તુર સાહેબને જણાવી.

દસ્તુર સાહેબે થોડીવાર વિચાર કરી કહ્યું:—“અત્યારે મારે શું કરવાનું છે તે કહો ?”

નવરોજીએ કહ્યું:—“આપ જાતે એક વખત કહેલિયાને જોઈ નહિ આવો ત્યાં સુધી તેને શો મંદવાડ છે તે જણાશે નહિ.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“એ કામ મને યોગ્ય છે કે નહિ તે વિચારી જુઓ, મેં કાલે વિવાહ લોડવાનો જે પત્ર મહેતા સાહેબપર લખ્યો છે તે કામ શિષ્ટાચાર્યુક્ત થયું નથી; તેને વળી ચોવીશ કલાક થયા નથી ત્યાં તેની દીકરીના સમાચાર લેવા જેવા અને તે બાબત પત્ર લખવો એ તો ભયંકર ઘટ્ટતા ગણાય ! ધણી લોકો એમ પણ વિચારતા હશે કે મારા આવા વ્યવહારથીજ કહેલિયાના હૃદયને ધક્કો લાગ્યો છે. આવી અવસ્થામાં આમ કંઈ તો મારો અપરાધ બધાંને ન માફ કરવા જેવો લાગે.”

નવરોજી દીલગીર અવાજે બોલ્યો:—“આપની વાત સાચી છે.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“તમે હતાશ થશો નહિ, મારી એક દરની સંબંધી બાઈ છે, તેનું નામ રમલાબાઈ જીજીબાઈ, તેના પતિ જાજીભાઈ જીજીબાઈ મેતા સાહેબના સંબંધી છે; આથી રમલાબાઈ દરેજા મેતા સાહેબને ઘેર જાય છે; તેને વિનંતિ કરતાં મને લાગે છે કે તે મેતા સાહેબને ઘેર જઈ કહેલિયાના સમાચાર લાવી શકશે રમલા અત્યંત બુદ્ધિશાળી છે, તે બધી જાતના સમાચાર લઈ આવશે, મારી ગાડી તૈયાર છે, હું એક વખત તેની પાસે જઈ તમે પણ ચાલો.”

દસ્તુર સાહેબે નવરોજના જવાબની રાહ જોયા વિના તેને તેનો હાથ પકડી ગાડીપર ચઢાવ્યો, અને તેને પોતાની પડખે બેસાડી કોચમેનને ફાજલબાદ સાહેબને ઘેર જવાનું જણાવ્યું.

દરવાન મુગો મુગો પોતાના શેઠનું કાર્ય જોયાં કરતો હતો; એક સામાન્ય માણસ સાથે પોતાના શેઠને પોતાના ખરોખરીઆની માફક વર્તતો. જોઈ તેને પોતાની આંખનો વિશ્વાસ ન આવ્યો; પરંતુ પોતાની આંખો ખોટું જૂએ છે તેમ પણ તે માની શક્યો નહિ; તેથી ખિચારો પહેલાંની માફક ખાધે બંદુક ચડાવી આમતેમ દરવા લાવ્યો.

દશ મિનિટમાં દસ્તુર સાહેબની 'લેન્ડો' ફાજલબાદ સાહેબના ખંગલા પાસે આવી પહોંચી, ગાડી ઉભી રાખતાં રાખતાં તો દસ્તુર સાહેબ નીચે ઉતરી પડ્યા અને નવરોજને કહ્યું:—“ તમે ગાડીમાંજ રહો, હું હમણાંજ આવું છું. ”

અહિં અમે રમલાબાદ સાહેબાની કંઈક ઓળખાણ આપીશું. રમલા સુંદરી છે, પારસીઓમાં એના જેવી સુંદરીની સંખ્યા થોડીજ છે, તેનાં સૌંદર્યમાં કશી ભૂલ નહોતી, જેમ તેનું શરીર પાકેલી દ્રાક્ષની માફક રસથી ભરેલું હતું, તેમ મુખ પણ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની માફક હાસ્યથી ભરપૂર હતું, તેનાપર આંખો ખીસેલાં કમળપર બેઠેલા ભમરાની માફક અતિ સુંદર હતી, તેના કાળા વાળનો જથ્થો જોઈ ચોમાસાના આકાશમાંનાં વાદળાં સાંભરી આવતાં; છતાં તે વાળ એવા તો તરંગિત હતા કે વસંતઋતુના મલયપવનના હિલ્લેલથી મોજા ઉઠાળતી તરંગિણીનાં વક્ષ સિવાય બીજાં એકેય ઉપમા તેને આપી શકાય નહિ. રમલા હંમેશાં આનંદી રહેતી; નાયત્રામાં, ગાવામાં, મસ્કરી કરવામાં, રસવાળી વાતો કરી બધાનું મનરંજન કરવામાં તેની ખરોખરી કરનાર સુંદરી પારસી સમાજમાં એક જ નહોતી. પોશાકના બપકમાં કોઈ તેને હઠાવી શકતું નહિ, રમલા ચતુર રસિક અને બહુ બોલી હતી, અને તે ઉપરાંત તેનામાં રમણી સુલભ લજ્જા અને સંકોચનો અભાવ હતો; તેથી તેનાં ચારિત્ર સંબંધે અનેક નવરા માણસો ગમે તેમ બોલતા; પરંતુ તેના ચારિત્રમાં કોઈ પણ દોષ નહોતો, તેનો પતિ તેને ચાહતો હતો, તેનાથી બીજા પણ હતો.

એક સુંદર સાડી ઓઢી સુર સુંદરીની માફક નયન-મન મોહિની મૂર્તિ ધારણ કરી રમલા પોતાની કાંઈ સખીને ત્યાં જવા માટે તૈયાર થઈ કંઠેડામાં ઉભી હતી, એ વખતે દસ્તુર સાહેબ તેની સામે આવી ઉભા રહ્યા. રમલા દસ્તુર સાહેબને સગપણ સંબંધે દૂરની બહેન થતી હતી, પરંતુ બંને એક ખીજાને નામે બોલાવતાં હતાં રમલાએ તેને બેઠા નવાઈ પામી પૂછ્યું:—“ કેમ દીનશા, અત્યારે એકાએક ! હું શું સ્વપ્ન જોઈ હું કે ઇન્દ્રજાળ ? ”—દસ્તાખમાં દીવો બળતો હતો, તે પ્રકાશમાં દસ્તુર સાહેબનું મુખ જોતાંજ રમલાનું વાક્ય અરધુંજ રહી ગયું, તેણે જરા શરમાઈ જતા પૂછ્યું:—“ કેમ, કાંઈ ખરાબ બળર છે ? ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ હા; કળેલિયા બહુ માંદી છે. ”

રમલાએ નવાઈ પામી પૂછ્યું:—“ ખરેખર ! કેવા ખરાબ સમાચાર ! તેને શા મંદવાડ છે ? ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ હું કશું જાણતો નથી, સમાચાર શા છે, તે જાણવાને માટે તમે ઘસી મોકલી શકશો નહિ ? ”

રમલા પોતાની મોટી આંખો દસ્તુર સાહેબ તરફ ફેરવી નવાઈ પામ્યા જેવા સ્વરે બોલી:—“ તમે મારી સાથે મજૂરી કરો છો કે શું ? તમે જાતે ન જતાં મને માણસ મોકલવાનું કહો છો ! ”

દસ્તુર સાહેબે ગંભીર અવાજે કહ્યું:—“ મારે માટે ત્યાં જવું અસંભવિત છે. બધી વાત જાણ્યાબાદ તમને જરાપણ નવાઈ નહિ નહિ લાગે; પરંતુ અત્યારે હું તમારે કૌતુહલ શાંત પાડી શકતો નથી. મને કંઈ પણ ન પૂછતાં મહેરબાની કરીને હું કહું તેમ કરો; અને વધુમાં એ જણાવું છું કે આ વાત કાઠને કહો તો તમને મારા સમ છે. તમારા પેટમાં વાત ટકતી નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું.”

રમલા મહા મુશ્કેલીએ દસ્તુર સાથે બયાનક તર્કચુક્તિ પ્રસાદન અટકાવી શકી; તેણે કહ્યું:—“ ઘરમાં એક નાનો છોકરો માત્ર છે, હું તેની પાસે બેસી વાતો ન કરું તો તે ખાઈ શકતો નથી; જમવાનું તૈયાર છે, માટે તેને ખવરાવી હું જાતેજ કળેલિયાની તપાસ કરું છું; એક ટેકાણે જવું હતું, પણ હવે ત્યાં જવાનું મોડી વાળુ છે. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ બહુ આભાર થયો બહેન; હવે હું ઘેર જઈ છું, તમે આવી મને ઘેર મળજો, ”

રમલાએ કહ્યું:—“ એમ તે કાંઈ જવાય ? જમવાનું તૈયાર છે, તમે અહિંજ જાઓ. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ તેમાં કાંઈ અડચણ નહોતી, પરંતુ હું એક મિત્રને ગાડીમાં રાખી આવ્યો છું; તે માટે વિલંબ કરી શકતો નથી. ”

રમલાએ કહ્યું:—“ વાર, ત્યારે વધુ શું કહેવું, જેમ અને તેમ જલદી તમને ખજાર પહોંચાડીશ. ”

દસ્તુર સાહેબ ગાડી તરફ આવ્યા; તેણે નવરોજીને કહ્યું:—“ જો કહેલેલિયા સખત માંદી હોત તો રમલાને ખજાર હોત. પરંતુ રમલા કાંઈજ બાંધતી નથી, માટે મને ડાગે છે કે કહેલેલિયાને વધુ પીડા નહિ હોય; વાર, જે દશે તે હમણાંજ જણાશે, પરંતુ તમે સમાચાર જણ્યા સિવાય ઘેર બેઈ શકશો નહિ; તેટલો વખત આપણે વાતોમાં ગાળશું, ચાશે, મારે લાંબ જામજો. ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ આપને ઘેર જવું ! ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ તેમાં કાંઈ હરકત છે ? અમે કાંઈ સોનું રૂપાંખાતા નથી, અને તમારે માટે કાંઈ વધુ તૈયારી પણ કરવી પડશે નહિ; આપણે અને સાથેજ જામશું. ”

નવરોજી વધુ આનાકાની કરી શક્યો નહિ, દસ્તુર સાહેબને ઘેર આવી તે તેની લાઈબ્રેરીમાં બેઠો. દસ્તુર સાહેબે તેને વાતમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ વાત જામી નહિ, દશ વાગતામાં અને જામી પરવાર્યા.

સુંદર ‘મેન્ટલિસ’ પરની ઘડિઆળમાં ટૂન ટૂન કરતા દેશના ટકોરા થયા; ત્યાર પછી લગભગ એ મિનિટ પછી વાવાઝોડાની માફક એસેન્સની સુગંધી અને અલંકારના ઝંકારથી તે ઓરડાને ચંચળ કરી મૂકતી રમલા ઉઠાવળે પગલે દસ્તુર સાહેબ સામે આવી ઉભી. દસ્તુર સાહેબ કુંવારા હતા, તેનું ઘર રમણીના સંપર્ક વિનાનું હતું; આટલી રાતે રમલા એકલી દસ્તુર સાહેબના ઘરમાં આવી તે બરાબર નહોતું; પરંતુ રમલાને આવાં કોઈ કાર્યમાં સંશય નહોતો.

રમલાએ દસ્તુર સાહેબ પાસે આવી ખુરશીપર બેસતાં કહ્યું, “ મારો વિચાર તમને ચિઠ્ઠી લખવાનો હતો, પરંતુ મરજની મારી

હું અહિં આવી છું; તમે બહુ ખોટું કામ કર્યું છે; જે કામ તમે કર્યું છે, તે પરથી હું તમને સજ્જનન પુરૂષ માની શકતી નથી.”

દસ્તુર સાહેબે વિનંતિના અવાજે કહ્યું:—“ રમલા, થોભો. ”

રમલા ગુસ્સે થઇ બોલી:—“ હવે તમે મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બોલશો નહિ; તમારા પેટમાં આટલું બધું પાપ છે તે હું પહેલાં જાણતી નહોતી. મેં પ્રથમ વિચાર્યું હતું કે કલેલિયા પોતે જોવા ન જતાં મને શા માટે મોકલે છે? પરંતુ હવે બધું જણાયું. તમે જાણો છો કે કલેલિયાના આ મંદવાડ માટે કોણ જવાબદાર છે? તે તમેજ છો, મને લાગે છે કે તમે પાપી છો ! ”

દસ્તુર સાહેબે તે ઓરડાના એક ખુણામાં બેઠેલા નવરોજી સામે જોઈ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ કેમ? મેં તમને કહ્યું છે કે મંદવાડ વધુ નથી. ”

તે ઓરડામાં ખીજી કોઇ બેઠું છે તેની ખબર રમલાને નહોતી; દસ્તુર સાહેબનાં વાક્યથી તે ચમકી બોલી ઉઠી:—“ હાય સત્યનાથ વત્સુ ! મેં તો ધાર્યું હતું કે તમે એકલાજ છો. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ કંઈપણ અડચણ નહિ, તે મારા નવા મિત્ર છે; નવરોજી સાથે તમને ઓળખાણ કરાવું છું. અત્યારે તો તેની ઓળખાણ આપવા જેવું કશું નથી, પણ થોડા દિવસમાં મારા એ મિત્રની પ્રયાતિ આખા હિંદમાં ફેલાઇ જશે. ”

નવરોજીએ માથું નમાવી રમલાને માન આપ્યું. રમલા નવવાણ સામું જોઇ રહી; આવા ગરીબ માણસને પોતાના મિત્ર તરીકે ઓળખવા દસ્તુર સાહેબને શરમ કેમ ન આવી, એ રમલાને બહુ નવાઈ લાગી. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ ત્યારે શું કલેલિયા ખરેખર માંદો પડી છે; તમે તેને જોઇ ? ”

રમલાએ કહ્યું:—“ હા, આ વખતે જો તમે તેને જોવ તો તારૂં પાપાણ જેવું હૃદય પણ ફાટી જત; તેના તરફ તમે જે જંગલી વર્તન ચલાવ્યું છે તે જાણી તમને નક્કી પચાતાપ થાત. કલેલિયાને જોતાં તે ઓળખી શકતી નથી, તેનું શરીર એટલું તો દુબળું પડી ગયું છે કે પથારીમાં દેખાતું પણ નથી, તેની બંને આંખોમાંથી આંશુ ની ધારા ચાલી જાય છે. ”

આ સમાચાર નવરોજીથી સહન થઈ શક્યા નહિ, તેણે નિ-
સાસો મૂકી કહ્યું:—“ ત્યારે શું બચવાની આશા નથી ? ” જે અવાજે
તેણે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે અવાજે રમલા જેવી વિલાસિની રમણીનાં
હૃદયને પણ સ્પર્શ કર્યો; તેણે માયાળુ અવાજે કહ્યું:—“ સાહેબ,
એટલું બધું કંઈ નથી. આપ કહેલિયાની અવરથા જેટલી ખરાબ
ધારો છો તેટલી ખરાબ નથી. ડોક્ટરે કહ્યું છે કે:—“ હાલમાં બ્લીક
રાખવા જેવું કંઈ નથી; એકાએક હૃદયને ધક્કો લાગવાથી આ બધું
થયું છે એમ ડોક્ટરો ખાત્રીપૂર્વક કહે છે. ”

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“ એવો શો આઘાત લાગ્યો ? ”

રમલા:—“ એ વાત મેં કોઈને પૂછી નથી, તે પૂછવા છતાં તેના
ખરાબર જવાબ મળત કે કેમ તે ખાત્રીત પણ મને સંદેહ છે. હું
અતુમાન કરું છું કે દીનશાએ એકાએક વિવાહ તોડ્યો. તેથી કહે-
લિયાના હૃદયને આઘાત લાગ્યો હશે. ”

દરતુર સાહેબે ગંભીર અવાજે કહ્યું:—“ તમે ખાત્રીથી જાણ્યો
કે તમે જે કારણ બતાવો છો તે તદ્દન ખોટું છે. મને લાગે
છે કે તમે મારી પાસે કોઈ કોઈ વાત છૂપાવો છો; તમારે
સંકોચ પામવાની જરૂર નથી, જે કંઈ જાણી શક્યાં હો
તે કહો. ”

રમલા:—“ ખરેખર હું કોઈની પાસે કોઈપણ વાત જાણી શકી
નથી, તેમ મને તેમ કરવાની સમ્મત પણ મળી નથી. મેં જઈ
જેયું કે કહેલિયા નિશ્ચેષ્ટભાવે પથારીમાં પડી છે, અને તેનાં મા-
બાપ તેનાં માથાપર બેસી તેના વરસ જોઈ રહ્યાં છે; તેઓનો આવ
જેવાં તેઓ જાણે પોતાની કન્યાના મોટા દોષમાં આવી પડ્યાં ન
હોય તેવું જણાયું; જાણે તેઓ જાતેજ પોતાની દીકરીનો વધ કરવા
બેઠાં હોય નહિ તેવું જણાયું, તેઓનું મુખ જોઈ મને બ્લીક લાગી,
તેથી મેં જેટલું જાણવા ધાર્યું હતું તેટલું ન જાણી શકી, તોપણ
મારાથી ખતી શકે તેટલી મેં તપાસ કરી. તે દિવસે તમે કહેલિયા
પાસેથી ચાલ્યા આવ્યા, તે પછી શું બન્યું તે કોઈ જાણી શક્યું
નથી; તોપણ એટલું તો જાણી શકી કે તે પછી તે બહાર ગઈ
નહોતી, તેમ તેને કોઈની વરસથી પત્ર પણ મળ્યો નહોતો. તમે
આવ્યા તે પછી બે કલાક બાદ તેની દાસીએ તેને શયન ગૃહમાં ગતી

જાન્ય હતી, તે વખતે તેનું મ્હોં અતિશય ઉતરી ગયું હતું, તેનાં મુખ-
પર લોહીનું ટીપુંએ નહોતું; તે વખતે જતાં જૂમ પાડી મૂર્છા ખાધ
પડી, ત્યારથીજ તે ખેબાન છે ! ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ આ બધી વાત તમે મને પત્રમાં
લખી ન જણાવતાં જાતે કહેવા આવ્યાં તે ઠીક કર્યું નહિ. ઘણા મા-
ણસો તમારૂં ખરાબ બોલે છે, એ દુઃખની વાત છે પણ અસંગત
તો નથી. ”

રમલા હસતી હસતી બોલી:—“ એ માટે તો ચિંતામાંને ચિં-
તામાં મને રાતે ઉંઘ પણ આવતી નથી. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ પરંતુ જ્યારે મારી સમક્ષ કોઈ તમારી
નિંદા કરે છે, ત્યારે હું તમારો પક્ષ લઈ ખૂબ કહ્યોએ કંઈ છું
તમારો દોષ એ છે કે તમે તમારા વિચાર મુજબજ ચાલો છો
કલંકની ખેડીક તમને જરાપણ નથી. પરંતુ હું જાણું છું કે તમારું હૃદય
જેવું કામળ છે, તેવુંજ ઉદાર છે; તમારાં ચરિત્રને કલંક સ્પર્શ પણ
કરી શકે નહિ. ”

રમલા જીવનમોહન હારય હસી બોલી:—“ દીનશા આજકાલ
તમે વખાણ કરવામાં હોશિયાર થતા જાઓ છો ! આ નવીન
વિદ્યા તમને કોણે શીખવી ? એની જરૂર પણ શી છે ? તમારો અભિ-
પ્રાય સ્પષ્ટ રીતે કહો. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ રમલા, હું તમને એક છુપી વાત
કહેવા ઇન્દ્રિયું છું. વાત સામાન્ય નથી; આ વાતપર બે માણ-
સોની આખર-આખર તો શું પણ નિંદગી પર્યંતનો આ-
ધાર છે. ”

દસ્તુરસાહેબ શું કહેવાના છે, તે નવરોજ સમજી ગયો; તે
ઉદ્વિગ્નમયે ચહેરે દસ્તુરસાહેબ સામું જોઈ રહ્યો.

દસ્તુરસાહેબે તેનું મન જાણી:—“ નવરોજ, આ વ્યવહારમાં
કેવળ તમારીજ આખર જોડાયેલી છે, એમ નથી, હું પણ એમાં
છું. ” તે પછી રમલા તરફ જોઈ તેણે કહ્યું:—“ કર્ણેલિયાની ઘસી
પાસેથી બીજું કંઈ સાંભળ્યું નથી ? ”

રમલાએ કહ્યું:—“ યોડી વાત સાંભળી છે, તમે મેતા સાહે-
બને ઘેરથી ચાલ્યા આવ્યા ત્યાર પછી તેમના મિત્ર ખાનબહાદુર

મેજનજી પટેલ તેમને મળવા આવ્યા હતા તેણે મેતાસાહેબ સાથે ભારે કજીઓ કર્યો હતો; થોડીવાર પછી તે આજ્યા ગયા; ત્યાર પછી મેતાસાહેબ અને અમિના વચ્ચે લડાઇ થઇ અને લાગે છે કે કર્ણુ-લિયાએ એ લડાઇની હકીકત કંઈ કંઈ સાંભળી હતી.”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“ રમલા, મને લાગે છે કે આમાં કંઈ છુપું રહસ્ય છે; બધી વાત જાણ્યા પછી તમારા જેવી બુદ્ધિશાળીને કંઈ અજાનું નહિ રહે ”—દસ્તુરસાહેબે કર્ણુલિયાની સાથે નવરોજની પ્રેમ-કહાણી ટુંકામાં કહી.

રમલાએ સ્તબ્ધભાવે અત્યંત મનપૂર્વક એ અપૂર્વ પ્રેમ-કહાણી સાંભળી; સાંભળતાં સાંભળતાં તેના મુખપર એક વખત હાસ્ય તર-વરી રહેતું હતું; એક વખત દુર્ભાગ્ય પ્રણયી યુગલની તરફ અમાધ સહાનુભૂતિથી તેનું હૃદય ગળી જતું હતું, બધી વાત સાંભળી એક નિશ્વાસ નાખી તે બોલી, “ દીનશા, મને માફ કરો, મેં અજાણતાં તમારો તિરસ્કાર કર્યો છે. ”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“ તે માટે તમે દુઃખી થશો નહિ; મને લાગે છે કે મારા આ મિત્રના માર્ગમાં કંઈ અડચણ આવી પડ-વાની છે. કર્ણુલિયાની વિનંતિથી મેં વિવાહની આશા છોડી દીધી છે, તે જો આમની સાથે વિવાહ કરી સુખી થાય તો તેમાં મને કંઈ હરકત નથી; પરંતુ આ સગવડ જોઈ કોઈ બીજો તેને પરણે, તે મારાથી સહન થઇ શકશે નહિ. ”

રમલાએ કહ્યું:—“ અંદરની વાત કંઈ સમજાતી નથી. ”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“ જો મને તમારી મદદ મળે, તો હું સહજ વાતમાં એ રહસ્ય જાણી લઇશ. ”

રમલાએ ઉત્સાહ સાથે જણાવ્યું:—“ એ વાત તો નજીવી છે, તમે જો કહો તે કરવાને હું તૈયાર છું, હવે શું ધાર્યું છે ? ”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“ ના, હજી સૂધી કંઈ ધાર્યું નથી; તો પણ હાલ તરતમાં તો તમારે એક કામ કરવું પડશે, કર્ણુલિયાની દાસીને તમારે મારા આ મિત્રને મળવાનું કહેવું પડશે. ત્યાર પછી જો કરવાનું હશે તે થશે. ”

ધડિઆળમાં ટન ટન કરતા અગિયાર વાગ્યા, રમલા ટકેરા સાંભળી અમઝી તેણે કહ્યું:—“ શું અગિયાર વાગ્યા ! મારા પતિ

તો જણે છે કે હું આજે મારી સખીને ત્યાં ગયું છું. વારૂ, હું જઈ છું, કાલે પાછી મળીશ.”

દસ્તુરસાહેબે નવરોજીને કહ્યું:—“રમઝાની પાસેથી કાલે કાંઈ નવું જણવાનું મળશે. તો પછી તે એની જુદાકણી છે કે આજની વાત તેને યાદ રહે તો સાફ.”

બીજે દિવસે બપોર પછી કર્ણેલિયાની દાસી ઇસિઆઇએ નવરોજી સાથે મેળાપ કર્યો. નવરોજીએ તેને મ્હોડે સાંભળ્યું કે કર્ણેલિયાની દશા આશ્વાપ્રદ નથી દાસીએ ખાત્રી આપી કે હું દરરોજ તમને સમાચાર આપીશ.”

ત્રીજે દિવસે સવારમાં ઇસિઆઇએ તેને જણાવ્યું કે કર્ણેલિયાનો તાવ વધ્યો છે જ્યારે તે નવરોજી સાથે વાત કરતી હતી ત્યારે મેતાસાહેબનો ખાનસામાં બેજનજી પટેલ ટપાલમાં કાગળ નાખવા માટે જતો હતો, તેણે આડી આંખે ઇસિઆઇ તથા નવરોજીને જોઈ લીધાં; દાસી કે નવરોજીએ તેને જોયો નહિ દાસી ધીમે અવાજે બોલી, “ડોક્ટરે કહ્યું છે કે આજ સાંજે તાવ ઉતરી જશે, સંધ્યાકાળ પછી હું આપને અહિં મળી ખબર આપી જઈશ.”

નવરોજીએ આખો દિવસ ચિંતામાં ગાળ્યો; સંધ્યાકાળ પહેલાં તે તે ડોક્ટરે આવી દાસીની શરૂ જોવા માગ્યો, અંધારું થઈ ગયું, એ વખતે દાસીએ આવી ખબર આપ્યા કે ‘હવે કશી ચિંતા નથી તાવ ઉતરી ગયો છે, ઉંઘ આવી ગઈ છે.”

દાસી જતી રહી તે પહેલાં દસ્તુરસાહેબ ત્યાં હાજર થયા હતા; કર્ણેલિયાને તાવ ઉતરી ગયો છે એ સમાચાર જાણી તે બંને બહુ આનંદ પામ્યા. સંધ્યાના અંધકારમાં બે માણસો રસ્તાપરનાં એક ઝાડ આડે ઉભા રહી તેને જોઈ રહ્યા હતા:—તેમનો એક હતો જમશેદજી અને બીજો હતો બેજનજી.

દાસી ગયા બાદ દસ્તુર સાહેબે નવરોજીનો હાથ પકડી બીજી બાજુ પ્રયાણ કર્યું. જમશેદજીએ બેજનજીને પૂછ્યું:—“એ છોકરો શું તમારા શેઠની દીકરીનો આશક છે?”

બેજનજીએ કહ્યું:—“તેમાં કશો શક નથી.”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“છોકરાને આજબે છે?”

બેજનજીએ કહ્યું:—“એક દિવસ તેને બંગલા પાસે આંટા

મારતો જોઈ મેં તેનો પીછો પકડ્યો હતો, તેનું ઠેકાણું જ્યાં મેં જોયું છે એક દાસીએ મને જણાવ્યું છે કે તેનું નામ નવરોજ છે, ને તે ચિતરાનું કામ કરે છે.—”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ અને તેની સાથે પેલો ગૃહસ્થ કોણ હતો ? ”

એજનજીએ કહ્યું:—“ તેનું નામ દત્તરસાહેબ; તેની સાથે મારા શેઠની દીકરીનો સંબંધ થયો હતો. ”

જમશેદજી આ વાત સાંભળી એકાએક ગંભીર સ્વરે બોલ્યો, “ એકજ યુવતીના પ્રેમી પર:પર મિત્ર થઈ શકે નહિ; આની મિત્રાત્વનું કારણ શું ? આમાં નફી કંઈ રહસ્ય છે. ”

એજનજીએ કહ્યું:—“ એ હોય શકે, પણ હું જાણતો નથી. ”

જમશેદજીએ પૂછ્યું:—“ મેતાસાહેબે દત્તરસાહેબને ખોવાની કન્યાનો વિવાદ તોડવાનું જણાવ્યું હતું કે ? ”

એજનજીએ કહ્યું:—“ ના, દત્તરસાહેબે જાતેજ વિવાદ તોડ્યો છે. ”

આ વાત જમશેદજીને કોપકા જેવી લાગી તે કંઈ પણ ન સમજવાથી થોડીવાર એજનજી સામું જોઈ રહ્યો, ત્યાર પછી ગુસ્સાથી દહેવા લાગ્યો, “ એક છોકરો મારો ઉદ્દેશ બચાવે કરશે ? મારી પ્રતિજ્ઞા તોડશે !—સાવધાન, નવરોજ ! જો તું મારા માર્ગમાં કંટક થશે તો એક પગલાને હું તને એવે સ્થાને મોકલીશ કે જ્યાંથી તું કદી પાછો ફરીશ નહિ. ”

પ્રકરણ ૨૧ મું

પિતા અને પુત્ર

નવરોજ દત્તર સાહેબ સાથે ગયો એટલે જમશેદજીના એક જસુસે તેનો પીછો પકડ્યો. કર્ણેલિયાના સાબ થવાના સમાચારથી તેનું મન આનંદમાં હતું. જાને દત્તરસાહેબને ઘેર આવી વાતો કરવા લાગ્યા; નવરોજીએ કહ્યું, “ આજે મને એટલી બધી શાન્તિ વળી છે કે હવે મારે મારું કામ શરૂ કરવું પડશે, હાલમાં મેં એક જાન-રહસ્ય જાંબો ચિતરવાનું કામ માથે લીધું છે—હમણાં મારું બન્યું હોવાથી હું ત્યાં ન જતો, પણ કાલથી હું ત્યાં બેઠો. ”

એ બંગલો પ્રસિદ્ધ પારસી ધનપતિ દોરાબજી કામાનો હતો, જળલામાં કરવાનાં ચિત્રામણનો ભાર તેણે નવરોજી પર મૂક્યો હતો. અમ શરૂ કરવાને દિવસે સવારમાં નવરોજી વૃદ્ધ કામા સાહેબને મળવા ગયો.

કોણ જાણે શાથી, તે વખતે કામા સાહેબ બહુ જુનું થયા હતા; નવરોજીએ દરવાન પાસે આ સમાચાર સાંભળી તેણે તેને તેનું કારણ પૂછ્યું દરવાને કહ્યું, “સાહેબના વકીલ તેને મળવા આવ્યા હતા, તે આવ્યા પછી હુન્નુરનો મિલ્લન ગરમ થઈ ગયો છે. જે કોઈ પાસે જાય છે તેને બચકાં બચાં સિવાય છોડતા નથી.

નવરોજીએ કહ્યું:—“પણ આજે મને તેણે મળવાનું જણાવ્યું છે.”

દરવાને કહ્યું:—“ત્યારે જાઓ, પણ બચકું ભરવા આવશે ત્યારે નામવામો રરતો નહિ મળે.”

વૃદ્ધ કામા સાહેબ નવરોજીને ચાહતા હતા, એ પર વિશ્વાસ મૂકી નવરોજી તેના ઝોરડા વાગળ આવી પહોંચ્યો. નવરોજીએ બારણા પર ધીમે ટકોરો કર્યો કે તરત મોટા અવાજથી કામાસાહેબે પૂછ્યું:—“વળી કોણ મને ખીજવવા આવ્યો છે !”

નવરોજી બારણું ફેલી કામાસાહેબ પાસે આવ્યો, વૃદ્ધને સલામ કરી બોલ્યો:—“સાહેબ, હું આપની આજ્ઞા મુજબ આપને મળવા આવ્યો છું. !”

કામા સાહેબ નવરોજીને જોઈ લગાર ઠંડા પડ્યા, “તું આવ્યો છે, આ ખુશી પર ખેસ; તું બહુ સારો છોકરો છે, તને જોઈ મને આનંદ થાય છે. તારા જેવો સુશીલ શાંત છોકરો મારે હોય તો હું કેટલો ખુશ થાત ! તારે જો કોઈ પણ જાતની મદદ જોઈતી હોય તો મને કહેજે. હું તને બધી જાતની મદદ આપવાને તૈયાર છું.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“સાહેબની મારાપર બહુ કૃપા છે, પરંતુ હાલમાં મારે કશી મદદની જરૂર નથી.”

કામા સાહેબે કહ્યું:—“તારે વિષે વિચાર કરતાં મને વખતો વખત લાગી આવે છે. તારાં માબાપ જીવતાં હોત તો તારા જેવા સુલવાન પુત્રને જોઈ કેવાં ખુશ થાત ! છોકરો જો સારો હોય તો તેનો પિતા તેને માટે બધું કરી શકે તું મારા દીકરાને જાણે છે ?”

આ વખતે નવરોજી, વૃદ્ધતા કોધનું કારણ સમજી ગયો, તે સમજ્યો કે તે પોતાના પુત્રના કોષ વ્યવહારથી અતિ ખિન થઈ આવત કહે છે. વૃદ્ધતા પ્રશ્નથી લગાર અચકાઈ તેણે કહ્યું:—“આપના પુત્ર સાથે મારે થોડો પરિચય છે.”

વૃદ્ધે કહ્યું:—“મારા છોકરાના ગુણો મને લાગે છે કે તું જાણ્યો નથી. તેનો સ્વભાવ, ચરિત્ર અને ચાલચલગત તદ્દન અદ્વાદ્ય ગઈ છે; અત્યારે તેના મનમાં એવો ખ્યાલ આવ્યો છે કે સરકાર પાસેથી એકાદ ખિતાબ લેવોજ નેહએ. મને બાપ કહેતાં પણ તેને શરમ આવે છે. પરંતુ કન્ટ્રાક્ટરના ધંધામાં મેં જે લાખો રૂપિયા મેળવ્યા છે તે ધૂળની માફક ઉડાવવામાં તેને કશી હરકત નથી આવતી.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“હજી ઉમ્મર નાની છે; બુદ્ધિ પકવ થઈ નથી.”

વૃદ્ધ ગુરુસાથી લાલચોળ થઈ બોલ્યો:—“દાદી મૂંઝ પાકવા આવ્યાં છતાં બુદ્ધિ ન આવી! અભાગીયો એટલો મૂર્ખ છે કે પોતાના બાપ પાસે પૈસા છે તેથી બધા ખુશામત કરવા આવે છે, એટલું પણ સમજી શકતો નથી. તેને હજી ત્રીશ વરસ પણ પૂરાં થયાં નથી, ત્યાં તો તેનો પૂરેપૂરો અધઃપાત થઈ ચૂક્યો છે; દર-રોજનાં જગરણથી, મઘપાનથી અને ખરાબ કાર્યોથી તેનો બધો કિત્સાદ નાશ પામ્યો છે, હવે મને સમજાય છે કે મેંજ તેને લાડ-લડાવી લડાવી બગાડ્યો છે. બહુ નાની ઉમરમાં તેની માનું મરણ નીપજ્યું હતું, આ એક દીકરા સિવાય સંસારમાં મારે કોઈ નહેતું, તેથી મારાં લાડ બોગવી તે ફાટી ગયો છે હવે હું તેને દબાવી શકતો નથી. હું તેને માસિક હજાર રૂપિયા વાપરવા આપું છું, તે સિવાય તેની માના કેટલાક રૂપિયા તેની પાસે રતાં, પરંતુ તેણે તે બધા ઉડાડી દીધા છે! મને ખબર નથી કે આવા કુપુત્રને હાથે મારા જેવા પિડા પામતા પિતાની સંખ્યા દુનિયામાં કેટલી છે? તે.”

વૃદ્ધ દોરાબજીની વાત પૂરી થતાં ન થત માં તેનો પુત્ર જહાં-ગીરજી ત્યાં આવી ચઢ્યો; છુપી રીતે તેણે પોતાના બાપની કાંઈક વાતો સાંભળી હતી; તેથી તે મ્હોં મચકોડી બોલ્યો, “હવે માઈ નિંદા ખૂબ થઈ! આટલી બધી નિંદા કરવી સારી નથી, તેણે નરકવાસ થશે, પોતે બહુ ગુણવાન કે ખીજના દોષોજ જોયા કરો એ.”

દોરાબજી પુત્રની વાત તરફ ધ્યાન ન આપતાં બોલ્યા:—
“જૂઓ, આ મારો ‘કુલદીપક પુત્ર’ તેની અત્યારે શી ઇચ્છા છે તે જાણો છો ? હું ક્યારે મરું તેજ તેની મોટામાં મોટી ઇચ્છા છે.”

જહાંગીરજી ખૂબ પાત્રી બોલ્યા:—“ના, ના, તદ્દન જૂઠી વાત.”

વૃદ્ધ ગુસ્સાથી બોલ્યા:—“મને જૂઠો કહેતાં તને શરમ નથી આવતી ? હું તારા ખરાબ આચરણની વાત કોઈને કહેતો નથી એટલે થું તું એમ જાણે છે કે હું આંધળો છું, પરંતુ તે અત્યાર સુધી જે જે કાર્યો કર્યાં છે તે બધાં મારાથી છૂપાં નથી, એ નક્કી જાણજે.”

જહાંગીરજી તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યા:—“વાર ! ત્યારે તો મારે છૂપાઈ જવા કીડીનું દર શોધવું પડશે.”

વૃદ્ધ નવરોજી તરફ જોઈ બોલ્યા:—“જે નવરોજી, ચોડા દિવસ ખેડવાં વાંચી હું ઝલાઈ ગયો હતો, વાની વેદનાથી હું બહુ દુઃખ ભોમતો હતો. તે વખતે આ અમાગીઓ હંમેશાં મારી પાસે બેસી રહેતો; તે જોઈ મેં ધાર્યું કે હાથ ! મારો દીકરો સુધર્યો ખરો, મારા પર તેને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ ખરી; પરંતુ પાછળથી મેં જાણ્યું કે એ સુપુત્ર મારી આમળ બેસી રહેતો હતો તેનું કારણ જૂઠું જ હતું; હું મારી મિશ્નતનો બંદોબસ્ત કેવી રીતે કરું, કેવી રીતનું વીચ કરું છું, તે જાણવા માટેજ તે રાત દહાડો મારી પાસે ધામે નાખી પડ્યો હતો. એક દિવસ મારી સ્થિતિ બહુ ખરાબ થઈ ગઈ, એટલે તે જશવંત નામના શરાફ પાસેથી દસ હજાર રૂપીઆ કરજે લઈ આવ્યો; અને તેને તેણે કહ્યું કે હવે એકાદ બે કલાકમાં મારા પિતા ડેકાણે પડી જશે.”

જહાંગીરજી ગર્જના કરી બોલ્યા:—“જૂઠી વાત; આ વાત કહેનાર હજાર વાર જૂઠો છે.”

વૃદ્ધની પાસે એક ખાત્રી ખુરશી હતી—પુત્રની વાત સાંભળી તેણે ગુસ્સામાં બાન ગુમાવ્યું; તરતજ તેણે ખુરશી ઉપાડી તેના પુત્ર પર ફેંકવા તૈયારી કરી; પરંતુ નવરોજીએ દરવજ ખુરશી લઈ દૂર મૂકી દીધી. જહાંગીરજી પિતાના ગુસ્સાની જરાપણ દરકાર ન કરતાં બોલ્યા, “જૂઓ, જૂઓ, પુઠાની પુદ્ધિ કરી ગઈ છે; તે માફ કરવા ઇચ્છે છે ! તેને વંશ જવાનો પણ ભય નથી ?”

નવરોજીએ એક ફક્તંગ મારી જહાંગીરજીનું મુખ દબારી કહ્યું:—
“ આપ ચુપ રહો, એક શબ્દ પણ બોલશો નહિ. ”

પરંતુ જહાંગીરજી ગુસ્સાથી ભાન ભૂલી બોલવા લાગ્યો:—
“ તમે દૂર જાઓ, બુદ્ધાની શક્તિ કેટલી છે તે જોવા દો. ”

વૃદ્ધ દોરાબજી કહેવા લાગ્યા:—“ હું કબૂલ કરું છું કે મારી પાસે કંઈક રોકડ નાણું છે, પરંતુ એ રૂપિયા હાથમાં આવતાં આ છોકરો ત્રણ દહાડામાં ઉડાડી દેશે. અભાગીઆને જ્ઞાન હોત તો સ્ત્રી પર રખડી એક છોડીને ઉગાડી લાવી તેને માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચત નહિ કાષ્ઠપણુ આખરદાર માણસનો દીકરો એક વેશ્યા માટે આટલો બધો ગાંડો બની જાય ? ”

જહાંગીરજી ગુસ્સાભેર બોલ્યો:—“ શું ! તમે ગુલબાઇ સાહેબાનું અપમાન કરવાનું સાહસ કરો છો ? તેના જેવી કેળવણી મુંદરીને તમે છોકરી કહી અપમાન કરો છો ? તે પણ હું સહન કરું છું પણ તેને વેશ્યા કહેતાં તમને શરમ ન આવી ? બુદ્ધ થઈ તમારી વિવેક શક્તિ તદ્દન નાશ પામી છે ! ”

વૃદ્ધ કામા સાહેબ ગુસ્સાથી બોલ્યા:—“ તારૂં કેટલી ગયું છે, તે હરામખોરોએ તારાપર જાદુ કર્યું છે ! પરંતુ મારી પાસે પણ જાદુનું ઔષધ છે, હું એ વેશ્યાને રાતોરાત એવી જગાએ મોકલી આપીશ કે તું તો શું પણ તારી સાત પેઢીમાં કાષ્ઠખોળી શકશે નહિ. ”

જહાંગીરજી ગંભીરપણે બોલ્યો:—“ તમે ગુલબાઇને છપાવી દેશો ? કેવું સત્યાનાથ ! તે પહેલાં માઈ માથું ઢાળી નાંખો. ”

વૃદ્ધ દોરાબજી બોલ્યા:—“ તારાં નાક કાન કાપતાં છતાં તને બુદ્ધિ ન આવી, તો પછી માથું કાપવાથી શું ફળ ? મેં માણસો મોકલી દીધાં છે, તેઓએ અત્યારસુધીમાં એ કામ પાર પાડ્યું હશે. ”

માઈ સત્યાનાથ વાળ્યું ! એમ કહી જહાંગીરજી ત્યાંથી ઝડપથી દોડ્યો; તેની સાથે વૃદ્ધ પણ તેની પાછળ ચાલ્યો. ”

નવરોજી જહાંગીરજીનું અધઃપતન જોઈ દિગ્ભ્રમ થઈ ગયો. લગભગ અરધા કલાક પછી કામા સાહેબ તે ઘરમાં પાછા આવ્યા તેણે નવરોજીને કહ્યું:—“ એ લુચ્ચાને મેં એક ઘરમાં કેદ કરી રાખ્યો છે ! થોડા દિવસ કેદમાં રહેવા દો એટલે ઠેકાણે આવશે. ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“પણ કદાચ તે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં આપઘાત કરી બેસશે તો ?”

વદ્ધે કહ્યું:—એવી ઝડીક રાખવાનીજ નથી; તું તેને ઓળખતો નથી, આપઘાત કરવા જેટલું સાહસ તેનામાં નથી; ઘરમાં શું કરતો હશે, તેપણ હું જાણું છું; ત્યાં તે ચિજાનામાં પડ્યો પડ્યો એ છોકરીના વિરહથી રડતો હશે. એ લુચ્ચી છોકરી એક શયતાન જેવી છે; એકદમ પૈસાવાળો મળ્યો કે તરતજ તે પોતાનાં રૂપની બાજમાં તેને દસાવે છે, અને તેનું બધું લગ્ન ગરીબ બનાવી જવા દે છે. જહાંગીરજી એવો તો નર પિશાચ છે કે જે તેની મા પરમ પતિવ્રતા ન હોત તો તે માઈ સંતાન છે એવો વિશ્વાસ મને કરી થતોજ નહિ.”—વદ્ધ બાંને હાથે મુખ ઢાંકી નીચું માથું કરી રહ્યો.

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“આ ને શું કંઈ વેદના થાય છે ?”

કામાસાહેબે કહ્યું:—“હા, મને બહુ લાગી આવે છે; હું તેનો પિતા છું, મને તેના પર સ્નેહનો અભાવ નથી, પરંતુ ગૃહસ્થ માણસનું કર્તવ્ય મારે બજાવવુંજ પડશે આજેજ હું મારા એટર્નિતિ લખી મોકલીશ કે તેનાં દેવાં મારે હું જવાબદાર નથી, એ વાત તે બપોર પત્રોદ્ધારા બહાર બપોર કરી દે. મારી જે કંઈ સંપત્તિ છે તે હું કોઈ પણ દેશ ખિતર કાર્યમાં આપી જઈશ, એને એક પૈસો પણ આપીશ નહિ, મારો દિકરો હંમેશને માટે એક વેસ્થાનાં ચરણ સંવતો રહે, અને તેને માટે સમાજમાં પાછો પડે, મારા વંશની આજરૂ, ગારવ બધું પાતાળમાં પહોંચાડી દે તે મારા મત મુજબ મને અસહ્ય થઈ પડ્યું છે.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“આટલી નાની ઉંમરમાં તે બગડ્યા કેમ?”

કામાસાહેબે કહ્યું:—“જેની પાસે આપની દોલત છે તેને બગડવાને કેટલી વાર? વડીલ, દલાલ અને વ્યાજખોરનાં ટોળા સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે એવા છોકરાઓને બગાડે છે, જવા દે, એ પાપિષ્ઠની વાત વધુ સંભારવાં મને બહુ લાગી આવે છે; હવે ચાલ, મારું મકાન કેવું ચિતરાય છે તે જોઈ આવીએ.”

કામા સાહેબ નવરોજીને સાથે લઈ પોતાનું મકાન જોવા આશ્વા.

પ્રકરણ ૨૨ મું

નવીન યુક્તિ

નવરોજી નવીન ઉદ્યોગથી અને બમણા ઉત્પાદથી દોરાવજી કામાનું મકાન ચિતરવા લાગ્યો. ૪૬ કામા સાહેબ કામ જોઈ પાછા ગયા એટલે નવરોજી એક દિવાલ પર ચિતરામણ કાદવા લાગ્યો; એ વખતે એક મજૂરે આવી તેને જણાવ્યું કે એક ગૃહસ્થ આપને મળવા આવ્યા છે.

તે વખતે કોઈ પણ ગૃહસ્થ પોતાને મળવા આવે તેવો સંભવ નહોતો; તોપણ તે પીછી ફેંકી વિસ્મયપૂર્વક માળપરથી ઉતરી નીચે આવ્યો; નીચે આવી તેણે જોયું કે દરતુર સાહેબ કમા છે!

નવરોજીએ તેની પાસે આવી સલામ ભરી કહ્યું:—“આપ આવ્યા છો, એવું મેં અનુમાન પણ કર્યું નહોતું; શા સમાચાર છે?” અકસ્માત દરતુર સાહેબનાં મુખપર તેની દષ્ટિ પડી; દરતુર સાહેબનાં મુખપર ગંભીરતા અને વિષાદ છવાયેલો જોઈ નવરોજીએ સંકુચિત ભાવે પૂછ્યું:—શું કહેલિયાનો મંદવાડ વધ્યો છે? આપ આટલા બધા ગંભીર કેમ લાગો છો?”

દરતુર સાહેબે કહ્યું:—“કહેલિયાનો મંદવાડ વધત તોપણ આટલી બધી ચિંતાનું કારણ નહોતું, કેવળ તમારે માટેજ હું બે વખત કહેલિયાને મળ્યો છું, ખાસ વાત કહેવાની છે, મારી સાથે આવી શકશો?”

નવરોજીએ કહ્યું:—“હાથ ધોઈ, લુગડાં બદલી હમણાંજ આવું છું.”

દરતુર સાહેબે કહ્યું:—“જો તમારાં કામને કંઈ અડચણ આવતી ન હોય તો લુગડાં બદલવાની કંઈ જરૂર નથી, આ વેશમાં જ ચાલો.”

નવરોજીએ એક ડોલમાં હાથ ધોઈ એજ વેશમાં દરતુર સાહેબ સાથે પ્રસ્થાન કર્યું.

દરતુર સાહેબ નવરોજી સાથે પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યા, ત્યાર બાદ તેણે કહ્યું:—“આજ સવારે કહેલિયાની દાસીએ તમારી બહુ રાહ જોઈ હતી.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“તે આજે મને મળવા આવશે એવી મને ખબર નહોતી.”

દરતુર સાહેબે કહ્યું:—“મને એ રસ્તાપરથી જતો જોઈ તેણે તમારી એક ચિઠ્ઠી મને આપી છે; તે જણે છે કે પત્ર આરા હાથમાં આપવાથી તમને તરતજ પહોંચશે; તમને એ પત્ર આપવા માટેજ અહિં લાવ્યો છું.”

દરતુર સાહેબે એક સુંદર સ્થિતિનું પેપરવેષ્ટ ખસેડી તેની નીચેથી એક પત્ર કાઢી નવરોજીના હાથમાં મૂક્યો, નવરોજીએ પત્ર કાઢી વાંચ્યો:—

પ્રિયતમ નવરોજી,

હું તમને આહું છું, દેહમાં જ્યાં સૂધી જીવ રહેશે, ત્યાં સૂધી હું તમને આહીશ; પરંતુ પ્રેમ સિવાય બીજું કર્તવ્ય પણ મારા પર છે. એ કર્તવ્ય પણ મારે પાળવુંજ જોઈએ. અમારી આગર, અને કુત્સિનતને લીધે એ કર્તવ્ય પાળ્યા સિવાય છુટકો નથી; એ માટે જો પ્રાણ જાય તોપણ ભલે. તમને મારી વિનંતિ છે કે આ જીવનમાં હવે તમારો મેળાપ ન થાય તો સાફ, આ પત્ર એ મારો તમારા તરફનો છેલ્લો પત્ર છે. આ પછી તમે મારા તરફથી એકપણ પત્ર મળવાની આશા રાખતા નહિ. થોડા દિવસમાં તમે સાંભળશો કે બીજા સાથે મારો વિવાહ થઈ ગયેલ છે. હું જાણું છું કે આ સમાચારથી તમને બહુ દુઃખ થશે; પરંતુ પ્રિયતમ, માફ દુર્ભાગ તમારા કરતાં એમું નથી. ઈશ્વર આપણા જેવાં હૃતભાગીઓ પર દયા કરે. નવરોજી, તમે હૃદયમાંથી મારી સ્મૃતિ લૂંછી નાખજો. હાય, મને મરવાનો પણ અધિકાર નથી. તમારાં હૃદયને આગ્રાત આપી તમારી પાસેથી હંમેશની રજા માગું છું.

લી૦ તમારી અનાથિની અમાગિની “કણ્ણેલીયા.”

દરતુરસાહેબે દાસી પાસે આ પત્રનો સારાંશ સાંભળ્યો હતો તેથીજ તે આ પત્ર નવરોજીને તેને ત્યાં આપવા લઈ ગયા નહોતા. પત્ર વાંચી નવરોજીનું મુખ શીકું પડી ગયું; દરતુર સાહેબે પૂછ્યું, “કાગળમાં શું છે?”

નવરોજીએ કાગળ તેના હાથમાં આપી કહ્યું, “વાંચી જુઓ.”

દરતુર સાહેબે પત્ર વાંચી માયાળુ દષ્ટિથી નવરોજી તરફ જોઈ

કહ્યું: “તમે હતાશ થશો નહિ; સાહસ અને ધૈર્ય એજ મનુષ્યનું પ્રધાન અવલંબન છે.”

નવરોજી ઉત્તેજિતસ્વરે બોલ્યો:—“હતાશ થાઉં, અધીરો થાઉં, બી’ જાઉં? આપ મને ઓળખતા નથી; જ્યારે કજુંલિયા બારે રોમથી પિડતી પથારી વશ થઇ હતી અને દરરોજ મૃત્યુ મુખ તરફ જતી હતી, છતાં હું તેને મળી શકવાનો નહોતો, ત્યારે હું નિરાશા અને ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયો હતો, પરંતુ હવે તેની પિડા એ છી થઇ છે, સમજા દેડે તેણે આ પત્ર લખ્યો છે, તે મને ચાહે છે. નિંદગી પર્વત ચાહશે. એ સિવાય મારે માટે અધિક ઉત્સાહની વાત બીજી કઈ હોઈ શકે?”

થોડીવાર અટકી નવરોજી શુરસાહેબ હસવા લાગ્યો:—“કજુંલિયાનો વિવાહ થશે? કોની સાથે વિવાહ થશે? એ તેનો વિવાહ કે મૃત્યુ બંધન? તેનાં માઆપ અગાઉથીજ આપની સાથેનો સંબંધ તોડવા ઇચ્છતાં હતાં, પણ આપે તે અગાઉથી સંબંધ તોડ્યો. કજુંલિયાની ઇચ્છા વગર તેનો વિવાહ કરવાથી કાયદો શો? બીજા કોઈને ખુશી કરવા માટે શું આ કામ નહિ થતું હોય? અંધકાર, મારી ચારે તરફ અંધકાર છે. કજુંલિયાએ આપની પાસે છૂપી રીતે જ્યારે મારી સાથેનો સંબંધ કલ્પે, ત્યાં સુધી તેના નવા સંબંધની વાત હદી નહોતી, અથવા તેમ બન્યું હોય તો તે કજુંલિયાથી અભણ્યું હશે; જો તે જાણતી હોત તો આપને કહ્યા વગર રહેત નહિ; પરંતુ ત્યારબાદ એવું શું બન્યું કે જો કજુંલિયા મારે માટે બધું તજવા તૈયાર હતી તે સડજ વાતમાં બીજા સાથે વિવાહ કરવાને તૈયાર થઇ! કોણ જાણે કઈ શક્તિદ્વારા તે અંજાઇ ગઇ છે તે હું સમજી શકતો નથી.”

થોડીવાર અટકી નવરોજી પાછો બોલવા લાગ્યો, —“મને લાગે છે કે કંઈ ગુમ રહસ્ત્ર જેવું છે. આપની પાસે જો દિવસે કજુંલિયાએ બધી વાત જણાવી, તે દિવસે મને લાગે છે કે આપે તેનામાં બાવની બૂદ્ધિ જોઇ નહોતી; પરંતુ આપ ચાલ્યા આજ પછી એક કલાક પછી તે એકએક મૂર્છા પામી, તે પછી તરતજ તે મોંઢી પડી. મંદવાડમાંથી હદી તેણે મને આ પત્ર લખ્યો. રમલાયાઇ સાડેબા એક દિવસ કહેતાં હતાં કે કજુંલિયા પથારીમાં પડી છે ત્યારથી તેનાં માઆપ રાત દહાડે તેની પથારી પાસેજ રહે છે; આ

શું રનેહને લીધે ? શું કદાચ કળેલિયા પિડામાં ને પિડામાં કંઈ છુપી વાત કહી દે, એ બહીકથી તેઓ બંને તેની ઓછી કરે છે ? તે કળેલિયા પાસે એકાએક કોઈને જવા દેતાં પણ નહોતાં.”

હસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“ મેતા સાહેબનાં કુટુંબમાં કંઈ પણ છુપું રહસ્ય છે, તેમાં બને કશો શક નથી.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ તે ભેદ શું છે ? ”

હસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“ તે વિષે હું કશું અનુમાન કરી શકતો નથી.”

નવરોજી દૃઢ સ્વરે બોલ્યો:—“ બને પણ ખાતરી છે કે આ વિવાહનાં મૂળમાં પણ કોઈ ગુપ્ત રહસ્ય છુપાયેલું છે. આપની મદદ મળતાં હું એ રહસ્ય ખુલ્લું કરીશ. હવે હું આપને એકાદ બે સવાલો પૂછવા ઇચ્છું છું; કળેલિયા કોઈ બીજા સાથે વિવાહ કરવાને તૈયાર થયેલ છે; પરંતુ તેણે તેમાં સામાન્ય કારણથી સહજ વાતમાં સંમતિ આપી નહિ હોય. એ વાતમાં આપને વિશ્વાસ છે કે નહિ ? ”

હસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“ હા, કળેલિયાએ પોતાને હાથે પોતાનું હૃદય વીધી આ વિવાહમાં સંમતિ આપી છે એ તો નક્કી.”

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“ મેતા સાહેબ અને તેની સ્ત્રી બંને શું પ્રથમ આપને કન્યા આપવાની તરફેણમાં હતાં ? ”

હસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“ હા, બંનેની સંમતિ હતી.”

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“ આપના જેવા આખરદાર કેળવણી અને વિપુલ અર્થના અધિકારી—કુટુંબમાં બધી બાબતોમાં મનને ગમે તેવા માણસ શું પારસી સમાજમાં બીજા કોઈ મળત ? ”

હસ્તુર સાહેબ હસ્યા તેણે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

નવરોજી તેના મનનો વિચાર જાણી બોલ્યો:—“ આપની ખુશામત માટે મેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી; આપ મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપો.”

હસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ જે જે હોતાં કોઈ પણ ગૃહસ્થ પોતાની કન્યા આપવાને તૈયાર થાય તે બધું જાને છે, એવો સાધારણ રીતે માણસોને વિશ્વાસ છે; માટે માણસોની દૃષ્ટિથી હું લાયક વર હતો; અને તમારી માફક બીજા ઘણાને ખાતરી હતી કે મારા કરતાં વધુ યોગ્ય વર મેં સાહેબને કદી મળત નહિ.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ મારે મેતા સાહેબ અને તેની સ્ત્રીએ આપની સાથે તેમની કન્યાનો વિવાહ કરવાની યેચા કેમ ન કરી ? ”

દસ્તુર સાહેબે પૂછ્યું:—“ મને લાગે છે કે મેં જાતેજ આ વિવાહ તોડ્યો, તેથી તેને મારાપર ગુસ્સો ચડ્યો છે; અને તેથીજ તેણે એમ કરવાની જરૂર જોઈ નહિ હોય. મેં ના પાડ્યા પછી કોઈ પણ ગ્રહસ્થ અને લાગે છે કે મને પોતાના જમાઈ તરીકે સ્વીકારવાની વિનંતિ ન કરત.”

નવરોજીએ કહ્યું:—મને લાગે છે કે આપનું આ અનુમાન ખરું નથી; કારણ કે મેં ક્યુંલિયાની દાસી પાસે સાંભળ્યું છે કે, જે દિવસ આપે સંબંધ તોડવાનો પત્ર લખ્યો, તેજ દિવસે મેતા સાંકડા પણુ આપને કન્યા આપવાની ના પાડવાના હતા; આપનો પત્ર મળવાથી તેને આ અપ્રીતિકર વાત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યોજ નહિ. વાર અત્યારે એવો ક્યો માણસ ક્યુંલિયા સાથે વિવાહ કરવાને તૈયાર થયો છે કે જે કેવળ ક્યુંલિયાને નહિ પણ તેનાં મામાપને પણ પોતા પી સાથે તેમની દીકરીનો વિવાહ કરવાની દરજ પાડે છે—એ વ્યક્તિ કોણુ હશે? કંઈ શક્તિનાં જળાડે તે આ બધાંને તેની મરજ મુજબ ચલાવે છે? આ શક્તિનાં મૂળમાં નક્કી કોઈ પણ ભયંકર પાપ છૂપાયલું છે. ક્યુંલિયા પોતાનાં હૃદયનાં મહત્ત્વને લાંબેજ આત્મઅગિદાન આપવાને તૈયાર થઈ છે.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ તમારા વિચારો સંભવિત છે; પરંતુ હવે તમે શું કરવા ઇચ્છો છો?”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ હાલમાં મારે કંઈ પણ કરવાનું નથી; તો પણ ક્યુંલિયાએ મને વિનંતિ કરી છે કે હૃદયમાંથી તેની સ્મૃતિ ભૂલી નાખવી; કદાચ સંભવિત હોત તો હું તેમ કરત, પરંતુ એ કામ મારી ઇચ્છાપર આધાર રાખતું નથી. ઇચ્છાપૂર્વક કોણુ પોતાની નાકીતું દરકવું બંધ પાડી શકે? ઇચ્છાપૂર્વક શ્વાસોચ્છ્વાસ રોકી શકે છે? ક્યુંલિયાને ભૂલી એ અશક્ય છે. જે નર પિશાચ છળકપટથી મારાં હૃદયવ્રત પરથી એ પવિત્ર કુલ ચુટી લેવા તૈયાર થયો છે, મારાં જીવનને સુકી જ્વાલામય મરૂભૂમિમાં ફેરવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને જેમ તેમ કરીને મારે ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરવો પડશે.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ નવરોજી, સાવચેત રહેજો! તમે જે આગે જવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, તે માર્ગ પર જો કોઈ પણ રીતે તમારો પગ લથડ્યો તો તમારું મરણ અનિવાર્ય છે.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. મને તે પાપીનો

પતો મળશે કે તરતજ ખંડુકની એક ગોળાથી હું તેને આ બવ-
માંથી વિદાય કરી દઈશ; મારા હાથે તેના ગ્રેમની ઠપ્પા પૂર્ણ થશે.”

દસ્તુર સાહેબે દદ-સ્વરે કહ્યું:-“ તમે તેમ કરશો નહિ, તેથી તમારું બહુ થવાનું નથી. તમે ખુની તરીકે પકડાશો; અને અપ-
રાધ સાબીત થયે ફાંસીએ લટકશો; જે આશાએ એ બચાંકર કામ કરવા તૈયાર થયા હો તે માગે પૂર્ણ થશે નહિ. વિચાર કરી જુઓ ખીજે કોઈ માર્ગ છે કે નહિ.”

થોડી વાર પછી નવરોજી બોલ્યો:-“ મને લાગે છે કે એક ખીજે ઉપાય છે. એ માણસ બચાંકર નર પિશાચ છે તેમાં કશો શક નથી; આવાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થનારો આ પાપમાં પૂરેપૂરો કામેલ છે એમ અનુમાન કરવું જોઈ નથી; તેનું જીવન ઘણા પાપના ભારથી ભર-
પૂર હશે, ધીમે ધીમે ઘણાં દુષ્કર્મોદ્ધાર પગથીઆંપર પગથીઆં રચી તે આ સ્થાને પહોંચ્યો હશે. હું તેનાં ક્રુપાં પાપની સાબીતિ મેળ-
વીશ, તેનો બનાવટી વેશ ખુદમે કરીશ, અને સમાજમાં તેને શરમી દો પાડીશ.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:-“ એ રસ્તો ઠીક છે.”

નવરોજી બોલ્યો:-“ હા, તેમજ કરવું પડશે; પરંતુ આ આગતમાં હું આપની મદદ માગું છું. આપ એક દિવસ દયા કરી મને મદદ કરવા તૈયાર થયા હતા, લારે આપની સલાયના લેવાનું મેં ધાર્યું નહોતું; પરંતુ આ વખતે આપનો ઉપદેશ અને સહા-
વિના મારે ઘડી ભર ચાલવાનું નથી. આપે પણ મારી માફક જીવ-
નમાં અનેક દુઃખ ભોગવ્યાં છે; ગરિયાઈની પાઠશાળામાં આપણે
જંને ભણ્યા છીએ; આપણે આપણા અંકલ્પ છૂપો રાખી સતર્કભાવે
આગળ વધી શકીશું.”

નવરોજી જવાબ મળવાની આશાએ દસ્તુર સાહેબનાં મુખ સામું જોઈ રહ્યો, પરંતુ તેનાં મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નીકળ્યો નહિ; તે વિચાર કરવા લાગ્યા.

નવરોજી વળી બોલવા લાગ્યો:-“ આપ શું એમ ધારો છો કે આ કામ આપણે માટે સુસ્કેલ છે ? પરંતુ મારો વિચાર જુદો છે; જે ક્ષણે આપણે તે નરાધમનું નામ જાણશું એટલે આપણે હાથની માફક તેનું અનુસરણ કરશું. જરૂર પડશે તો પ્રખ્યાત જનસુસેની મદદ લેશું. પૈસાને જોઈ તે એ નરાધમનાં કરતુકો આપણને જાહેર

કરશે. આપનો સમાજ અને મારો સમાજ જુદો છે, આપણા આપણા સમાજમાં આપણે તેના ખીજથી છૂપા અનેક ખજારો મેળવી શકશું. આપ આખરદાર સમાજમાંથી જે સમાચાર મેળવશો તે મારાથી મેળવાય તેમ નથી; અને હું સમાજના નીચલા શ્રેણીમાંથી જે સમાચાર મેળવીશ તે આપનાથી મેળવી શકાય તેમ નથી; હું નીચલા વર્ગમાં કે જ્યાં હંમેશની મરિયાદના પંકિલ સ્થાનમાં ક્ષત્રકના ઢગલા થાય છે, નાના પ્રકારનાં કુકર્મો અને પાપોથી જે સમાજ દુષિત થઈ રહ્યો છે,—હું તેજ સમાજના સમાચાર મેળવીશ, તેમાં કદાચ તે નરાધમનાં પાપો ખુલાં થશે જ. નોકરોના મેળાવડામાં, તાલિયાનામાં, નીચલા વર્ગનાં પ્રમોદ સ્થાનોમાં હું નિઃશબ્દચારી પ્રેતની માફક ફરી એ આગતની ખોળ કરીશ.”

દસ્તુર સાહેબે જોયું કે મારાં કર્મકીન, ઉદ્દેશકીન વખત માટે આ કંઈ ખોટું નથી. તેણે કહ્યું, “તમારે માટે મારાથી જનશે તેટલી મહેનત કરીશ, તમરી વિનંતિ મારા મગજમાં તાજી રહેશે; એ વિષયમાં તમે મારા પર અંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખજો.”

દસ્તુર સાહેબની વાત પૂરી થતા ન થતામાં તેા સુંદરી રમલા વાવાઝોડાંની માફક ત્યાં આવી; તે ઉત્તરજો બોલી, “દીનશા, હું મારે મુશ્કેલીમાં આવી પડી છું. તેથી તમારી પાસે મદદ માગતા આવી છું.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“આગત શી છે! તમે આટલાં બધાં હાંકા છો કેમ?”

રમલા ઉદાસીભાવે બોલી:—“મારે અઢી હજાર રૂપીઆ જોઈએ છીએ; તમે આખી શકશો કે નહિ તે કહો.”

દસ્તુર સાહેબ લગર હસી બોલ્યા:—“જો એજ તમારી ચિંતાનું કારણ હોય તો તમે નિશ્ચિત થાઓ.”

રમલાએ કહ્યું:—“પરંતુ રૂપીઆ અસારેજ જોઈએ.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“અત્યારેજ—આ ક્ષણેજ આપીશ, પરંતુ વાત શું છે તે કહો.”

રમલાએ કહ્યું:—“કેવળ રૂપીઆથી ચાલે તેમ નથી, તમારી સલાહની પણ જરૂર છે; તે માટે પણ આવી છું—તેણે એક વખત વક્રદષ્ટિથી નવરોજી સામું જોયું.

તે જોઈ દસ્તુર સાહેબે રમલાને કહ્યું:—“યું જુદી વાત છે?”

નવરોજી તે ઓરડો છોડવા ઉઠ્યો; તે જોઈ રમલાએ કહ્યું,
 “ તમારે જવાની જરૂર નથી; મારે જે કહેવાનું છે તે છૂપું છતાં
 તમે સાંભળી શકશો. તમે જે વાત સાંભળવા ઉતાવળા થાઓ છો
 તે પછી કહીશ; તરતજમાં તો મારી વાત કહી લઉં.—” ત્યાર
 પછી રમલા દરતુર સાહેબ તરફ જોઈ બોલી, “ દીનશા, થોડા
 દિવસ પહેલાં પેસ્તનજી શાપુરજી નામનો એક ગૃહસ્થ મને મળવા
 આવ્યો હતો; કોઈ કોઈ સ્થળે મેળાવણામાં હું તેને મળી હતી,
 તેવો મેળાપ પણ એક વખત થયો હતો, એને લીધે અમે બંને
 એક બીજાને થોડાં ઓળખતાં હતાં. તમે જાણો છો કે તેનો
 બાપ ધણા દિવસ થયાં ગુમ થયો છે, આચારસૂત્રી તેનો પત્તા
 મળ્યો નથી ”

દરતુર સાહેબે પૂછ્યું:—“ તેની સાથે તમારી બરાબર ઓળખાણ
 નહોતી છતાં તે તમને મળવા આવ્યો તેનું કારણ શું? ”

રમલાએ કહ્યું—“ તે મારે ભપકાદાર પોશક પહેરી એક
 મારી દુસ્થી થતી ધૂનનો પત્ર લાવી મારી સાથે મેળાપ કરવા આવ્યો
 હતો; પેસ્તનજીએ કંઈ જરૂરી બાબતો ન કહી, કેવળ આડી વાતો
 કરી વખત વીતાડ્યો; તેથી મને બહુ ગુસ્સો ચડવા લાગ્યો—તેવામાં
 દરવાજો શોરબજાર થતો સાંભળ્યો; તેનું કારણ જાણવા માટે મેં
 નોકરને બોલાવ્યો, એવામાં બાપુભાઈ મોતીવાળા એકાએક મારી
 પાસે આવ્યા અને તેના લેણા અઢી હજાર રૂપીઆનું એક ખીલ
 મને આપ્યું. એક અજાણ્યા માણસ સંમુખ તેણે પૈસાની ઉધરાણી
 કરી તે જોઈ મને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો, મેં તેને કહ્યું, “ અત્યારે
 અહિં આવવાનું તમને કાણે કહ્યું? આ કંઈ ઉધરાણીની જગ્યા
 નથી,—તમે બહાર જાઓ ’ મારી વાત સાંભળી જવેરી ગુસ્સે થઈ
 બોલ્યો, “ આ કાણેજ મારાં ખીલના રૂપીઆ ચૂકવી આપો; ખીલ
 ધણું જીનું છે; હવે હું એ ખીલ વધુ વખત રાખવા માગતો નથી.
 આપ અત્યારેજ રૂપીઆ નહિ આપો તો હું આપના સ્વામી પાસે
 ઉધરાણી કરવા જઈ છું. ”—તેનું ખીલ અઢી હજાર રૂપીઆનું
 હતું, પણ તે વખતે તો મારી પાસે અઢી રૂપીઆ પણ નહોતા હું
 મારે મુશ્કેલીમાં આવી પડી મેં તેની પાસે એક અઠરાડીઆંતી
 મહેતલ માગી; પરંતુ ‘ આજે રૂપીઆ લીધા સિવાય જવાનો નથી ’
 એમ કહી તેણે તો ધામો નાખ્યો. ”

દસ્તુર સાહેબે પૂછ્યું:—“ જવેરીની સાથે બ્યારે તમે વાત કરતાં હતાં ત્યારે પેસ્તનજી શું કરતો હતો ? ”

રમલાએ કહ્યું:—“ પ્રથમ તો જવેરીની વાત તે સાંભળતોજ હોય તેવી રીતે બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી બ્યારે જવેરી ખુરશી પર બેઠો, ત્યારે તેણે પોતાનાં ખીસામાંથી એક ‘ પોકેટ ’ કાઢી જવેરી સામે દેંડી કહ્યું,—” તમે અઢી હજાર જેવી નાની રકમ માટે આવી આગરદાર સ્ત્રીનું અપમાન કરવા તૈયાર થયા છો ? માસ આ પોકેટ કેસમાં અઢીહજાર રૂપીઆની નોટો છે, લઈ આવ્યા બાદ, વધુ બે અઢીપી કરો નહિ. ”

દસ્તુર સાહેબે પૂછ્યું:—“ જવેરી તરતજ આવ્યો ગયો ? ”

રમલાએ કહ્યું:—“ ના, તેણે કહ્યું કે ‘ મને જે રૂપિયા મળ્યા, તેની મારે રસીદ આપવી જોઈએ ’ જવેરીએ પોતાના ખીસામાંથી લખવાની સામગ્રી કાઢી તેજ ખીલની પછવાડે લખ્યું કે, ‘ મને દા-જલબાદ સાહેબની સ્ત્રી રમલાબાઈ સાહેબાનાં દામીનાતી કિંમત બદલ રોકડા અઢી હજાર રૂપીઆ પેસ્તનજી શાપુરજી સાહેબ પાસેથી મળ્યા છે. ”

દસ્તુરસાહેબે પૂછ્યું:—“ જવેરી ગયા ગાદ પેસ્તનજીએ તમને શું કહ્યું ? ”

રમલાએ કહ્યું:—“ તે કાંઈ પણ બાબત ખુલ્લી રીતે કહેવાને ખુશી નહોતો; તોપણ તેની વાતચીત પરથી જણાયું કે તે આપણી કહેલિયાપર મોહી પડ્યો છે, તેની સાથે તેનો વિવાહ કરાવવાનો બાર તેણે મારે માથે નાંખ્યો છે. ”

આ વાત સાંભળી દસ્તુરસાહેબ અને નવરોજી બંને ચમકી ગયા, ત્યાર પછી બંને એકી સંગે બોલી ઉઠ્યા:—“ એ માણસને આ ! ”

રમલાએ વિસ્મય પામી પૂછ્યું:—“ તમારાં વાક્યનો અર્થ શો ? ”

દસ્તુરસાહેબ ઉત્તેજન ભાવે બોલ્યા, “ અમારાં વાક્યનો અર્થ એ છે કે એ પેસ્તનજી બદમાસ અને ભારે પાછો છે; તેણે તને ચૂર્ણ બનાવી છે. ” ત્યાર પછી કહેલિયાના વિવાહ સંબંધી જે કાંઈ જણવામાં આવ્યું હતું તે બધું તેણે રમલાને કહ્યું.

એ બધું સાંભળી રમલા બોલી; “ તમારું અનુમાન ખરું હોઈ

શકે, પરંતુ પેરતનજીના જોડે એક તફાવત અનુભવ્યો. માણસ મેતા-સાહેબ અને તેની સ્ત્રીને બહીક બનાવી તેમની કન્યા પરણવાનું કરે, તે મને અસંબંધિત લાગે છે; તેની વાતચીત પરથી તો મને એમ જણાયું કે તેણે કોઈપણ દિવસ મેતાસાહેબને ઘેર પગ પથ્થુ મૂક્યો નહિ હોય આવી સ્થિતિમાં તેની વિરૂદ્ધ આવી ફરિયાદ શી રીતે સત્ય હોઈ શકે ?

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“એ વાત તમે કહી શકો છો, પરંતુ એક બાબતમાં હું તમને સવાલો પૂછું છું, તેના તમે જવાબ આપજો. ઝવેરીએ તમારી પાસેથી જ્યારે રૂપીઆ માગ્યા, અને તમારે અપ્રમાન કરવાને તૈયાર થયો, ત્યારે તેનું એ આચરણ તમને અસ્વાભાવિક લાગ્યું ?”

રમલાએ કહ્યું:—“મને ખાતરી છે કે કોઈપણ વેપારી એ રીતે પોતાના આહુકને ગુસ્સે કરેજ નહિ.”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“મને લાગે છે કે તમે ઘણા લાંબા સમયથી તેની પાસેથી ઘણીના ખરીદો છો; વરસમાં ઘણા રૂપીઆ તેને ખરાવો છે.”

રમલાએ કહ્યું:—“હા; તોપણ એ મારી પાસે પૈસાની ઉધરાણી બહુ કરે છે.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“શું તે દરરોજ જતેજ ઉધરાણી કરવા આવે છે, કે કોઈ નોકરને મોકલે છે ?”

રમલાએ કહ્યું:—“ના, તે પોતે કદી પણ ઉધરાણીએ જતો નથી. આ પહેલીજ વાર મેં તેને મારે ઘેર આવતો જોયો.”

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“પેરતનજી શું પૈસાદાર છે ?”

રમલાએ કહ્યું:—“જો કદી તે પોતાના બાઇની દોલત મેળવે તો તે ખનવાન થઈ શકે; અત્યારે તો સાંભળવા મુજબ તે પમથી તે માથાં સુધી દેણાંમાં ડુબેલો છે.”

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“આ બધું જોનાર દેખું છે, તેની પાસે ખીસામાંજ અઢી હજારની નોટ હોય ખરી ? વળી એવો કયો માણસ છે કે જે કરવા જાય ત્યારે વિના કંઈક એટલા બધા રૂપીઆ પાસે રાખે ? વળી ઝવેરીને જેટલા રૂપીઆ દેવા પડે તેટલાજ પૈસા સાથે રાખવા, એ શું આખને વિચિત્ર નથી લાગતું ?”

રમલાએ કહ્યું:—“હા, ખૂબ વિચિત્ર લાગે છે ખરું ? પરંતુ

એ વાત પહેલાં મને યાદ આવી નહોતી. ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ એક ખીજ વાત પૂછું; ઝવેરીએ રૂપીઆ લીધા પહેલાં નોટ ગણી જોયું હતી ? ”

રમલાએ કહ્યું:—“ ના, તેને નોટ ગણ્યો તો જોયો નથી. ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ તેણે રસીદ આપી છતાં રસીદ પ્રમાણે પૈસા છે કે નહિ તે ગણી જોયા નહિ ! એ બહુ નવાઈની વાત છે. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ આ બાબતમાં બધું આશ્ચર્ય છે. ”

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“ જો ખીલના રૂપીઆ ચૂક્યા. તે ખીલ મું બરાબર અઢી હજાર રૂપીઆનું હતું ? ”

રમલાએ કહ્યું:—“ ના, બરાબર અઢી હજાર નહિ પણ પચાસ સાંઠ રૂપીઆ ઓછું હતું. ”

નવરોજીએ પૂછ્યું:—“ બાકીના પૈસા આપને પાછા મળ્યા ? ”

રમલાએ કહ્યું:—“ ના, મેં તે માંગી નહિ, પરંતુ તેણે અઢી હજાર રૂપીઆનીજ રસીદ આપી હતી; કદાચ તેના ઘરના માલિક બાકીના ખીલમાંથી તે રૂપીઆ બાદ કરવાનો હોય; તેમ કદાચ જોઈ જતાને લીધે રૂપીઆ પાછા આપવાનું બૂઝી પણ ગયો હોય. ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ પણ ખીસામાંથી શાહી-કલમ કહડી રસીદ દેવાની બૂઝ તો થઈ નહિ ! ”

રમલા નવાજ બરેલી આંખોએ નવરોજીનાં મુખ સામું જોઈ રહી.

નવરોજીએ કહ્યું:—“ એ ઝવેરી સાથે પેસ્તનજીની શ્રી ઓળખાણ છે ? ઝવેરી પસા હજી ખીલ આપી ગયો, તે ખીલ જો આપની પાસેજ છે કે ? ”

આ વખતે રમલાનું મુખ સ્પષ્ટ ગયું; તેણે કહ્યું:—“ હવે હું સમજી કે મારી વિરૂદ્ધ એક બચાવ તરફટ-રચાયું છે; ખીલ તો મારી પાસે નથી ! પેસ્તનજીએ તે લઈ તિસ્તકારપૂર્વક ટેબલ પર રાખ્યું હતું, ત્યાર પછી ફક્તી વખત તે તેણે ખીસામાં મૂક્યું હતું. ”

નવરોજીએ કહ્યું:—“ ત્યારે હવે બધી બાબત બરાબર રચાયઈ કોઈ પણ બારે કામની અંદર પેસ્તનજીને આપની બરર પડી છે, પરંતુ તમે સહજ વાતમાં તેની વાત ન કળ્યો. એ બચાવ તેણે આપને મુઠીમાં રાખવા માટે આ યુક્તિ રચી છે. ”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“ તમારે અનુમાન બરાબર લાગે છે. ”

રમલાએ કહ્યું:—“પણ પેસ્તનજી બીલ લઈ શું કરશે ?”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“જે તમે તેની બધી આજ્ઞા ઉઠાડશે, તો તે કંઈ નહિ કરે; પરંતુ જે તેની કોઈપણ આજ્ઞા પાળતાં અચકાશે તો તે તે બીલને તમારી વિરૂદ્ધનાં હથિયાર તરીકે વાપરશે; તે જાહેર કરશે કે રમલા દાગીના ખરીદી પૈસા આપી શકતી નથી, તેથી મેં પૈસા આપી તેને ઝણસુકવ કરી છે, કોઈ તેની વાતમાં વિશ્વાસ નહિ રાખે તો તે પૈસાં બીલની રસીદ બતાવી ખાત્રી કરાવશે. મને લાગે છે કે તમે હવે સમજ્યાં હશે કે કોઈ કોઈને નિઃસ્વાર્થ ભાવે આટલા બધા પૈસા આપી દે નહિ, આથી તમારા ચરિત્રને લીધે ચારે તરફ કેવી રીતની વાતો ચાલશે, તે તમે સમજી શકશો.”

રમલાએ કહ્યું:—“જૂઠી વાનોથી મને ખૂંક શી ?”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“રમલા, તમે અહિંજ બૂલ કરો છો, જૂઠી વાતો સમાજમાં વધુ પ્રચાર પામે તો થોડું નુકસાન થતું નથી. એ અદી દબર રૂપીઆની રસીદ પેસ્તનજી પાસે જોઈ લેકો વાત ચલાવે કે તેની સાથે તમારો નફારો સંબંધ છે; તો પછી તે વાત કોઈ દિવસે પણ તમારા પતિના કાનપર આવે. તમારા પર તમારા સ્વામીનો અગાધ વિશ્વાસ છે, તે હું જાણું છું; પરંતુ મનુષ્યનાં ચરિત્ર સંબંધી મને જોટલું જ્ઞાન છે, તે પર લક્ષ રાખી હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે એ અગાધ વિશ્વાસ પણ સહજમાં તૂટી પડે. ત્યારે તમારે ઉભા રહેવાનું સ્થાન ક્યાં છે તેનો વિચાર કર્યો છે.”

રમલા અધીરા ભાવે બોલી:—“દીનશા હવે મારે શું કરવું તે કહો. આવું દુષ્કર્મ હવે હું કદી નહિ કરું. અને હવેથી એ ઝવેરી પાસેથી કેંઈ પણ ચીજ નહિ ખરીદું; એટલુંજ નહિ, પણ તેની દુકાને પણ નહિ જાઉં, તમે શું કોઈ પણ રીતે તે રસીદ પેસ્તનજી પાસેથી નહિ મેળવી શકો ?”

દસ્તુરસાહેબે કહ્યું:—“મેળવી શકું, પણ તેથી તમારી આત્મરૂને હરકત પડે અશે; અને સહજમાં કામ સરશે નહિ. એ રસીદ તેની પાસે છે, તેની સાબીતિ આપણે બતાવી શક્યું નહિ; તે રસીદની વાત સ્વીકારશે નહિ અને તમારો હવે થઈ પડશે.”

નરસીજીએ કહ્યું:—“કદા એટલુંજ નહિ, પણ તે ચેતી જશે; અને ભવિષ્યમાં તેને કમળે કરવાનો માર્ગ રહેશે નહિ.”

રમલાએ હતાશ થઈ કહ્યું:—“ત્યારે તો મારા હૃદયનો માર્ગજ

નથી ખરુંને? મારે હંમેશને માટે એ અભાગીઆની દાસી થઈ રહેવું પડશે.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“આપ તે ભય રાખશો નહિ, અમે તેના વિષમય દાંત ભાંગવાને જલદીથી પ્રયત્ન કરશું, જ્ય સૂઝી તમારા પર તેનો વિશ્વાસ રહેશે, ત્યાંસૂઝી તે તમારા પર કંઈ આક્રમક લાવશે નહિ. અમે તેનો દંભ તોડવા ખાતર જે કરવાનું છે તે કરશું. જ્યાં સૂઝી તેના મનમાં શક પેદા નહિ થાય, ત્યાંસૂઝી તે અમારા કામમાં વિદ્વંત નહિ નાખે; માટે અત્યારથી આપણે અતિ સાવચેતીથી ચાલવું પડશે.”

ત્યારબાદ દસ્તુર સાહેબે કહી કપાટમાંથી ચાલી હળવગર રૂપીઆની નોટો કાઢી રમલાના હાથમાં આપી, અને કહ્યું, “રૂપીઆ જેમ અને તેમ જલદીથી પેસ્તનજીને મોકલી આપો અને પાનાં લખી જણાવો કે તમારા ઉપકાર માટે આપને ધન્યવાદ આપું છું.”

નવરોજીએ કહ્યું:—“આ રૂપીઆની રસીદ ન મળે ?”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“પરંતુ તેના મનમાં સંદેહ કિત્તવન થઈ શકે ?”

નવરોજી બોલ્યો:—“મને લાગે છે કે એક કામ કરવાથી બધી બાબતો સ્વયં થાય તેમ છે; આપ આપની દાસી મારફતે આ રૂપીઆ મોકલવંતે, પત્ર પણ નોટની સાથે આપવંતે. દાસી પ્રથમ પેસો પત્ર પેસ્તનજીને આપશે, ત્યાર પછી નોટ આપશે અને કહેશે કે ‘આપને પૈસા આપ્યા તેનું કંઈ પ્રમાણ મારે મારાં માલિકને આપવું જોઈએ.’ ત્યારે પેસ્તનજીએ રસીદ આપવી પડશે જ.”

દસ્તુર સાહેબે કહ્યું:—“એવું ઠીક છે, તેમજ કરવંતે.”

આટલીવાર પછી રમલાની નિરાશા દૂર થઈ, તેનાં મુખપર હાસ્ય ધ્રુવી નીકળ્યું; તેણે કહ્યું:—“પેસ્તનજીને લઈ હું ખૂબ મન કરીશ. મને લાગે છે કે તે મારી પાસે તેનાં મનની બધી વાત કહેશે, તે વખતે કહીશ; મેં જોયું કે તે સુઝીમાં રાખી શકે છે તે જણાશે હું બહુ થાકી ગઈ છું, હવે જાશ.”

રમલાઆઈ સાહેબા ગયાં.

નવરોજીએ દસ્તુરસાહેબને કહ્યું:—“પેસ્તનજી પર મજર રાખવાનું આપણું પહેલું કામ છે, મને લાગે છે કે રમલા આઈ સાહેબાને હાથમાં લેવા માટે તેણે આ રમત રચી છે! કદ રીતે તેણે મેતા સાહેબ અને તેની સ્ત્રીને હસ્તગત કર્યા છે, તે હવે જાણવું જોઈએ. આ રહસ્યબેદ પર મારાં સુખ દુઃખનો આધાર છે. પરંતુ એ કાયડો કેમ તૂટે ?”

પ્રકરણ ૨૩ મું

—:૦:—

નવીન વેશ

જમશેદજીએ અરદેશરને ડોકટર લક્ષ્મીનાથના હાથમાં સોંપ્યા હતા, તે વાંચક માત્ર જાણતાં હશે. અરદેશરને કેટલાક દિવસ ડોકટરના ઘરમાં રહેવું પડ્યું હતું.

ચાર પાંચ દિવસ પછી હીરાજી અરદેશર પાસે આવી બોલ્યા:—“મેં તારે માટે એક સુંદર ઘર બાંટી રાખ્યું છે; બીજાને ઘેર રહેવાની હવે જરૂર નથી. તું તે મકાન પર ચાલ; મેં ત્યાં બધી તૈયારી કરી રાખી છે.”

અરદેશરે હીરાજી સાથે જે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, તે ઘરની સજ્જા જોઈ તે અકિત થઈ ગયો. શયનગૃહમાં જઈ જોતાં અરદેશરને જણાયું કે ઘણા દિવસથી કોઈ આ ઘરમાં રહેલ છે, અને મારા આવવા અગાઉ દસેક બિનિટમાં તે બહાર જતું રહેલ છે. અરદેશર વિસ્મયાકુલ નેત્રે ચારે તરફ જોવા લાગ્યો, ટેબલ પર એક માયનની ચોપડી પડી છે; તેની પાસે એક અરબી બજેલી ગિરિટ પડી છે; અને ટેબલની એક બાજુએ એક સારંગી પડી છે, સારંગીને વગાડવાનો મજા એવી સ્થિતિમાં પડ્યો છે કે તે વગાડતાં વગાડતાં કોઈ ઉઠી ગયું ન હોય એવું જણાય છે! ટેબલ નીચે એક બેંક બુટ, લાંબા સમયના વપરાશથી ધસાઈ ગયેલા છે. એક વાલ-સેટમાંની મીણમત્તી બાજુ રાતે સળગી ગઈ હોય નહિ તેવું જણાતું હતું; પથારી જોતાં જણાતું હતું કે રાતે કોઈ તેમાં સુતું હતું.”

હીરાજીને અરદેશરે પૂછ્યું:—“આ ઘરમાં કોણ રહેતું?”

હીરાજીએ લગાર દસી કહ્યું:—“તું તારાં મકાનમાં આવ્યો છે.”

અરદેશરે પૂછ્યું:—“આ ઘર હવેથી મારું છે, પરંતુ મારા પહેલાં બાકી કોણ રહેતું હતું?”

હીરાજીએ કહ્યું:—“વાઈજ હતું, તું શું તારું પોતાનું ઘર પચ્ચે બોળી શકતો નથી? આજ એક વસ્તી તું અહિં રહે છે.”

અરદેશરના વિસ્મયની સીમા રહી નહિ તે બોલ્યો. “તમે આ શું કહો છો? હું તમારી વાત જરાપણ સમજી શકતો નથી,

છેવટે શું તમે મારી મસ્કરી કરો છો ?”

હીરાજીએ ગંભીર થઈ કહ્યું:—“ મસ્કરી ? કોઈની પણ મસ્કરી કરવાની દેવ મારે તો નથી, પણ મારા આપદાદાને પણ નહોતી. એક વરસ કરતાં સહેજ વધુ વખત થયાં તું અહિંજ રહે છે. મારી વાતમાં તને વિશ્વાસ ન આવતો હોયતો તારી દાસી લયલાને પૂછી ખાત્રી કર.”

હીરાજીએ ખારણા આમળ જઈ લયલાને બોલ્યા. થોડી વારમાં એક બીડી પ્રોટ રમણી હીરાજી પાસે આવી ઉભી, અને અરદેશર સામું બેઠી રહી.

હીરાજીએ તેને પૂછ્યું:—“ લયલા તું આમને ઓળખે છે ? ”

લયલા લગાટ પર હાથ મૂકી કહેવા લાગી, “ કેવું માફ નસીય ! અત્યાર સુધી મેં જેના ઘરમાં રહેલાં છું, તેને ન ઓળખું આપ શાગસના જેવી વાતો શા માટે કરો છો ? ”

હીરાજીએ પૂછ્યું:—“ તેનું નામ શું છે ? ”

લયલાએ કહ્યું:—“ તે મારા શેઠ છે, તેનું નામ હું ન જાણું ? તેનું નામ અરદેશર. ”

હીરાજી:—“ તે અહિં શું કરેછે, તે કહિ શકશે ? ”

લયલા:—“ તે ગાવા બજાવવામાં બહુ હોશિયાર છે, તેણે ઘણાં આરંગી શીખવી છે. ”

હીરાજી:—“ પૈસા કેવાક મેળવે છે ? ”

લયલા:—“ તે તો બરાબર ન કહી શકું, પણ માસિક બસો ત્રણસો કમાતા હશે. ”

હીરાજી:—“ તું તેની ચાકરી ક્યારથી કરે છે ? ”

લયલા:—“ લગભગ એક વર્ષ થયા આવ્યું. ”

હીરાજીએ તેને જવાની રજા આપી. લયલા ચાલી ગઈ. હીરાજીએ અરદેશર ને પૂછ્યું, “ તું ગાંડાની માફક કેમ ઉભો છે ? ”

અરદેશરે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, તેની આંખો આમળ પૂરવી કરવા લાગી !

હીરાજીએ કહ્યું:—“ તારે આમ કરવું પાલવે તેમ નથી. ”

અરદેશરે પૂછ્યું:—“ તમે આ સ્ત્રીને આ બધું જુઠું જુઠું શા માટે શીખવ્યું ? ”

હીરાજીએ મુસ્સે થઈ કહ્યું:—“ જુદી વાત કંઈ છે ? આરજી

જેવું, સાંભળ્યું છતાં કંઈ સમજી શકતો નથી ?”

અરદેશરે કહ્યું:—“હું એટલો બધો મૂર્ખો નથી કે સમજી ન શકું; હું સમજી ગયો છું કે હવેથી મારે નવીન વેશ ધારણ કરી નવાં નાટકનો અભિનય કરવો પડશે, આ તેનો આરંભ માત્ર છે.”

હોરાજીએ કહ્યું:—“વાર, તું જે સમજ્યો તે અરાગર છે, તારાં ઇવનના વ્રતની સફળતા આ માર્ગપરજ છે; તારે શી રીતે નાટક મજવવું, અને જો તું તેમાં સફળ થાય તો તેમાં તને શેા લાભ થવાનો છે, તે વાત તું પાછગથી જાણશે.”

અરદેશરે કહ્યું:—“અત્યારથી જાણવામાં દોષ છે ?”

હોરાજીએ કહ્યું:—“આટલા બધા ઉતાવળા થયે કાંઈ વળવાનું નથી, મોટી ઇમારત એક દીવસે તૈયાર થતી નથી. હું વને જે રસ્તે ચાલવાનું કહ્યું, તે રસ્તે તું આંધળાની માફક ચાલજે; અમે તારા હિનેચ્છુ છીએ, અમારી પ્રત્યેક આજ્ઞા પાળવાને તારે તૈયાર થવું જોઈએ. એ દાસી તારી પાસે જે કાંઈ કહી ગઈ, તે બધું ખરું છે, એ ચાંદ રાખી તારે કામ કરવાનું છે. તારે જે માણસ બનવું પડે છે તે તુંજ છે, એવી ધારણા તારા મનમાં બદ્ધમૂલ થવી જોઈએ, જે પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિસારી સંપૂર્ણ રીતે નવું માણસ ન થઈ શકે, તે કદી પણ ખીજાને છેતરી શકે નહિ. તારે ખીજાની આંખમાં ધૂળ નાંખી સંસારમાં સિદ્ધિ મેળવવાની છે. તે માટે તારે શું કરવું પડશે તે સાંભળ; તું કોણ છે, કોનો દીકરો છે, પહેલાં શું કરતો, કઈ સ્ત્રીને ચાહતો, એ બધી વાત તારે એકી સાથે ભૂલી જવાની છે; તારે હમેશાં માદ રાખવાનું છે કે તું તે અરદેશર નથી, તે અરદેશરથી બૂખ-વરસથી પિડાઈ પેલી હાટસ-માંગ મરી ગયો છે; જો જરૂર પડશે તો પેલો હાટલવાળોજ તેની સાક્ષી આપશે. તું કદાચ એમ ધારતો હોઈ શકે માણસ પોતાની પૂર્વ સ્મૃતિ વિસારી શકે નહિ. પરંતુ તારે તેમ કરવુંજ પડશે; કારણકે તેજ તારી સાધના છે. તારે એટલે સુધી વિસ્મૃતિ આણુરી પડશે કે રસ્તામાં તારો કોઈ પણ ઓગળીતો તને ઓઢાવે તો પણ તારે તેના તરફ લગાર પણ લક્ષ આપવાનું નથી, તેના સામું પણ જોવાનું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેને તું ઓગળી શક્યો છે, એવો બાવ પણ બતાવવાનો નથી.”

આ વખતે અરદેશરનાં મુખપર બપની નિશાનીઓ જણાવા

લાગી; તે કાતર રવે પૂછવા લાગ્યો:—“ત્યારે હું કોણ ?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી પિશાચના મુખપર હાસ્ય ફેલાઈ ગયું, તેણે કહ્યું:—“તાં નામ અરદેશર છે, તેમાં કશો શક નથી: નાનપણથીજ તું અનાથાશ્રમમાં જીવ્યો છે; પરંતુ તને અનાથાશ્રમમાં કોણ મૂકી ગયું, તારાં માતાપ કોણ, તે વિશે તું જરા પણ જાણતો નથી. તું આ ઘરમાં એક વરસ થયાં રહે છે; ત્યાર પહેલાં તું દાદરમાં રહેતો હતો. આ વાતમાં જે તને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો એક દિવસ તું મારી સાથે દાદર આવજે, ત્યાંના ઘણા માણસો તને ઓળખે છે, અને તારાં જીવનની ઘટના સંબંધી ઘણી વાતો જાણે છે. તું તારાં માતાપિતાની શોધ કરતો નથી પરંતુ અમે પ્રયત્ન કરીશું તો તારાં માતાપિતા પત્તો મેળવી શકીશું.”

અરદેશરે કહ્યું:—“પરંતુ જે કાઈ મારાં પાછલાં જીવનની વાત પૂછે, તો હું શો જવાબ આપું ?”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ગમરાધશ નહિ, તારે મુંગા રહેવું પડશે નહિ તને અત્યારે ૨૩ વર્સ થયાં છે; આ તેડીસ વરસનું બધું જીવન તું જાણી શકશે; તે બધી વાતો ખરી છે, તે જરૂર પડતાં સામીત પણ થઈ શકશે.”

અરદેશરે પૂછ્યું:—“ત્યારે હવે મારે જેનો વેશ બદલી સમાજમાં વિચરવું પડશે, તે વ્યક્તિ મને લાગે છે કે ગાયનકળામાં હોશિયાર હતી.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“વળી તું ભૂલ કરે છે, તે માણસ તે બીજાને કોઈ નહિ પણ તુંજ છે. આ ઘરમાં તારા સિવાય ગયા વરસ દરમિયાન કોઈ રહ્યુંજ નથી- લયલા દારી એ બધી વાત કહી ગઈ, તે તું કેમ ભૂલી જાય છે ? તું ઘણાં માણસોને ગાતાં-બજાવતાં શિખતી પૈસા મેળવે છે, તે શું ભૂલી જવા જેવી વાત છે ?”

અરદેશર હતાશ થઈ બોલ્યો, “હું કોને ગાતાં-બજાવતાં શીખતી પૈસા મેળવું છું ?”

હીરાજીએ ખીસાંમાંથી ત્રણ કાડો આપી અરદેશરતા હાથમાં આપ્યાં; અને કહ્યું:—“આ કાડોમાં તારા શિષ્યોનાં નામ છે, સંખ્યા-કાળ વીલ્યાપાદ તેને ઘેર જઈ તું ગાતાં-બજાવતાં શિખવજે; આ વાતમાં તને શક પેદા થતો હોય તો તું તારા શિષ્યોને ઘેર જઈ પૂછજે કે હું તમને સારંગી શિખવું છું કે નહિ.” તેની વાત

સાંભળી તારો બધો સંદેહ દૂર થશે.”

અરેશરે કહ્યું:—“તમારા ઉપદેશ મુજબ ચાલવા માટે પ્રયત્ન કરીશ.”

હીરાણએ કહ્યું:—“મારા ઉદ્દેશ મુજબ બધું કામ બરાબર બગવજે; એક વર્ષ પછી બૂઝતો નહિ.—અત્યાર સુધી કામકાજ કરી તે જે મેળવ્યું છે તે તે મુજબ બેકમાં મૂક્યું છે, તારી બેકની રસીદ ટેબલનાં ખાતામાં છે. હવે હું બકિંગ હું, ડોક્ટર લલ્લુભાઈ સાથે હું કાલે અહિં આવીશ; યાદ રાખજે કે તારાં દુઃખની રાતિ પૂરી થઈ જશે, એક દિવસ તું લાખોપતિ થશે.”

હીરાણ ન્યારે બહાર આવ્યો, ત્યારે લલ્લુભાઈ દાસીએ તેની પાસે આવી પૂછ્યું:—“આપે મને જે જે શીખવ્યું હતું, તે બધું મેં બરાબર કહ્યું છે કે નહિ?”

હીરાણએ ઉતાવળે ઉતાવળે કહ્યું:—“ધીમે બોલ, આજે તે બધું સાંઠે કામ કર્યું છે, હું જમશેદજીને કહી તારો પગાર વધારી આપીશ; પરંતુ મારી વાતો નહિ માને તો તું બારે દુઃખમાં આવી પડીશ. અરેશરને કોઈ મળવા આવે, તો તેઓની વાતચીત છૂપી રીતે સાંભળી મને કહેજે. અરેશર ક્યારે બહાર જાય છે, અથવા ક્યારે પાછો આવે છે તે બધા સમાચાર પછી મને મળવા બેઠાં.”

આ નવીન મકાનમાં અરેશરને પહેલે દિવસે જરાય ગમ્યું નહિ. પહેલી રાત જેમ તેમ કરીને ગાળી.

બીજે દિવસે સવારમાં હીરાણના ઉપદેશ મુજબ અરેશર પોતાના એક શિષ્યને સારંગી શીખવવા ગયો. હીરાણએ તેના પર ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું; અરેશરને પોતાના ઉપદેશ મુજબ વર્તતો જોઈ તે બધું આનંદ પામ્યો. બીજે દિવસે ન્યારે તે ડોક્ટર લલ્લુભાઈ સાથે અરેશરને ઘેર આવ્યો, ત્યારે અરેશર બહાર ગયો હતો.

ડોક્ટરે કહ્યું:—હીરાણ, મારે તરફ જોતાં જાણ તો બરાબર ગોઠવાઈ છે; કામ પૂરું કરવાને હવે વાર લાગવાતી નથી.”

હીરાણ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“મેતાં સાંઠેબની કન્યા સાથે જ્યાં સુધી પેસતનજીનો વિવાહ થયો નથી, ત્યાં સુધી બધું નકામું છે; એ વિવાહનું કામ પૂરું કરવું એ સહુથી વધુ કામ છે એ કા-

મમાં ક્યારે અને ક્યાંથી વિપત્તિ આવી પડશે તે નક્કી નથી.

ડોક્ટરે કહ્યું:—“પરંતુ અનુદાનની તો કંઈ ખામી નથી.”

હીરાજીએ કહ્યું:—ના, પરંતુ જે અસંભવિત તે કેવી રીતે બની શકે તેજ હું વિચારું છું.”

ડોક્ટરે કહ્યું:—“મનુષ્ય અસંભવિત ને કદી સંભવિત કરી શકતો નથી; પરંતુ તમે કોને માટે એ વાત કહો છો તે સમજાવું નથી.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ત્યારે સાંભળો; આપણી કાર્યસિદ્ધિમાં એક પ્રયત્ન બાધ આવી પડ્યો છે, વારૂ, ડોક્ટર, તમે કહી શકશો કે કોઈ પણ આમરદાર કુટુંબમાં એવી કોઈ પણ યુવતીને જોઈ છે કે જે કોઈ પણ પ્રલોભનને વશ ન હોય? પ્રેમને માટે જે બધા પ્રકારનાં સુખ, આકાંક્ષા અને આનંદનો ત્યાગ કરી શકે?”

ડોક્ટરે માથું હલાવી કહ્યું:—“ના, એવી અદ્ભુત યુવતીની વાતો નવલકથાઓમાં વાંચી છે ખરી, પરંતુ મારી આટલી ઉંમર થઈ, મારી દાદી ધોળી થઈ ગઈ, ધંધાને લીધે અનેક આમરદાર કુટુંબ સાથે ઘાડા સંબંધમાં આવ્યો, અનેક ઘરની ખમર રાખી, પરંતુ એવી નવલકથાના પ્રેમ તો આજ સુધીમાં મેં ક્યાંય જોયો નથી.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“પણ એવી અદ્ભુત યુવતી આ શહેરમાંજ છે. તે એક લક્ષ્મીપતિની કન્યા છે; એ યુવતિ પ્રેમમાં પડી છે, એટલે તે કોઈપણ યુવકની પ્રણયાકાંક્ષિણી છે તે સમજાય છે; તમે કદાચ એમ ધારતા હશો કે એ સુંદરી કોઈ કરોડપતિના એકના એક વંશજ સાથે પ્રેમ સાગરમાં એથાં ખાતી હશે; પરંતુ તેમ નથી, તમે સાંભળી વિસ્મય પામશો, કે તેનો પ્રેમપાત્ર માણસ અત્યંત મરીબ માણસ છે, એક ચિતારો છે. એ અભાગીઓ આપણા રસ્તાનો કાંટો થઈ પડ્યો છે. એ યુવકને મેં જોયો છે, તેના ઉત્સાહ, મહેનત અને ધૈર્યનો પરિચય મેં જોયો છે, તેના જેવો માણસ હાલ માણસે એક પણ જણાતો નથી.”

ડોક્ટરે નવાઈ પામી પૂછ્યું, “તમે શું કહો છો? અસહાય, અર્થહીન એક છોકરા—”

હીરાજીએ ડોક્ટરની વાત પુરી કરવા નહિતાં કહ્યું:—“ના તે અસહાય નથી, વધારે તો નહિ પણ એક ધનવાન તેનો મિત્ર છે; તે વ્યક્તિ આ શહેરમાં પ્રખ્યાત છે; તમે તેને ઓળખતા પણ હશો,

તેનું નામ છે દીનશા કાવસજી હસ્તુર.”

ડોક્ટર લલ્લુભાઈનું મુખ એકાએક શીકું પડી ગયું; તે દિગ્મુદ નવી હીરાજી સામે જોઈ રહ્યો, કાંઈપણ વાત કહી શક્યો નહિ.

હીરાજી બોલવા લાગ્યો, “એ પ્રમાણે જૂદી જૂદી અવસ્થાના બે માણસો સાથે કેવી રીતે મિત્રતા બંધાઈ, તે મારી કલ્પનામાં જ આવતું નથી એક યુવતીના બે પ્રેમીઓ અકપટ મિત્રતાપડે જાય એ મેં કદી જોયું નથી, તેમ સાંભળ્યું પણ નથી, મને ખાતરી છે કે પેસ્તનજી શાપુરજી સાથે કણ્ઠેલિયાનો વિવાહ ન થાય, તે જાણે તે બંને પ્રયત્ન કરે છે.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“અસંભવિત છે કે નહિ તે કહી શકતો નથી, તોપણ જૂદી તો નથીજ; કાલ રાત્રે પણ તેઓની મસલત થઈ હતી. પેસ્તનજીની આશા પૂર્ણ થશે કે નહિ, તે સમજાવતું નથી.”

ડોક્ટરે પૂછ્યું “પરંતુ પેસ્તનજી કેવું બચાવે અત્યંત લાઠી લગાઈ કરવા આવ્યો છે, તે તેના જાણે છે ?”

હીરાજી ઉચે જોઈ બોલ્યો:—“સેનાપતિઓ લડાઈના આરંભ પહેલાંજ જય મેળવવા માટે ખૂબ સાવચેતી રાખે છે, તેના નીચેના અમલદારો અને સૈનિકા કદાચ વિશ્વાસ હોય; પરંતુ તેઓનાં અજાણી લીધે લડાઈમાં હાર મળવાનો સંભવ હોય છે. પેસ્તનજી અને જુલુભાઈ માતીવાજાને શિખવવામાં આવ્યું કે ગમે તેમ કરીને અંતરે રમલાબાઈ સાહેબાને હાથમાં રાખવાની જરૂર છે; કાંઈપણ કઠિનથી તેને ફસાવવાં જોઈએ; જાળ પણ તૈયાર થઈ, પરંતુ તેઓ બંને એવા મુરખા કે શિકાર જાળમાં પકડ્યો છતાં છટકી ગયો. જ્યાં એ મુરખાઓને વિશ્વાસ છે કે અને બહુજ બુદ્ધિમાન છીએ. જ્યાં પેસ્તનજીએ પ્રથમથીજ તેને વિવાહનું માથું કરવાનું જણાવ્યું-ત્યાં અતિ બુદ્ધિશાળી બાઈ છે, તે સહજમાં સમજી ગઈ કે અંદર-રમલાને કાંઈ બચાવે તરકટ ચાલી રહ્યું છે; તેણે તરતજ હસ્તુરસા-હેન પાસે જઈ તેની સલાહ અને સહાયતા માગી.”

એ બધી વાત સાંભળી ડોક્ટરનું હૃદય તો ચક્રવાત લાગ્યું, તેણે ધમિલી પૂછ્યું, “આ બધી વાત તમને કાણે કહી ?”

હીરાજીએ કહ્યું:—“કાંઈએ નહિ; શોધ કરતાં જણાયું છે. હવેનું કાંઈ જોઈ કારણ શોધવાનું કામ કાણુ નથી.”

ડોક્ટરે કહ્યું:—“ત્યારે એમજ કહેાને કે આપણા મંદસ્થિત મૂળમાં કુદાડાના ઘા પડ્યા છે.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ના, એ વાત હું કબૂલ કરતો નથી, મુરકેલ કામોમાં એવા વિધ્નો તો અનેક આવે છે, એ બધાં વિધ્નો દ્વારા દરવાં એજ કાર્યસિદ્ધિનો માર્ગ છે, હતાશ થઇ કામ છોડી દેવાથી કાંઈ કામ પૂરું થવાનું નથી. આપણે કામ પૂરું કરવાનુંજ છે. હવે તમારી સલાહ શી છે તે કહેા.”

ડોક્ટરે કહ્યું:—“મારા મત મુજબ આ કામ તજી બીજું કામ હાથમાં લેવું એજ સાચું છે; મેલાસાહેબની કન્યા સાથે મને તેનો વિવાહ થાય તેની આપણે જરૂર નથી. જેથી પકડાવાનો ભય ન હોય અને એ પૈસા પ્રાપ્ત પણ થતા હોય, એવું કાંઈ કામ—”

ડોક્ટરે અકસ્માત હીરાજીનાં મુખ સાચું જોયું. તેનું બ્રહ્મ કુટિલ કોપપૂર્ણ મુખ જોઇ તેનાં વચનો અટકી પડ્યાં, તે પછી મેથી બોલ્યો, “મારી વાત મને લાગે છે કે તમને ગમતી નથી. પરંતુ મેં શું કાંઈ અયોગ્ય કહ્યું છે ?”

હીરાજીએ કહ્યું:—“અયોગ્ય તો નહિ પણ અસાર તો ખરું; એ વાત તદ્દન મૂરખ જેવી છે.”

ડોક્ટરે પૂછ્યું:—“કેમ ?”

હીરાજીએ કહ્યું:—“અહિં સૂધી વધી, હવે જનન વીટ જી લેવાનું કામ તમે જેટલું સહેલું માનો છે, તેટલું સહેલું નથી. આપણે હવે પાછાં પગલાં ભરવાનો ઉપાય નથી; આપણે છોડ્યું છતાં આ પણાં શત્રુઓ આપણને છોડવાના નથી; તે તો આપણાંજ હથિયારો લઇ આપણા પર હક્કો કરશે; માટે મુદ્દ કરવુંજ પડશે. આ મુદ્દમાં જે પ્રથમ હક્કો કરી ચકશે, તેના જયની સંભાવના વધુ છે; એ માટે આપણેજ પ્રથમ હક્કો કરીશું.”

ડોક્ટરે કહ્યું:—“તમારી વાત સાંભળવામાં તો સારી છે, પરંતુ કાર્યમાં ઉતારવી કઠણ છે.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“કઠણ તો છે; પરંતુ એક ખીજી જાણ પણ જોવાની છે. પેરતનજી આપણી બધી છૂપી વાત જાણી ગયો છે. તેણે સમજ્યો છે કે હું એકજ સત્તામાં લક્ષ્યાધિપતિ થવાનો. અદાથી જો આપણે પાતાળ પગલાં ભરીએ તો બધા કરતાં એ આપણે

કોઈ ચતુ બનશે; આપણે જે રીતે અત્યારસુધી બીજાને પીડતા આવ્યા છીએ તેજ રીતે તે આપણને પીડશે.”

ડોક્ટરે કહ્યું:—“મને લાગે છે કે આપણે બહુ બોદું કામ કર્યું છે. ત્યારે શું તમે અત્યારે પણ એજ માર્ગે જવા ચાહો છો ?”

હીરાજીએ ડ્રહ સ્વરે કહ્યું:—“ નહીં, અડચણ આવતાંજ મારો ઉત્સાહ પણ વધી પડે છે. ”

ડોક્ટરે કહ્યું:—“ ઘણા દિવસ પહેલાં આપણે કળ્યાત કરી છે કે ગમે તેટલી અગવડ અથવા વિપત્તિ આવી પડે, તો પણ કોઈ કોઈનો લાગ કરવાનો નથી. અત્યારે પણ એ પ્રવિજામાંથી અળવાનો મારો વિચાર નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે આપણે અંધબાવે મૃત્યુને આલિંગન આપવા તૈયાર થયા છીએ; આનું પરિણામ કેવું આવશે તે જાણતો નથી, પરંતુ મને લાગે છે કે એક દિવસ કદાચ આપઘાત કરી કલંક અને અપમાનમાંથી મુક્તિ મેળવવી પડશે. ”

હીરાજીએ ગુસ્સાભરે કહ્યું:—“ જે કાયરની માફક આપઘાત કરી જીવવા માગતા હો, તો તેમાં મારે કાંઈ અડચણ નથી; પરંતુ જ્યાં સુધી તમારું જીવન વિપત્તિમાં આવી પડ્યું નથી, ત્યાં સુધી ચૂપ બેસી રહી, અમારું કામ જોતા રહેજો. વિપત્તિ તો આપણા જેવા માણસોની સહાયક છે; માટે તેનેજ આપણે આપણી રક્ષાનાં હથિયાર રૂપે પ્રકણ કરવી પડશે તમે જૂઓ છો કે આપણાં કર્મમાં નવરોજી અડચણ રૂપ છે; તેને દૂર કઢાડતાંજ આપણું બધું કાર્ય સરશે. ”

ડોક્ટરે કંપી ઉઠ્યો; તેણે પૂછ્યું, “ તમે તેને કેવી રીતે દૂર કરવા માગો છો ? ”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ અત્યંત સરલ રીતે; બીજાને હાથે મારવા કરતાં તેને પોતાને હાથેજ મરવા દેવો ઠીક છે. ”

નરહલાના દરાવથી ડોક્ટર અત્યંત દીક્ષીર થઈ બોલ્યો, “ ત્યાર પછી આપણે પકડાઈએ તો ? ”

હીરાજીએ કહ્યું:—“ મૂરખની પેઠે કેમ બોલો છો ? તમને કોણ પકડશે ? કારટમાં વારતવિક અપરાધના ઉદ્દેશને લઈ ન્યાય થાય છે; નવરોજીને મારવાનો આપણો શો ઉદ્દેશ હોય શકે ? જે કારટમાં કેસ જાય તો ન્યાયાધિશ બરાબર શોધખોળ કર્યા બાદ એ

નિશ્ચયપર આવી શકે કે દસ્તુરસાહેબ એક આખરફાર માણસની કન્યાને પરણવા તૈયાર થયા હતા; પરંતુ તે યુવતી તેને આહુતી નહિ, પણ નવરોજ સાથે વિવાહ કરવા માગતી હતી.

ડોક્ટરે કહ્યું:—“અર્થાત્ તમે એમ કહેવા માગો છો કે નર-હત્યાનો અપરાધ દસ્તુરસાહેબપર આવી પડશે.”

હીરાજીએ કહ્યું:—“હા, પરંતુ તમે એમ ન ધારતા કે ખૂચ કરવાનોજ મારો ઉદ્દેશ છે. હું તો ફક્ત એટલુંજ જણાવું છું કે પ્રસંગ આવ્યે એ પણ કરવું પડે.”

આટલી વાત થયા બાદ અરદેશરે એક હાથમાં પત્ર રાખી ત્યાં પ્રવેશ કર્યો; અરદેશર અચંત આનંદમાં જણાતો હતો.

ડોક્ટરે કહ્યું:—“અતિ આનંદમાં જણાઓ છો ! શું છે ?”

હીરાજીએ કહ્યું:—“પ્રેમી માણસોને નાના કારણોથી આનંદ થાય છે, એ બધાં કારણો શોધવા માટે આપણા જેવા નિરપરાધી ગૃહસ્થોએ કોતુહલ રાખવું જરૂરનું નથી.”

અરદેશરે કહ્યું:—“ના, મારે છૂપું રાખવા જેવું કશું નથી, મને નાથુરાબાઈનો એક પત્ર મળ્યો છે, તેણે શું લખ્યું છે તે વાંચો.”

ડોક્ટરે અરદેશરના હાથમાંથી કાગળ લઈ સહેજ ધીમેથી વાંચ્યો:—

પ્રિયતમ અરદેશર !

ગયે વારે આપણે જ્યારે મળ્યાં, ત્યારે તમારી સાથે મન ખોલી વાત કરી શકી નથી, તે માટે મને અતિશય અનુતાપ થાય છે; કાલ આખી રાત હું ઉઝી શકી નથી, બિછાનામાં પડી પડી જાગી છું માત્ર; તમારું પ્રેમપૂર્ણ મુખકું પ્રતિમુહૂર્ત મારાં ધ્યાનમાં તરવરી રહ્યું છે. મારો અપરાધ માફ કરો. પ્રિયતમ, હું કદી પણ મારા મનની વાત તમારી પાસે છૂપાવીશ નહિ, તમારામાં હવે મને અવિશ્વાસ નથી. મેં મારા પિતાના મનના વિચાર જાણ્યા છે, ડોક્ટર લાલુ-બાઈ જે મારા પિતા પાસે આવી આપણા બંનેના મનને ગમે છે તેવો ઠરાવ લાવશે, તો નક્કી જણાવ્યો કે તે નક્કી અમાણ થશે નહિ.

લી. તમારી પ્રેમાકાંક્ષિણી “નાથુરા.”

હીરાજી આ પત્ર વાંચી આનંદ બતાવવા લાગ્યો, તેણે કહ્યું, તને તારી આણ અવસ્થામાં સુખી થતો જોઈ મને બહુ આનંદ થાય છે. મેં ધાર્યું હતું કે તું તારું કર્તવ્ય હજી સંધી નક્કી કરી

નહો નહિ હોય, પરંતુ મને જાણાય છે કે તે ગુપચુપ રીતે તે બધું કરી લીધું છે.”

ડોક્ટરે કહ્યું:—“ અરેશરના તરફની હવે કશી ચિંતા નથી, તે હવે આપણેજ થઇ ચૂક્યો છે; તેનાપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, આજ રાતે જ મરશે. એક ભારે રહસ્ય જાણવાને શક્તિમાન મરો; એ જાર વાગે ઓઢિસે આવજો, બધી વાત ત્યાં જાણાશે.”

તે પછી કાંઈ પણ વાતચીત થઇ નહિ; ડોક્ટર અને હીરાજી અલગ થયા.

રસ્તામાં હીરાજીએ ડોક્ટરને કહ્યું:—“ મેં પેસ્તનજીને કહી દીધું છે કે અત્યારે કાંઈ પણ ગોલમાલ ન કરવી; મેં નવરોજ, રમજાને દસ્તુર પાછળ જાસુસો મૂકી દીધા છે, તેઓ અત્યારે કયે રસ્તે જાયના છે તે આપણે જાણવું જોઈએ; જાસુસો પાસેથી આજે એ જાણી શકીશ. હાલમાં મારે ચમુના પાસે જવું પડશે, એ જરા વિચારવું ગુમ રહસ્ય તેના વિના કોઈ જાણતું નથી. તે સહજ વાતમાં એ ત્રાત કહેશે નહિ; પરંતુ તે ગમે તેટલી ધૂતારી હો. તે જાણતેની પાસેથી છૂપી વાત કઢાવવામાં મને કાંઈ અડચણ નહોતી. એ રહસ્ય-મેદ પર આપણી ફતેહનો આધાર છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું

:૦:

વિચ્છિન્ન સૂત્ર

કેટલાક દિવસ પછી એક દિવસ ડોક્ટર લલ્લુભાઈ જમશેદ-
જીને મળવા આવ્યો; જમશેદજીએ તેને પ્રથમ એ પ્રશ્ન કર્યો કે,
“ મેતાસાહેબની સ્ત્રી સાથે મેળાપ થયો ? ”

ડોક્ટરે કહ્યું:—“ હા, મેળાપ થયો છે. મેં તેને કહ્યું છે કે
જો વિવાહનું કામ જલદી પૂરું નહિ થાય તો તમારા પત્ની જાહે-
રમાં આવશે. એ વાત સાંભળી તેણે કહ્યું કે હું અને મારા પતિ
બંને તમારા મત પ્રમાણે વર્તીશું; કર્ણેલિયા અતિશય દીલગીર છે,
પરંતુ તે જે કરશે, તે અમારા મત વિરુદ્ધ તો નહિન કરે. ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ વાર, હવે જે પેરતનજી આપણા કપ-
દેશ પ્રમાણે ચાલે તો વિવાહનું કામ પૂર્ણ થશે. એટલુંજ નહિ,
પણ વિવાહની વાત દસ્તુરસાહેબ કે નવરોજી જાણી શકશે પણ નહિ
વિવાહ પૂરો થયે આપણે બંધ રાખવાનું કારણ નથી. આપણે જે
નવીન કારભાર કરશું તેની જાહેર ખબર વગેરે લખાઈ ગયું છે; તે
બહાર પાડવાની હવે વાર નથી. હવે આપણું મોટું કાર્ય એ છે કે
એનરા સાહેબના વારસને તેના હાથમાં સોંપવો. ”

એ વખતે ખારણા પર કોઈએ હાથ ઠાક્યો. જમશેદજીએ જઈ
ખારણું ઉઘાડ્યું; ખારણું ખુલ્લતાંની સાથે અરેશરે તે ઓરડામાં
પ્રવેશ કરી કહ્યું, “ આજે જહુ સારા સમાચાર છે, નાથુનાબાઈ-
ના પિતાએ વિવાહ કરવાની મંમતિ આપી છે. હવે આપણા પક્ષ
તરફથી માથું જતાંજ વિવાહ દીક થઈ જશે. આ ખાખતમાં હું
ડોક્ટર સાહેબની મદદ માગું છું. ”

એ વખતે વપ્રીજ બમતજી ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

જમશેદજીએ બમતજીને કહ્યું:—“ એનરા સાહેબનાં કુટુંબ વિષે
તમે જેટલું જાણો છો, તેના કરતાં હું વધુ જાણું છું. તમે તો એનરા
સાહેબે જે કહ્યું તેજ જાણ્યું છે; અને તે પ્રતીજ્ઞ તમે જાણી ગયા
છો કે હું બધો ભેદ જાણી શકીશ, પણ તે જુલ છે, તમે જાણવા નથી,
પરંતુ હું જાણો વખત થઈ એ રહસ્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરું છું. સહુ

પહેલાં એ રહસ્યની શોધ અને ક્યાંથી મળી એ તમે જાણો છો ? તમને ખબર છે કે ઇશ્વાહીમજી ધરાની નામનો એક મુખત્યાર લોકોને ખૂંકે ખતાવી ખરાબ ઉપાયો વડે પૈસા કમાતો હતો; છેવટે એક મામલામાં તેને કેદની સિક્કા થઈ. તે ઇશ્વાહીમ મોટા મોટા શેઠિયાઓના ધરના ચાકરો પાસેથી જુના કાગળ પત્રો ખરીદતો અને એ બધા કાગળો પરથી છૂપી વાતો જાણી લેતો. પૃથ્વીપર ગમે તેવી ગુપ્ત ઘટના બની હોય છતાં કાગળપરથી તેની હકીકત થોડી ઘણી પણ જાણવામાં આવે છે. એ માટે માણસો બહુ પશ્ચાત્તાપ કરે છે, પરંતુ છોડેલું તીર પાછું વળતું નથી. વાર મેં પણ ઇશ્વાહીમનું અનુસરણ કર્યું હતું.—એક દિવસ એક કાગળ મારા હાથમાં આવ્યો; તેમાં આ પ્રમાણે કેટલીક વાત લખી હતી:—

“વો+ચા+ખ+ણ+પ્રા+ રો+મા+વો+લા+ ને+ક+ળ+ખા+રો+ક+ ચો+દ+થી+ન+પ+દો+ધ+કં+રો+મા—”

નીચે મોટા મોટા અક્ષરે જૂદી જાતના હસ્તાક્ષરે લખ્યું હતું કે—“ના, કદી નહિ.”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“એ પત્ર મળતાંજ હું સમજ્યો કે આ સંકેતમાં કંઈક છૂપી વાત લખી છે, પરંતુ તે વાત કઈ?”

ડોક્ટર લલ્લુભાઈ અને બમનજી પત્ર લઈ એ વચનોનો અર્થ શોધવા લાગ્યા, પરંતુ શોધી શક્યા નહિ.

જમશેદજીએ હસતાં હસતાં પત્ર પાછો લીધો અને કહ્યું:— “તમારી મારફત હું પણ પ્રથમ બારે સંશયમાં પડ્યો હતો. પરંતુ હું સહેજમાં હતાશ થતો નથી; હું સમજી ગયો કે આ સંકેતાક્ષરો રમણીના લખેલા છે, અને નીચેનું વાક્ય પુરુષનું લખેલું છે. પરંતુ એ સંકેતાક્ષરોનો અર્થ શું? એ શું પ્રેમ લીધો છે? જો તેમજ હોય તો નીચેના અક્ષરો પણ સાંકેતિકરૂપે કેમ લખેલા નથી? હું સમજ્યો કે સાંકેતિક અક્ષરોમાં લખેલી વાત જોણે લખી છે તેને પોતાની વાત જાહેરમાં આવતાં નુકશાન થવાનો સંદેહ છે, પરંતુ છેવટનાં ત્રાકરો જોણે લખ્યાં છે તેને કંઈપણ નુકશાનની સંભાવના નથી; તેને સાંવચેતી રાખવાની જરૂર લાગી નથી. ઘણા વિચાર કર્યા બાદ મેં અનુમાન કર્યું કે કોઈ કોઈની પાસે કંઈ માગણી કરે છે અને બીજો માણસ તેમાં અસંમતિ જણાવે છે. પરંતુ પ્રથમ જાણ અને એકજ કાગળમાં કેમ? કદાચ બંને એકજ ધરમાં રહેલાં હશે.

એ આ સ્વામી સ્ત્રી વચ્ચેના પત્ર હોય તો સ્ત્રીએ અત્યંત વ્યથા ભાવે કોઈ પણ જાતની માગણી આ સાંકેતિક અક્ષરોમાં કરેલી છે. પત્ર તેણે દાસી સાથે તેના સ્વામી આગળ મોકલાવ્યો હશે. તેના પતિએ અતિશય ગુસ્સાથી નીચેની લીટી લખી તે તેજ દાસી સાથે પાછો સ્ત્રીને મોકલાવ્યો હશે. તેના પતિએ અતિશય ગુસ્સાથી નીચેની લીટી લખી તે તેજ દાસી સાથે પાછો સ્ત્રીને મોકલાવ્યો હશે — સાંકેતિક અક્ષરોનો સાર જાણવા માટે મેં બહુજ બહુજ વિચારો કર્યા, આઠ-દસ કલાકના પ્રયત્ન પછી મારા મનમાં એક યુક્તિ આવી, મેં છેલ્લેથી પત્ર વાંચ્યો, તરતજ મને અર્થ સમજાયો, મેં વાંચ્યું કે, “ મારો કંઈ દોષ નથી, દયા કરો, બાળકને લાવો, મારો પ્રાણ બચાવો. ”

આ વખતે લલ્લુભાઈએ જમશેદજીના હાથમાંથી પત્ર તાણી લીધો; આ વખતે પત્ર વાંચતાં તેને જરાપણ મહેનત ન પડી.

જમશેદજી બોલ્યો:—“ પત્ર તો વાંચ્યો, પરંતુ એ પત્ર કોનો ? શોધ કરતાં જાણ્યું કે કાલાબા તરફની એક કલમના નોકર પાસેથી આ પત્ર ખરીદાયો હતો, કામળ બહુજ કિંમતી હતો; સાધારણ માણસો આવા કિંમતી કામળપર લખાણ લખેજ નહિ. હું પ્રકાશમાં લઈ જઈ પત્રની પરિક્ષા કરવા લાગ્યો, તેના એક ખુણામાં B. C. એવા બે અક્ષરો લખેલા હતા. મેં ઘણી શોધ બોળ કરી પત્રો મેળવ્યો કે એ અક્ષરો એજરા સાહેબની ચીઠીના કામળનું વિશેષત્વ બતાવનારું ચિન્હ છે, તેનો મેનોગ્રામ છે.

“ કંઈક કંઈક પ્રકાશ પડ્યો ખરો, પરંતુ તેના પર આધાર સખી કોઈ પણ કામ થાય તેમ નહોતું, બીજા માણસ હોત તો તેણે આ કામળની વાત જાણી દીધી હોત પરંતુ હું તો જે વાત ધારૂં છું તે જીવ જીવ છતાં છોડતો નથી. લગભગ છ માસના પ્રયત્ન પછી હું જાણી શક્યો કે બહેરામજી એજરા સાહેબની સ્ત્રીએ આ પત્ર એજરા સાહેબને લખ્યો હતો—પરંતુ આજે પત્ર લખવાનું કામણું શું ? આમાં શેા છૂપો બેદ છૂપાયેલો છે ? એ વિચારમાં મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ. પ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્ય અસાધ્ય બાબત સાધી શકે છે—આંતરિક પ્રયત્ન કરી નિષ્ફળ જતો નથી.—ઘણા પ્રયત્ન પછી મેં મઠ કાલે એ બધો છૂપો બેદ શોધી કાઢ્યો છે ”

ડોકટરે કહ્યું:—“ યમુનાને હાથમાં લીધી છે ? ”

“ હા-તેના પર માઈ ખાસ લક્ષ હતું. ”

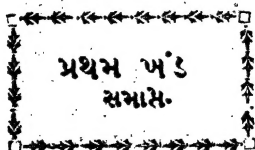
ડોકટરે પૂછ્યું:—“ તેણે અધી વાત કહી છે ? ”

જમશેદજીએ કહ્યું:—“ નહીં; કેટલી મહેનતે મેં તેના મનની વાત બહાર કઢાવી છે, તે હું જ જાણું છું એ અધી વાત કહેવા જતાં એક મોટી નવલકથા થાય. યમુનાએ જે જીખી વાત વીસે વરસ સંધી પોતાનાં મનમાં દાટી રાખી હતી, તે કેવળ મારી વાતચીતનાં ચક્રમાં પડી જાહેર કરી છે. ”

જમશેદજીએ પોતાના કબાટમાંથી એક કામનું ખંડણ બહાર કાઢ્યું, પછી તેણે ધીમેથી કહ્યું—“ સાંભળો ડોકટર, આ કાગળો એક અપૂર્વ કલાણીથી પૂર્ણ છે; અનેક છાની વાતો તેનાં દર પૃષ્ઠ પર લખાયેલી છે, આ કાગળોનાં જળથીજ હું બહેરામજી એજરા અને મેતા સાહેબની સ્ત્રી અમીના ખાઈ સાહેબાને મુઠીમાં સમાવી શકીશ. આ કાગળમાંની વાત સાંભળતાં તમે જાણી શકશો કે-મારી શોધ કેવી અવ્યર્થ છે, મારો મંત્રક કેવો વિચિત્ર છે, અને મારી અંતર્દૃષ્ટિ કેવી હૃદી છે; તમે સમજી શકશો કે સિદ્ધિ મેળવવાનું કામ કેટલું નિશ્ચિત છે, અરે અવિશ્વાસુ જમનજી, તમે પણ મન દબને આ અધી વાત સાંભળો, સાંભળ્યા પછી તમે જાણશો કે હું સાધારણ માણસ નથી, વિશ્વાસવાત ક્યાં પછી પણ મારા હાથથી તમારો છૂટકો નથી. અ-રદેશર આ કાગળો વાંચી સંભળાવ. ”

અરદેશરે કાગળનું ખંડણ ખોલી તેના પર મોટા અક્ષરોથી લખેલું મથાળું વાંચ્યું કે:—

“ એજરા સાહેબનાં કુટુંબનું ગુપ્ત રહસ્ય ”

સંસારી કે સંન્યાસી ?

[બંકીમ ચંદ્રની “સંન્યાસીનિ” નામે નવલકથાને આધારે લખાયેલી નવલકથા. સોનેરી નામનું પુઠું. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦]

અધમતાના અધિમાં હૂબતો મનુષ્ય પણ સહુગુરૂપી નોકાની સહાયથી નીતિ સમુદ્રના કિનારે ઉતરીને ચારિત્ર્યસંપન્ન થઈ શકે છે; એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે યોગમાર્ગનો અભ્યાસી થઈને બ્રહ્મનિષ્ઠ પણ બની શકે છે, એ વિષયની પ્રતીતિ માટે આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. સંપત્તિ અને ઐશ્વર્યમાં ઉછરવાથી પૂર્વાશ્રમમાં દુરાચારી ગણાતા પરંતુ ઉત્તરાશ્રમમાં સદાચારી અને સંસાર વિરક્ત થએલા હરિપ્રસાદ-નાયકનો ગુરૂપાસામાન્ય કરીને પુનઃસંસાર-પ્રવેશ, મોહિની જેવી સૌન્દર્યમયી યુવાન શિષ્યારૂપી પ્રલોભનના સંસર્ગમાં આત્મચળની કસોટી, મેહીનીનો પોતાને સંન્યાસિની બનાવવા માટે સંન્યાસીને આશ્રય, સંન્યાસીની આનાકાની, સંન્યાસ સંન્યાસિનું હિમાલયની તળેટીમાં નિવાસ કરતા રાગુરૂ ચરણે જવું, યોગમિમાંસા, પતિવ્રતા શારદા-નાયિકાનું સંન્યાસની વ્રત, સેવિકાધર્મથી સંતુષ્ટ થએલા ગુરૂનો શિષ્યપત્નીને સદુપદેશ, ઈત્યાદિ મનોવેધક, ચિત્તરંજક અને હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગોનું આખેહુળ વર્ણન વાંચીને તમે એવા તો દિગ્ગજ થઈ જશો કે આ નવલકથા વાંચવી શરૂ કર્યા પછી હાથમાંથી નીચે મૂકવાનું મન પણ થશે નહિ. આ સિવાય વીર સેનાપતિ રણધારની વીરતા અને વફાદારી તેમજ સ્વદેશ પ્રેમનું ચિત્ર પણ એવું સચોટ રીતે આલેખવામાં આવ્યું છે, કે દરેક સ્વદેશપ્રેમીના હૃદયમાં તે વાંચ્યા પછી માનૂભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમભાવના જાગ્રત થયા વગર રહે નહિ. હંચા વ્હેક કાગળ અને પાકું સોનેરી નામનું સુંદર પુઠું છે.

ધર્મપાળ યાને કલ્યાણીનો આત્મોત્સર્ગ.

(બુદ્ધ સમયની ઐતિહાસિક નવલકથા) ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષની જાહોજલાલીનું દિગ્દર્શન કરાવનાર ઐતિહાસિક નવલકથાઓ માત્ર આંગણીના પેદા ઉપર ગણી શકાય એટલીજ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મિસર અને બાબીલોના પ્રાચીન ઇતિહાસના આધારે ધણી નવલકથાઓ રચવામાં આવી છે, અને જેથી સભ્ય-જગતમાં એ બન્ને પ્રાચીન દેશોની સારી પેઠે ખ્યાતિ પ્રસરી ગઈ છે. પ્રસ્તુત નવલકથા પણ તેવાજ હેતુથી ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસના આધારે તથા બૌદ્ધ સમયને અનુસરી લખવામાં આવેલી હોવાથી તેની વસ્તુ સંકલના અત્યંત રસમય હોવા ઉપરાંત તદ્દન નિર્દોષ છે. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

ગુલામી વહેપાર

દાસત્વ પ્રથા-દુઃખદર્શન (એ ભાગમાં.)

આફ્રિકામાંથી કાફી-સીરી લોકોને લાલચ આપી અથવા બળ-તકારે અમેરિકા લઇ આવી, તેઓને બકરાં અને મેઠાંની માફક વેચી દેવામાં આવતાં હતાં. ત્યાં ગુલામો ઉપર કેવા કેવા અત્યાચાર કરવામાં આવતા હતા, તે સાંભળતાં પણ પથર જેવું હૃદય પિગળી જાય. ગુલામોના માલિકો પોતાનાં ગુલામોનો પ્રાણુ લેતા તો પણ કાયદાની રૂઢિએ તેઓને શિક્ષા કરવામાં આવતી નહોતી. ગુલામો ઉપર ગુજરતા આવા બચંકર અત્યાચાર જોઈને મિસીસ એચ બી. સ્ટો નામની એક અમેરિકન વિદુષીએ લોકો ગુલામગીરીનું ખરું સ્વરૂપ જાણી શકે તે માટે ‘અન્કલ ટૉમ્સ કૅબીન’ (Uncle Tom's Cabin) નામનો એક સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ નોવેલ રૂપે લખ્યો. એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા પછી થોડા વખતમાંજ ઉત્તર તથા દક્ષિણ પ્રદેશનાં રહેવાસીઓ વચ્ચે ગુલામોને સ્વાતંત્રતા આપવા માટે એક બચંકર યુદ્ધ (Civil-war) શરૂ થયું અને તે લગભગ ચાર પાંચ વર્ષ ચાલ્યું. અન્તે ઈ. સ. ૧૮૬૫માં ત્યાં ગુલામગીરીનો અંત આવ્યો.

આ પુસ્તકમાં વણુવેલી સર્વ બાબતો સાચી છે. કેટલીક તો એ વિદુષી બાઇએ પોતાની આંખોથી જોયેલી છે. એ પુસ્તક પ્રકટ થયા પછી પ્રથમ આઠ્ઠત્તિમાં કેવળ અમેરિકામાંજ તેની ૩૧૩૦૦૦ નકલો વેચાઈ ગઈ હતી, અને ત્યારપછી દશ વર્ષમાં તેની ઓછામાં ઓછી ૧૪૦૦ આઠ્ઠત્તિઓ નિકળી ચૂકી છે. આવી જગપ્રસિદ્ધ, લોકપ્રિય તથા ઐતિહાસિક સત્ય બનાવોથી ભરપૂર નવલકથા અવશ્ય વાંચવા લાયક છે. બન્ને ભાગની કિ. રૂ. ૩-૦-૦

શારદાનું સ્વાર્પણ અને સેવાધર્મ સમીક્ષા

ચાલુ સમયની સામાજિક અને બોધક નવલકથા. લોકસેવાના માર્ગનું આમાં સચોટ વર્ણન છે. રા. પ્રેમચંદ કૃત હિંદી “સેવાસદન” ઉપરથી લેખક રા. દલપતરામ ભાષકર કિંમત રૂ. સવા એ.

લખો:—જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશા રોડ:—અમદાવાદ.

